

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

САЛЕЙ МАРИНА ІВАНІВНА

УДК 342:124.5(477)

**ДИСЕРТАЦІЯ
КОНСТИТУЦІЙНА АКСІОЛОГІЯ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ:
НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ПАРАДИГМА**

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право
081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М.І. Салей

Науковий керівник

КРУСЯН Анжеліка Романівна,
доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2017

АНОТАЦІЯ

Салей М.І. Конституційна аксіологія в сучасній Україні: науково-практична парадигма. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» (081 – Право). – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2017.

Дисертація є комплексним дослідженням науково-практичної парадигми конституційної аксіології в Україні.

Сформульовано визначення поняття «конституційна аксіологія», під яким слід розуміти вчення про формування, застосування та захист конституційних цінностей як фундаментальних, зокрема ціннісних основ сучасного конституціоналізму.

Досліджено генезис конституційної аксіології та виокремлено такі етапи її становлення: передісторія конституційної аксіології (від античності до кінця XVIII ст.) характеризувалася формуванням широкого філософського підґрунтя конституційної культури та конституційних цінностей, а також їх впливом на появу конституціоналізму; розвиток конституційної аксіології у межах правової аксіології, що має прояв у домінуванні ціннісного підходу у дослідженні явищ суспільно-правової дійсності та їх перетворенні (XIX ст.); системне формування конституційної аксіології як напрямку науки конституційного права та ціннісної основи конституціоналізму, що відбувається через конституціоналізацію суспільних цінностей та їх захист органами конституційної юрисдикції (30 рр. XX ст. – теперішній час).

Здійснено аналіз ґносеологічних витоків конституційної аксіології як виду правової аксіології, який свідчить про те, що вона є однією з важливих частин права, яка вирішує проблему правових цінностей, розкриваючи рівним чином, на яких конституційних цінностях у першу чергу має

базуватися право, усі його галузі, та на основі яких можна змодельовати ідеальну аксіосферу конституційного права. Таким чином, гносеологічні засади правової аксіології є перш за все методологічним фундаментом та категоріальною основою для розвитку конституційної аксіології, що спрямована на досягнення й удосконалення системи конституційних цінностей, а також механізму їх реалізації та захисту.

Сформульовано методологічні засади конституційної аксіології, що базуються на ціннісному підході, завдяки якому наповнюється змістом аксіологічна парадигма конституційного права та конституціоналізму. Ціннісний підхід до конституційного права виходить за нормативно-правові межі при визначенні пріоритетів у суспільному житті, включаючи конституційно-правову сферу. Визначено, що вплив ціннісного підходу на конституційні дослідження полягає в такому: під час дослідження конституційно-правових норм, відносин та процесів звернуто увагу на те, які саме моральні, ціннісні засади наявні у них і чи вони взагалі присутні; дає можливість сформулювати як зміст самих конституційних цінностей, так і виробити механізм їх забезпечення та захисту з урахуванням стану суспільного розвитку; дозволяє привести норми чинного законодавства у відповідність до конституційних цінностей, якими керується у своїй діяльності орган конституційної юрисдикції.

Запропоновано визначення поняття конституційні цінності, під якими слід розуміти гуманістичні, демократично-правові, універсальні конституційно-нормативні об'єкти конституційних правовідносин, що визначально впливають на всі елементи сучасного конституціоналізму, публічно-владну і суспільну практику.

Аргументовано, що структура конституційної цінності має розглядатись як цілісна єдність постійних і стійких зв'язків об'єкта, які забезпечують його ідентичність самому собі, а саме збереження головних якостей і

властивостей, що зумовлюють його значення для суб'єктів конституційних правовідносин, оскільки тільки об'єкти, що володіють усіма притаманними конституційним цінностям ознаками, можуть визначально впливати на всі елементи сучасного конституціоналізму.

Виявлено, що усім конституційним цінностям властивими є такі ознаки: верховенство, історичність, ієрархічність, легітимність, сконцентрованість, стабільність, оновленість змісту. Тільки у сумі цих ознак загальноприйняті соціальні принципи (цілі та установки) набувають стану конституційних цінностей.

Доведено, що, формуючи систему конституційних цінностей, слід виходити з того, що Конституція як Основний закон держави фіксує первинні, основні суспільно-політичні цінності та розвиває їх у похідних, інструментальних цінностях, які мають вигляд юридичних прав і свобод особи в її індивідуальних і колективних проявах, а також демократії, верховенства права тощо. Критерієм систематизації конституційних цінностей є їх природа та ціленаправленість. Схематично вся система конституційних цінностей може бути зображена у пірамідальній формі, на вершині якої буде людина. На наступному рівні знаходяться загальнолюдські, універсальні цінності, що є основою права та функціонування держави, а саме свобода, справедливість, рівність. Вони одночасно належать і людському життю, і якостям суспільства. Їхнє унормування відбувається у конституційно-правових цілях та ідеалах. На їх базі відбувається розгалуження конституційних цінностей в окремих сферах життєдіяльності людини, тому можна виокремити три головні напрямки і групи цінностей, що з них випливають: права і свободи людини, конституційні засади функціонування у взаємодії громадянського суспільства та публічної влади. На цьому рівні конституційні цінності набувають різних форм: правових принципів, правових станів, правових

процесів, державно-правових інститутів. Крім того, цим конституційним цінностям притаманний інструментальний характер, вони є цінностями-засобами, що закріплені у конституційних нормах, зокрема громадянство, вибори, суд тощо.

Віднесено систему конституційних цінностей в Україні до рівноважного типу та виокремлено такі її властивості: культурно-історична природа та ієрархічність; самовідтворюваність та діалектичний розвиток, обумовлений внутрішніми та зовнішніми чинниками; внутрішня підпорядкованість потребам людини; суб'єктивно-вольовий характер, що має прояв на етапі формування та реалізації конституційних цінностей; конституційно-нормативна форма (формалізація) та реальне існування.

Враховуючи природу конституційних цінностей та складних взаємозв'язків у їх системі для теорії та практики, запропоновано комплексне використання системи принципів конституційної аксіології

Обґрунтовано, що як цілісний концепт, Конституція України має: інструментально-юридичну цінність, яка полягає у закріпленні базових цінностей суспільства, прямому регулюванні ціннісних суспільних відносин, наданні відповідних ціннісних засад галузям права; інтегративно-установчу цінність, яка має вираження у трансформації етнокультурного суспільства у результаті поступального будівництва державних інститутів у націю (народ) як суб'єкта політичних відносин; символічну цінність, яка має прояв у втіленні історичної спадковості розвитку держави і суспільства.

Встановлено, що Основний Закон України містить складну, багаторівневу систему цінностей, що становлять правову основу і одночасно систему фундаментальних орієнтирів-цілепокладання соціально-економічного і політичного розвитку особистості, громадянського суспільства та української державності, а у конституційно-правовій науці розглядається як аксіологічний вимір Конституції України.

Розроблено аксіологічно-функціональний механізм Конституції України, що передбачає внутрішній діалектичний взаємозв'язок між його частинами, характеризується різнонаправленістю та динамічністю з одночасним збереженням балансу конституційних цінностей у конкретних конституційних правовідносинах. У його складі виокремлено:

ціннісно-нормативну базу, що формує конституційно-аксіологічне поле;

інтелектуально-вольову основу, яка відображується у конституційній правосвідомості шляхом сприйняття відповідної конституційної моделі поведінки або відторгнення образу конституційної цінності, конформізм, заперечення її орієнтуючого впливу на діяння різних суб'єктів;

поведінково-динамічний компонент, що реалізується у конституційних правовідносинах у межах правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності.

Наголошено на тому, що між конституційною юстицією та конституційною аксіологією існує діалектичний взаємозв'язок. Він має прояв у формах реалізації конституційних цінностей під час здійснення повноважень Конституційним Судом України, до яких належить конституційна діагностика; генерування конституційних цінностей; формування вихідних засад їх використання органами законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; захист та поновлення цінностей, охоронюваних Конституцією України.

Охарактеризовано функції, що визначають специфіку дії конституційної аксіології на конституційну юстицію як процес та результат: інструментально-методологічну; орієнтаційно-інформаційну та практично-перетворювальну.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що дисертація містить теоретичні положення, висновки і рекомендації, придатні для використання у:

науково-дослідній сфері – як підґрунтя для проведення подальших наукових досліджень проблем конституційної аксіології;

правотворчій діяльності – при удосконаленні законодавства, що регулює правотворчу, правозастосовчу та правоохоронну діяльність;

правозастосовчій діяльності – для єдності розуміння та застосування конституційних цінностей;

навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників, посібників із конституційного права, викладанні навчальних дисциплін «Конституційне право України», «Сучасний конституціоналізм в Україні», «Конституційна аксіологія» та у науково-дослідній роботі студентів.

Ключові слова: конституційна аксіологія, конституційні цінності, ціннісний підхід, конституціоналізм, аксіологічно-функціональний механізм Конституції України, нормотворча, правозастосовна та правоохоронна діяльність.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових періодичних виданнях:

1. Салей М.І. Аксіологія в конституційному праві: до постановки питання про зміст та поняття. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 133–138.

2. Салей М.І. Система цінностей в конституційному праві України. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 105–109.

3. Салей М. І. Цінність Конституції України. *Митна справа*. 2014. № 5. Ч. 2 кн. 1. С. 27–31.

4. Салей М.І. Аксіологічний вимір змісту Конституції України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. № 75. С. 150–157.

5. Салей М.І. Предмет конституційної аксіології як напряму конституційно-правових досліджень. *Молодий вчений*. 2016. № 5. С. 432–434.

6. Салей М.І. Конституційна аксіологія та практика Конституційного Суду України: форми взаємовпливу. *Национальный юридический журнал: теория и практика (Jurnalul juridic național: teorie și practică)*. 2016. № 6. С.19–23.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

1. Салей М.І. Поняття конституційних цінностей та їх роль в сучасному суспільстві і державі. Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права : матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.) Т. 1 / відп. за вип. д-р. юрид. наук, проф. В.М. Дрьомін ; Націон. ун-тет «Одеська юридична академія». О. : Фенікс, 2012. С. 368–370.

2. Салей М.І. Характерні ознаки конституційних цінностей. Правове життя сучасної України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. професор.-виклад. складу НУ «ОЮА» (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.) Т. 1. С. 324–326.

3. Салей М.І. Щодо системи конституційних цінностей. Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею академіка С.В. Ківалова (м. Одеса, 16–17 травня 2014 р.). У 2 т. Т.1. / відп. ред. В.М. Дрьомін. О. : Юрид. л-ра, 2014. С. 167–169.

4. Салей М.І. Аксіологічний вимір Конституції України. Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє: Міжнар. наук.-практ. конф (м. Донецьк, 5-6 грудня 2014 р.). Д. : Східно-українська наукова юридична організація, 2014. С. 16–18.

5. Салей М.І. Ціннісний вимір змісту Конституції України. Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15–16 травня 2015 р.). У 2 т. Т. 1 / відп. ред.. М.В. Афанасьєва. О. : Юрид. л-ра, 2015. С. 282–285.

6. Салей М.І. Конституційна аксіологія як новітній напрям конституційно-правових досліджень. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 травня 2016 р.). У 2 т. Т. 1 / відп. ред. М.В. Афанасьєва. О. : Юрид. л-ра, 2016. С. 285–287.

7. Салей М.І. Елементний склад аксіологічного механізму Конституції України: постановка проблеми. Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Г.О. Ульянова. О. : Видав. дім «Гельветика», 2017. С. 305– 307.

SUMMARY

Saley M.I. Constitutional Axiology in Modern Ukraine: Scientific and Practical Paradigm. – Manuscript copyrighting.

A thesis submitted to the National University «Odesa Law Academy» for a degree of Candidate of Science (PhD) in specialty 12.00.02 «Constitutional Law; Municipal Law» (081 – Law), Odesa, 2017.

The thesis is a comprehensive study of the scientific and practical paradigm of constitutional axiology in Ukraine.

The concept of constitutional axiology is defined. It should be understood as the doctrine of formation, application and protection of constitutional values as the principal foundations of modern constitutionalism.

The genesis of constitutional axiology has been investigated. In this regard we are to outline the following stages of its establishment: prehistory of constitutional axiology (from antiquity to the end of the 18th century) is characterized with the formation of board philosophical foundation of constitutional culture and values as well as their influence on the emergence of constitutionalism; the development of constitutional axiology within the axiology, manifested in the domination of the values-based approach in the study of social and legal reality phenomena and their transformation (XIX century); systematic formation of constitutional axiology as part of constitutional law and constitutionalism, which takes place through the social values constitutionalization and their protection by the bodies of constitutional jurisdiction (30th years of XX century – present time).

The analysis of the epistemological origins of constitutional axiology as a form of legal axiology is carried out, which testifies that it is one of the important parts of the law that solves the problem of legal values, first of all, revealing on what exactly constitutional values law alongside its branches should be based and on the basis of which it is possible to establish the ideal axiom of constitutional law. Thus, the epistemological principles of legal axiology serve primarily as a methodological foundation and categorical basis for the development of constitutional axiology aimed at achieving and improving of constitutional values system, as well as the mechanism for its implementation and protection.

The methodological principles of constitutional axiology, built on the value-based approach, which form the content of the axiological paradigm of constitutional law and constitutionalism, are formulated. Value-based approach to constitutional law goes beyond the legal and regulatory boundaries in determining priorities in public life, including also the constitutional and legal sphere. It is determined that the influence of the value-based approach to constitutional studies is as follows: during the study of constitutional law, relations and processes, special attention is paid to the moral and value principles existing in them and if

they are in fact at all; it makes possible to formulate both the content of constitutional values themselves, as well as to develop the mechanism of their provision and protection taking into account peculiarities of public development state; it allows to bring the norms of the current legislation in line with the constitutional values, which guide the body of constitutional jurisdiction in its activity.

The definition of constitutional values concept is proposed. It should be understood as humanistic, democratic and legal, universal constitutional normative objects, which have a decisive influence on the constitutional legislation, constitutional law consciousness, constitutional legal relations, constitutional legal order, public authority and social practice.

It is argued that the structure of constitutional value should be considered as an integral unity of permanent and stable links of the object elements, which ensure its identity to itself, namely, the preservation of the main qualities and properties under the influence of internal and external factors, which determine its value for the subjects of constitutional legal relations. Since only objects possessing all the features of constitutional values can definitely affect all elements of modern constitutionalism.

It is revealed that all the constitutional values are characterized by the following features: supremacy, historicity, subsidiary, legitimacy, concentration, stability, updating of their content, justice. Only in the sum of these features, commonly accepted social objects (purposes and intentions) acquire the status of constitutional values.

It is proved that the formation of a constitutional values system should proceed from the fact that the Constitution as the Fundamental Law of the State establishes the primary, basic social and political values and develops them in derivative instrumental ones which have the form of legal rights and freedoms of the person in their individual and collective types, as well as democracy, rule of law, etc. The standard for constitutional values arrangement is their nature and purposefulness.

Schematically, the whole system of constitutional values could be represented as a pyramid with a human on its top. At the next stage there are human, universal values that are the foundation of law and state functioning, for example freedom, justice and equity. They both relate to a human being and to the qualities of society at the same time. Their correlation goes in constitutional and legal purposes and ideals. There is a division of constitutional values in certain spheres of human activity on their basis. Therefore, it is possible to distinguish three main directions and groups of values: human rights and freedoms, constitutional principles of civil society and public authority interactional functioning. At this level, constitutional values acquire forms of legal principles, legal status, legal processes and state legal institutes. In addition, these constitutional values have an instrumental character. They are remaining to be values as means established in constitutional norms. They are citizenship, elections, courts etc.

The Ukrainian system of constitutional values belongs to balanced types. Among its characteristics we can outline such as cultural and historical nature as well as hierarchy, self-reproduction and dialectical development, caused by internal and external factors, inner subordination to human needs, subjective volitional character, which manifests itself at the stage of formation and implementation of constitutional values, constitutional normative form (formalization) and its real existence.

The complex use of the system of principles of constitutional axiology is proposed. Such a use is founded on the nature of constitutional values, taking into account quite complicated interrelations in their system.

It is proved that the Constitution of Ukraine as an integral concept has an instrumental legal value, which contains fundamental values of the society establishment, explicit regulation of social relation connected with public values and providing the branches of law with appropriate value principles. Also, it has integrate constitutive value that is reflected in transformation of ethnocultural

society to a nation as a subject of political relations in the result of progressive development of state institutes. Furthermore, it has symbolic value which consists in embodiment of historical heredity of state and society development.

It has been established that the Fundamental Law of Ukraine contains a complex, multilevel system of values. They constitute the legal basis and at the same time the system of fundamental goal-setting of social, economic and political development of the individuals, civil society and Ukrainian statehood. Both constitutional and legal sciences are considered to be an axiological dimension of the Constitution of Ukraine.

The axiological functional mechanism of the Constitution of Ukraine has been developed. It provides internal dialectical correlation between its parts and is characterized by heterogeneity and dynamism, while preserving the balance of constitutional values in specific constitutional legal relations. It contains:

- a value normative base, which is a constitutional axiology field;

- an intellectual volitional basis, that is reflected in constitutional legal consciousness accepting or denying the proper constitutional value or the way of behavior, as well as objection of its determinant influence on subject's actions;

- a behaviorally dynamic component, which is realized in constitutional legal relations within law-making and law-enforcement activities;

It is emphasized, that there is a dialectic connection between the constitutional jurisdiction and constitutional axiology. It is shown in realization of constitutional values during the exercise of powers by the Constitutional Court of Ukraine such as constitutional diagnostics, generation of constitutional values, formation of the basic principles and their use by the bodies of legislative, executive and judicial powers, protection and renewal of values protected by the Constitution of Ukraine.

Instrumental methodological, orientational, informational and practical transformative functions have been characterized. They determine a specificity of

the influence of the constitutional axiology on the constitutional justice both as the process and as a result.

The practical value of the results obtained in thesis is that it contains theoretical assertions, conclusions and recommendations, suitable for use in different spheres such as:

research area. It could play a role of basis for further studies of constitutional axiology;

law-making area. It could be used for improvement of legislation which regulates law-making and law-enforcement activity;

law-enforcement activity. It could be used for unique applying and understanding of constitutional values;

education. It could be used during preparing the relevant sections of textbooks, manuals on constitutional law, teaching subjects «Constitutional Law of Ukraine», «Modern Constitutionalism in Ukraine», «Constitutional Axiology» and in the research work of students.

Keywords: constitutional axiology, constitutional values, value-based approach, constitutionalism, axiological functional mechanism of the Constitution of Ukraine, law-making activity, law-enforcement activity.

LIST OF APPLICANT'S PUBLICATIONS

Publications in professional editions:

1. Saley M.I. Axiology in the Constitutional Law: for the issue of concept and content. Law Herald, 2012. № 2. P. 133–138.

2. Saley M.I. The system of values in the Constitutional Law of Ukraine. Law Herald, 2013. № 2. P. 105–109.

3. Saley M.I. The value of the Constitution of Ukraine. Custom Business, 2014. № 5. P. 27–31 (in Ukrainian).

4. Saley M.I. Axiological dimension of the content of the Constitution of Ukraine. *State and Law Actual Issues*. 2015. №75. P. 150–157.

5. Saley M.I. The subject of constitutional axiology as a direction of constitutional legal research. *Young Scientist*, 2016. № 5. P. 432–434.

6. Saley M.I. Constitutional axiology and practice of the Constitutional Court of Ukraine: forms of interaction. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*, 2016. № 6. P. 19–23.

Publications of approbatory nature:

1. Saley M.I. The concept of constitutional values and their role in modern society and state. Proceedings of International scientific conference «*Theoretical and practical issues of providing sustainable development of state and law*». Vol. 1., Odesa : Feniks Publ., 2012. P. 368–370.

2. Saley M.I. Characteristic features of constitutional values. Proceedings of All-Ukrainian practical and scientific conference of scientific and teaching staff of the NU OLA «*Modern Ukraine Legal Life*». Vol. 1., Odesa. 2013. Pp. 324–326.

3. Saley M.I. For the issue of constitutional values system. Proceedings of International practical and scientific conference dedicated to an academic's S.V. Kivalov jubilee. Vol. 1. Odesa, Yurydychna literatura Publ., 2014. P. 167–169.

4. Saley M.I. Axiological dimension of the Constitution of Ukraine. Proceedings of International practical and scientific conference «*Ukrainian legal science: history, present and future*». Donetsk. 2014. P. 16–18.

5. Saley M.I. Valuable measure of the Ukrainian's Constitution content. Proceedings of International practical and scientific conference «*Legal and authority mechanism of Ukrainian sustainable development providing*». Vol. 1. Odesa : Yurydychna literatura Publ. 2015. P. 282–285.

6. Saley M.I. Constitutional axiology as a modern direction in constitutional and legal researches. Proceedings of International practical and scientific conference «*Legal and authority mechanism of state and law development providing in the conditions of eurointegration*». Vol. 1. Odesa : Yurydychna literatura Publ., 2016. P. 285–287.

7. Saley M.I. Elements of the axiological mechanism of the Constitution of Ukraine: formulation of the problem. Proceedings of International practical and scientific conference «Traditions and innovations of legal science: past, present, future». Vol. 1. Odesa : Gelvetika Publ. 2017. P. 305–307.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА КОНСТИТУЦІЙНОЇ АКСІОЛОГІЇ.....	12
1.1. Генезис конституційної аксіології.....	12
1.2. Гносіологічні витоки конституційної аксіології як виду правової аксіології.....	30
1.3. Методологічні засади конституційної аксіології.....	50
Список використаних джерел до розділу 1.....	68
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНА ПАРАДИГМА КОНСТИТУЦІЙНОЇ АКСІОЛОГІЇ.....	80
2.1. Правова природа та ознаки конституційних цінностей.....	80
2.2. Система конституційних цінностей в Україні.....	96
2.3. Принципи конституційної аксіології.....	116
Список використаних джерел до розділу 2.....	133
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНА ПАРАДИГМА КОНСТИТУЦІЙНОЇ АКСІОЛОГІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	144
3.1. Конституція України як цінність та її цінності.....	144
3.2. Аксіологічно-функціональний механізм дії Конституції України.....	163
3.3. Конституційна аксіологія та практика Конституційного Суду України.....	184
Список використаних джерел до розділу 3.....	205
ВИСНОВКИ.....	219
ДОДАТОК.....	226

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Аксіологічною домінантою Конституції України є визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Саме ця констатація робить конституційне право цінним для будь-якої людини: по-перше, тому що цією нормою підноситься людська гідність; по-друге, це положення ставить людину у пріоритетне становище у взаємовідносинах із державою та суспільством.

У сучасних умовах конституційного реформування та політико-правової модернізації в Україні, що відбувається одночасно з перебудовою системи суспільних цінностей, виникає нагальна необхідність у науково-правових дослідженнях ціннісної складової Конституції та конституційного права.

Ціннісне сприйняття конституційних норм породжує потребу дослідження і вирішення проблем конституційної аксіології, що обумовлює здійснення аналізу конституційного права та конституціоналізму у вимірі конституційних цінностей. Однак, у конституційно-правовій науці залишається проблемою визначення їх поняття, сутності та системи.

Вагомість дослідження природи конституційних цінностей обумовлена не тільки пильною увагою до них з боку вчених і практиків конституційного права, але й регулятивною та охоронною значущістю, яка являє собою реальну здатність кожної конституційної цінності безпосередньо впливати на суспільні відносини, практику державного розвитку, перетворювати їх.

Важливим завданням при реалізації Конституції України є підтримка балансу та пропорційності конституційно захищених цінностей, цілей та інтересів, оскільки конституційні реалії актуалізують необхідність

створення ціннісних орієнтирів, які будуть концептуальною основою для вибору шляхів розвитку суспільства, держави і правової системи в цілому, керівними положеннями конституційних реформ, розробки внутрішньої і зовнішньої політики держави, а також правозастосування та правоохоронної діяльності.

Окремі аспекти аксіології конституційного права досліджували такі вчені, як О.В. Батанов, Ю.В. Баулін, О.В. Білоскурська, Х.Н. Бехруз, О.М. Бориславська, Н.С. Бондарь, Ю.О. Волошин, Ф.В. Веніславський, В.В. Дудченко, В.Г. Задорожня, В.М. Кампо, С.В. Ківалов, В.І. Крус, А.Р. Крусян, М.М. Маркуш, М.І. Мельник, Ю.М. Оборотов, М.П. Орзіх, В.Ф. Погорілко, О.В. Прієшкіна, П.М. Рабінович, М.В. Савчин, О.В. Снежко, П.Б. Стецюк, Ю.М. Тодика. Дисертаційно проблеми конституційних цінностей розроблялися фрагментарно, зокрема, право на сприятливе навколишнє середовище як конституційна цінність досліджувалося в дисертації М.С. Перміловського. Безпосередньо конституційна аксіологія у сучасній Україні не була предметом дисертаційних робіт.

Проте, зважаючи на важливість аксіологічного пізнання конституційного права, питанням конституційної аксіології у сучасній конституційно-правовій науці приділено недостатньо уваги, відсутні комплексні дослідження аксіологічної конституційної проблематики. Наведене дає підстави зробити висновок щодо актуальності, наукової новизни та доцільності дисертаційного дослідження для розвитку вітчизняної конституційно-правової науки та практики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до теми науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» на 2016–2020 рр. «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та

культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0011U01842) та теми науково-дослідної роботи кафедри конституційного права «Конституційна реформа та модернізація в умовах інтеграційного розвитку України».

Мета і завдання дослідження. Відповідно до об'єкта (аксіологічна природа та зміст конституційних правовідносин) і предмета (науково-практична парадигма конституційної аксіології в сучасній Україні) дослідження його метою є формування науково-теоретичної та практичної парадигми конституційної аксіології в сучасній Україні як самостійного науково-практичного напрямку конституційно-правових досліджень.

Метою дисертаційного дослідження є розроблення науково-практичної парадигми конституційної аксіології з урахуванням сучасних умов вітчизняної конституційно-правової практики.

Мета дослідження зумовила необхідність розв'язання таких задач:

- розкрити генезис формування конституційної аксіології;
- сформулювати визначення поняття «конституційна аксіологія»;
- виокремити гносеологічні витоки конституційної аксіології як виду правової аксіології;
- здійснити аналіз методології дослідження конституційної аксіології;
- встановити ознаки конституційних цінностей;
- систематизувати конституційні цінності в Україні;
- обґрунтувати принципи конституційної аксіології;
- розмежувати цінність Конституції України та її цінності;
- охарактеризувати аксіологічно-функціональний механізм Конституції України;
- запропонувати форми реалізації конституційних цінностей під час здійснення Конституційним Судом України своїх повноважень;

з'ясувати функції конституційної аксіології у процесі конституційного судочинства.

Методи дослідження. Методологічною основою є дослідження методологічного інструментарію, концептуальних підходів, які вироблені юридичною наукою. Дисертаційне дослідження здійснено на основі філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів.

Ціннісний підхід до конституційного права дозволив вийти за нормативно-правові рамки при визначенні конституційних цінностей у суспільному житті, включаючи державно-правову сферу (п.п. 1.2, 1.3, р. 2, р. 3). Антропологічний підхід до дослідження конституційних цінностей зумовив їх розгляд як основу взаємодії між людиною, суспільством та державою (п.п. 1.3, 2.2, 2.3, р. 3). Соціокультурний (цивілізаційний) та історичний підходи під час дослідження конституційних цінностей у сучасній Україні надали можливість, врахувати культурні традиції, що укорінилися у менталітеті Українського народу, забезпечуючи тим самим відповідний стан розвитку держави і права (п.п. 1.1, 1.3, 2.1, 3.1). Герменевтичний підхід створив методологічну основу послідовного застосування способів тлумачення для істинного розуміння ціннісного змісту конституційних норм (п.п. 2.2, 2.3, р. 3). Діалектичний метод наукового пізнання використано для з'ясування сутності конституційної аксіології та конституційних цінностей, закономірностей та тенденцій їх становлення, розвитку та удосконалення. За допомогою системного методу досліджено систему конституційних цінностей у взаємозв'язку і взаємозалежності її елементів, виявлено властивості української системи конституційних цінностей (п.п. 2.2). Використання статистичного методу сприяло дослідженню та врахуванню правових позицій Конституційного Суду

України щодо формування та захисту конституційних цінностей (п.п. 3.3). Формально-логічний метод забезпечив розмежування та визначення основних понять, юридичних конструкцій, механізму функціонально-аксіологічної дії Конституції України (п.п. 1.2, р. 2, 3.1, 3.2). Науково-догматичний метод застосовано при виявленні аксіологічних недоліків нормотворчого процесу (п.п. 3.1, 3.2). Порівняльно-правовий метод дозволив виявити спільні конституційні цінності різних держав (п.п. 1.1).

Теоретичною основою дисертаційного дослідження є наукові праці таких провідних учених, як: О.В. Батанов, О.В. Білоскурська, Х.Н. Бехруз, О.М. Бориславська, Н.С. Бондарь, Ю.О. Волошин, Ф.В. Веніславський, В.В. Дудченко, В.Г. Задорожня, В.М. Кампо, С.В. Ківалов, В.І. Крус, А.Р. Крусян, М.М. Маркуш, М.І. Мельник, Ю.М. Оборотов, М.П. Орзіх, В.Ф. Погорілко, О.В. Прієшкіна, П.М. Рабінович, М.В. Савчин, О.В. Снежко, П.Б. Стецюк, Ю.М. Тодика.

Нормативно-правовою базою дисертаційного дослідження є: Конституція України та закони України, законодавство зарубіжних країн (Іспанії, ФРН, Чехії, Франції, Швейцарії та ін.).

Емпіричну основу дослідження становлять практика розгляду справ Конституційним Судом України та судовими органами зарубіжних країн.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертаційна робота є першим в Україні науковим дослідженням теоретичних та практичних аспектів конституційної аксіології у сучасній Україні, в якому сформульовано низку наукових положень, висновків, пропозицій, що відображають його наукову новизну:

уперше:

виокремлено етапи генезису конституційної аксіології: 1) передісторія конституційної аксіології (від античності до кінця XVIII ст.); 2) розвиток конституційної аксіології у межах правової аксіології

(XIX ст.); 3) системне формування конституційної аксіології як напрямку науки конституційного права та ціннісної основи конституціоналізму (30-ті рр. XX ст. – теперішній час);

встановлено властивості системи конституційних цінностей в Україні: культурно-історична природа та ієрархічність; самовідтворюваність та діалектичний розвиток, обумовлений внутрішніми та зовнішніми чинниками; внутрішня підпорядкованість потребам людини; суб'єктивно-вольовий характер, що має прояв на етапі формування та реалізації конституційних цінностей; конституційно-нормативна форма (формалізація);

обґрунтовано використання системи принципів конституційної аксіології під час здійснення правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності, а також здійснення наукових досліджень;

доведено, що аксіологічно-функціональний механізм Конституції України передбачає внутрішній діалектичний взаємозв'язок між його частинами і характеризується різнонаправленістю та динамічністю з одночасним збереженням балансу конституційних цінностей у конкретних конституційних правовідносинах; у його складі виокремлено ціннісно-нормативну базу, інтелектуально-вольову основу, поведінково-динамічний компонент;

запропоновано форми реалізації конституційних цінностей під час здійснення повноважень Конституційним Судом України, до яких належать: конституційна діагностика; генерування конституційних цінностей; формування вихідних засад їх використання органами законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; захист та поновлення цінностей, охоронюваних Конституцією України;

розкрито зміст інструментально-методологічної, орієнтаційно-інформаційної та практично-перетворювальної функцій конституційної аксіології, які визначають специфіку її впливу на конституційну юстицію;

удосконалено:

визначення поняття «конституційна аксіологія» та «конституційні цінності» в частині роз'яснення їхньої сутності;

критерії систематизації конституційних цінностей (їх природа та ціленаправленість), на підставі яких зроблено висновок, що система конституційних цінностей має пірамідальну структуру, на вершині якої знаходиться людина, на середньому рівні – загальнолюдські, універсальні цінності (свобода, справедливість, рівність), що розгалужуються на три напрямки (права та свободи людини, функціонування інститутів громадянського суспільства та публічної влади) та формують власні групи цінностей;

характеристику процесу дії аксіологічно-функціонального механізму Конституції України, що відбувається поетапно: 1) конституціоналізація того чи іншого суспільного феномена, що являє собою конституційну цінність; 2) поширення інформації щодо аксіологічного змісту Конституції України; 3) аксіологізація конституційної правосвідомості; 4) прийняття суб'єктами конкретних рішень та здійснення дій у сфері реалізації Конституції України (дотримання, виконання, використання конституційних приписів), що зумовлюються тими чи іншими конституційними цінностями; 5) формування та забезпечення конституційного правопорядку внаслідок дії конституційних цінностей у правотворчій, правозастосовній та правоохоронній діяльності;

набули подальшого розвитку:

розмежування аспектів сприйняття Конституції України як інструментально-юридичної, інтегративно-установчої та символічної цінності;

теоретична класифікація видів конституційних цінностей, закріплених у преамбулі Конституції України;

авторські пропозиції щодо створення на загальнодержавному рівні механізму поширення інформації про зміст ключових ціннісних положень Конституції України серед населення держави, починаючи із загальнообов'язкової середньої освіти та закінчуючи діяльністю органів публічної влади, із широким залученням до цього засобів масової інформації та інших інститутів громадянського суспільства.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані у дисертації теоретичні положення, висновки і рекомендації можуть бути використаними у:

науково-дослідній сфері – як підґрунтя для проведення подальших наукових досліджень конституційної аксіології;

правотворчій діяльності – при удосконаленні законодавства, що регулює правотворчу, правозастосовчу та правоохоронну діяльність;

правозастосовчій діяльності – для єдності розуміння та застосування конституційних цінностей;

навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників, посібників із конституційного права, викладанні навчальних дисциплін «Конституційне право України», «Сучасний конституціоналізм в Україні», «Конституційна аксіологія» та у науково-дослідній роботі студентів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження оприлюднено у виступах на: Міжнародно-

науковій конференції «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права» (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу НУ «ОЮА» «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій ювілею академіка С.В. Ківалова «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16–17 травня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє» (м. Донецьк, 5–6 грудня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м. Одеса, 15–16 травня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 20 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження викладено у 13 публікаціях, 5 із яких опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 1 – у зарубіжному науковому виданні та в 7 тезах доповідей на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА КОНСТИТУЦІЙНОЇ АКСІОЛОГІЇ

1.1. Генезис конституційної аксіології

Традиційно прийнято вважати, що «аксіологія (теорія цінностей) являє собою філософське вчення про природу цінностей, їх місце в реальності і про структуру ціннісного світу, що припускає зв'язок різних цінностей між собою, із соціальними і культурними факторами і структурою особистості» [103, с. 329]. Однак аксіологія, власне кажучи, не є філософською наукою, оскільки може бути частиною будь-яких наук, як філософських, так і нефілософських (у тому числі науки конституційного права), при обговоренні ціннісного аспекту того чи іншого предмета дослідження, а також методу або інших засобів дослідження.

На думку В. Крус, саме на ґрунті аксіології може бути достовірно виявлено принципову єдність наукового конституціоналізму і сучасної теорії і філософії права та прав людини, а також пов'язаних гуманітарних стандартів і вимог належної соціальної дійсності [47, с. 9].

Отже, аксіологію слід розглядати як основу конституційної аксіології, що, у свою чергу, є специфічним напрямком пізнання та перетворення конституційної реальності.

Насправді ціннісна проблематика, яка належить до конституційної матерії, порушувалася у працях багатьох мислителів давнини. Зокрема, актуальним залишається твердження Конфуція про три головні цінності держави: економічну стабільність, військову могутність та політичну

довіру. Із цих трьох складових найголовнішою є цінність політичної довіри [44, с. 22].

У працях античних мислителів, зокрема Платона, Аристотеля, Полібія та ін., аксіологія втілюється в ідеї блага та справедливості у державі як вищій чесноті і вищому ступені в ієрархії буття. Протагор стверджував, що мірою всіх речей є людина. Давньогрецькі філософи вдавалися до спроб пояснити місце і роль таких універсально значущих феноменів, як свобода, істина, моральність тощо. Аксіологічний сенс пронизує усе вчення Платона. Найвищою цінністю філософ проголошував знання, державу розглядав як щось органічне, таке, що є невід'ємною частиною буття людини. Платон писав: «Є два види благ: одні – людські, інші – божественні... Менші блага [людські] це ті, на чолі яких стоїть здоров'я, потім йде краса, на третьому місці – сила ..., на четвертому – багатство ... Перше ж і чільне з божественних благ – це розуміння; друге – супутнє розуму здоровий стан душі; із їх змішування з мужністю виникає третє благо – справедливість; четверте благо – мужність. Усі ці блага за своєю природою стоять попереду, і законодавцю слід ставити їх у такому ж порядку» [77]. Творчо розвиваючи платонівське вчення, Аристотель спрямував свої зусилля на дослідження двох взаємопов'язаних аксіологічних питань: що є добром для людини і що є добрим для суспільства?

Погляд на людину крізь призму релігійних поглядів, окреслений за доби середньовіччя, спричинив виникнення відповідної системи цінностей, в основу якої покладено ціннісний догматизм, віру та визнання істинності, верховенства Закону Божого над потребами та інтересами окремої особистості. Аксіологія тут певним чином поглинається теологією. Вищими цінностями визнаються «Бог», «віра», «святість» та «святиня». Проте цінності соціальної, політичної, економічної природи

постають лише як такі, що є життєво визначальними для цих окремих сфер буття і для самої людини. Так, наприклад, Аврелій Августин проголошує, що «людина є якесь благо», а також розмірковує про вільну волю [3, с. 30].

Із настанням епохи Відродження особистість, її внутрішнє багатство та гідність стають в один ряд з істиною, добром та красою. Більше того, людина визначається центральним пунктом системи цінностей, її правомірним носієм. Причину такої трансформації слід вбачати у конкретно-історичних умовах життя людей, що призвели до змін стосовно такої цінності, як людське життя. Саме в цей період з'являється поняття «політичні цінності» як окремий феномен, вони починають розглядатися у їх сучасному розумінні [36, с. 222]. Н. Макіавеллі, визначаючи новий зміст політичних цінностей, стверджував, що вони мусили би бути вільними від впливу не тільки релігії, але й моралі. Цінності певною мірою прагматизуються, перетворюються на своєрідний засіб повсякденного використання. Якщо це цінності людини або влади, то заради здійснення власної волі та мети: «Хоч би які засоби для цього використовувалися, їх завжди сприймають як гідні і схвалюють» [54, с. 262].

Доба Просвітництва принесла з собою нові цінності: розум, свободу волю, практичну користь, науку і прогрес (Ф. Бекон, Р. Декарт, Б. Спіноза, Г.В. Лейбніц, Т. Гоббс). Цього часу обґрунтування цінностей відбувається за допомогою раціональності. Феномен цінності уявляється «результатом активності суб'єкта, обумовленої розумно-вольовими чинниками» [10, с. 16]. Наприклад, Т. Гоббс спробував раціонально обґрунтувати необхідність появи цінностей. Продовжуючи уже розпочату до нього роботу над проблемою людини як основної детермінанти суспільних відносин, мислитель дійшов висновку щодо того, що саме

егоїстичний стан буття людини як «війни всіх проти всіх» спричинив укладання суспільного договору і створення держави. Гоббс створив образ правителя, який залишається за межами як угоди, так і громадянських законів. Він уособлює іншу систему цінностей, відмінну від тієї, якою намагаються керуватися громадяни для збереження мирного співіснування [28, с. 218-220].

Політична система буття і його цінності за будь-яких умов у Д. Локка залишаються лише включеними до системи інших цінностей, які стосуються особистої свободи індивіда (віра, мета, праця, власність), саме вони покликані бути своєрідним інтеграційним, єднальним чинником, який має забезпечити терпимість однієї людини до свобод іншої. Основна цінність держави полягає у тому, що вона гарантує повагу до особистих цінностей людини. Саме завдяки такому підходу до тлумачення суспільного договору держава, політичні цінності мають органічний характер зі своїми чітко окресленими функціями і межами [51, с. 140-145].

Активний інтерес до цінностей спостерігається наприкінці XVIII ст. Так, І. Кант протиставив сферу моральності (свободи) сфері природи (необхідності), сферу суцього (фактичного) сфері належного (ціннісного), визначив місце цінностей в небутті. Цінності самі по собі не мають буття, у них є тільки значущість: вони суть вимоги, звернені до волі, цілі, поставлені перед нею. Тому «цінність» у Канта – це те, що має значення, значущість в моральному світі повинності і свободи. Завдяки філософській системі Канта, аксіологічна тріада «Істина, Добро і Краса» переростають у філософські дисципліни: логіку, де мислення в загальнообов'язковій формі прагне до досягнення своєї мети – володіння істиною; етику, де воля прагне до своєї мети бути доброю естетикою, де почуття прагне до оволодіння красою. У контексті філософії історії

категорію «цінність» Кант тісно пов'язує з поняттям культури, яка «власне полягає в суспільній цінності людини» [10, с. 20].

Логічно продовжив предметну спрямованість філософії цінностей Г. Гегель, який категорію цінності тісно пов'язує з політекономією, правом, культурою, соціумом. У своїй «Філософії права» він співвідносить цінність із річчю, яка має реальні кількісні (знак) і якісні (форма) характеристики. Ця річ повинна мати значення або «придатність» щодо потреб суб'єкта і порівнюватися з іншими потребами (відповідно речами). Таким чином, існування цінностей із небуття переноситься у світ ідеально-матеріальних сутностей. Цінність за Гегелем є «... загальність речі, проста визначеність якої виникає з її приватного характеру» [27, с. 119].

Однак цінність не є тотожною речі, а являє собою якусь абстракцію, мета якої – співвіднести «придатність» різних за формою речей. Слід зазначити, що у філософії Гегеля поняття цінності і вартості диференціюються слабо: «Цінність речі може бути дуже різною у ставленні до потреби, але якщо ми хочемо висловити неспецифічну, а абстрактну сторону цінності, то це будуть гроші. Гроші є представником усіх речей, але оскільки вони не являють собою самої потреби, а служать лише її знаком, вони самі, у свою чергу, керуються специфічною цінністю, яку вони абстрактно тільки висловлюють» [27, с. 119-120]. Незважаючи на істотний інтерес до проблеми цінності, Гегель все ще не розглядає її як самостійну категорію.

Розвиваючи міркування про «світовий рух» та цінності його «становлення», Ф. Ніцше писав: «якби у світового руху була якась мета, то вона мала би бути уже досягнутою» [62, с. 361]. Ф. Ніцше говорив про необхідність вибудовування системи цінностей за «шкалою ступеня сили», вираженої в числі та розмірі. «Всі інші цінності – забобони,

наївності, непорозуміння» [62, с. 362], – підкреслював Ф. Ніцше. Цінності, на думку філософа, скрізь можуть бути осмислені та збудовані за шкалою зростання. Указана позиція стала основою для формування ієрархічності цінностей, у тому числі ієрархічного порядку конституційних цінностей, наприклад, закріпленого у ст. 3 Конституції України.

Аналіз цінностей здійснював також М. Вебер. На його думку, завдання соціальних наук – надати причинне пояснення і розуміння соціальних дій людей у їх конкретних історичних контекстах. Він вважав, що поведінка людини орієнтована на ті або інші цінності культури суспільства, які є надсуб'єктивними, загальнозначущими в рамках відповідної історичної епохи. На цій основі М. Вебер проаналізував ціннісно-нормативний зміст і сенс таких феноменів, як релігія, господарство, політика, мораль, а також характер їх взаємодій. Роздумуючи про вплив капіталістичної модернізації на систему політико-етичних цінностей європейського суспільства, М. Вебер виявив зв'язок пануючого в Європі «господарського етносу капіталізму» з процесами, що відбуваються в релігійній сфері, зокрема зародженням і становленням протестантизму [24].

Аксіологічні підходи до осмислення суспільного буття є стрижневими в теоріях та концепціях видатних мислителів від епохи Просвітництва до кінця XIX ст. Цього часу відбувається ціннісний перехід від державоцентризму до розуміння людини (її прав і свобод) як найважливішої цінності.

Однак, зважаючи на відмінність культур, у межах яких формувалися цінності конституціоналізму; різні чинники об'єктивного та суб'єктивного характеру, зумовлені окремими історичними епохами, та спільний результат – формування системи цінностей, яку очолює людина,

її права та свободи, цей широкий хронологічний період можна поєднати в один, перший етап генезису конституційної аксіології.

М. Балаянц також підтримує взаємообумовленість аксіологічних основ цього періоду та вважає, що погляди мислителів можна групувати залежно від їх підходів до пояснення взаємодії духовних цінностей із соціальними системами, до яких належить і правова система, за трьома напрямками:

- 1) втілення ідеалів, цінностей в реальній дійсності (Платон, Гегель, Кант);
- 2) обумовленість ідей і цінностей матеріальним буттям (К. Маркс);
- 3) необумовленість одного іншим, а функціональна взаємна пристосованість елементів у живому соціокультурному цілому, причому ідеї і цінності беруть участь у соціальних процесах у сукупності з іншими елементами системи (Макс Вебер, Талкотт Парсонс) [11, с. 40].

З усвідомлення значення соціальних цінностей розпочинається другий етап генезису конституційної аксіології, а саме формування окремої науки. Оскільки, власне вчення про природу цінностей, їх місце в реальності і про структуру ціннісного світу – аксіологія (від грец. *axia* – цінність, *logos* – вчення) – виникло порівняно нещодавно – у другій половині XIX ст., а в науковий обіг поняття «аксіологія» було введено в 1902 р. французьким філософом П. Лапі [50, с. 12]. Як влучно зазначає М. Каган, узагальнюючого уявлення про цінності як такі і відповідно про закономірності її прояву в різних конкретних формах, у філософії не було до середини XIX ст. [38, с. 9].

Формально початком аксіологічного етапу у філософії прийнято вважати появу трьох частин книги Р. Лотце «Мікрокосм» (1856–1864 pp.). У цій праці він увів як самостійне поняття «значущість» (*Geltung*), яке не

залежить від досвіду і відіграє роль критерію істини у пізнанні, поклавши, тим самим початок розробки ціннісної проблематики [52].

Слід сказати, що історія філософського засвоєння ціннісної проблематики відбувалася протягом декількох епох. З усіма зверненнями і висвітленнями ціннісних суджень і характеристик, починаючи з античності і завершуючи післякантивською епохою, філософською дисципліною аксіологія стала на початку XIX ст. Чимало філософів і вчених давали безліч визначень аксіології і декілька видів характеристик. Так можна виокремити 3 основні періоди в історії аксіології як самосійного філософського напрямку:

1. Передкласичний період (1806–1890 рр.) У цей період поняття цінностей – естетичних, моральних, релігійних – стають загально значущими одиницями філософської лексики. Квінтесенцією ціннісних суджень у цей період було афористичне висловлення Ф. Ніцше про «переоцінки усіх цінностей».

2. Класичний період (1890–1930). У цей період розглядалися дві форми аксіології: формальна – вивчення гранично загальних законів, яких укладено у ціннісних відносинах, і матеріальна – вивчення структури і ієрархії емпіричних цінностей. Представниками цього періоду були Ф. Бретан, Г. Мюнстерберг, М. Шелер та ін.

3. Посткласичний період (з 30-х рр. Минулого століття). Представниками цього періоду є Р. Пері, Р. Інгарден, Н. Лоскій, М. Бахтін. На цьому етапові прослідковуються лише тільки окремі напрямки розвитку класичних моделей аксіології та деякі відносно нові тенденції.

Необхідно підкреслити, що аксіологія під час свого розвитку пройшла кілька ступенів на шляху еволюції – виходячи з базового філософського рівня перейшла на спеціально-науковий, включаючи юридичний рівень. Конституційна аксіологія з'явилась у рамках

останнього, чим розпочала третій етап генезису конституційних цінностей, однак процес її становлення ще не можна назвати закінченим.

Про проблему цінностей у конституційному праві почали говорити ще в 30-ті рр. минулого століття такі видатні вчені, як Р. Сменд, А. Гензель, Д. Дюріг. Одним із перших, відійшовши від традиційного природно-правового підходу, який запропонував розуміти ст. 1 Основного закону ФРН 1949 р. як «норму об'єктивного права», «об'єктивної цінності», був Г. Дюріг [117, с. 260; с. 104-105].

Відомий конституціоналіст Рудольф Сменд у своїй роботі 1931 р. «Конституція і конституційне право» уперше зробив спробу уявити конституційні цінності як ідейну основу самої конституції. Р. Сменд розглядав Конституцію (мається на увазі Конституція Німеччини 1919 г.) як живу реальність, об'єднану на основі суспільних цінностей, які є втіленням німецької нації [119, с. 47]. Конституція при цьому, на думку Р. Сменда, не тільки являє собою єдність цінностей, але також у подальшому об'єднує націю на основі цих цінностей [119, с. 47]. Аналогічної точки зору дотримувався також інший відомий правознавець того часу, А. Гензель, який стверджував, що «зміст будь-якої правової системи є реалізацією конституційно встановленої системи цінностей» [112, с. 6].

Таким чином, ще в 30-ті рр. XX ст. німецькі правознавці відводили особливе місце категорії конституційних цінностей, яка, з їхньої точки зору, була базою суспільного і державного розвитку, феноменом, здатним об'єднати навколо себе усе суспільство і наповнити змістом національну правову систему.

Згодом категорія конституційних цінностей стала застосовуватися суддями Федерального Конституційного Суду Німеччини у межах конституційної правозастосовної діяльності. Прикладом тому може бути

цілий ряд рішень, першим і найбільш значущим із яких є рішення у справі Люта, яким Конституційний Суд Німеччини 55 років тому «обґрунтував і ввів у свою практику аксіологічний підхід». Зокрема, у цьому рішенні зазначалося: «... Основний закон [ФРН, 1949 р.], який не являє собою нейтральну у ціннісному відношенні систему, у своєму розділі про основні права встановив об'єктивну ієрархію цінностей. Ця система цінностей, звертає свою увагу на вільно розвиваючу особистість та її гідність в умовах соціальної спільноти, має поширюватися як основне конституційно-правове рішення на всі галузі права; вона дає імпульси і вказує перспективи розвитку законодавства, адміністрації та судочинства...» [107, с. 458].

Значний внесок у розвиток концепції конституційних цінностей вніс і сучасний німецький вчений Роберт Алексі. Поділяючи висловлену Конституційним Судом Німеччини позицію щодо того, що Конституція є об'єктивною ієрархію цінностей, він, однак, справедливо зазначив, що складно при цьому розвести поняття конституційних принципів і положень конституційних цінностей, оскільки ці дві категорії багато в чому є схожими і певною мірою дублюють одна одну. Розмежувати, стверджує автор, важко, але можливо. Так, на його думку, принципи належать до деонтологічної сфери або, іншими словами, до сфери належного, тоді як цінності розташовуються в аксіологічній площині, або інакше кажучи, у сфері пріоритетного [115, р. 88]. Те, що в системі цінностей розглядається як найкраще, зазначає автор, в системі принципів буде розглядатися як належне [115, р. 88].

При цьому до сфери права, як справедливо стверджує Р. Алексі, більшою мірою належить саме категорія належного, і з цієї точки зору поняття принципів, а не цінностей, має використовуватися з метою нормативного регулювання. Але, з іншого боку, як вважає автор,

нескладно перейти від ідеї про те, що якщо певне рішення є найкращим, до висновку, що саме цього рішення вимагає конституція. Як тільки цей перехід приймається як допустимий, стає можливим у рамках судової аргументації переходити від моделі цінностей до моделі принципів [115, р. 92].

Отже, ще з початку XX ст. концепція цінностей розробляється як у доктрині німецького конституційного права, так і в межах правозастосовчої діяльності Федерального Конституційного Суду Німеччини. Основні положення цієї концепції можна звести до того, що «Конституція є об'єктивною ієрархію цінностей, документом, який базується на основних ціннісних рішеннях своїх творців» [119, р. 47]. Саме відтоді аксіологічний підхід у здійсненні конституційно-правових досліджень та конституційному правозастосуванні здійснює свою переможну хід по світу.

Однак, витоки конституційної аксіології сформувалися набагато раніше та були втілені не тільки у Конституціях, які були нормативною основою функціонування державної влади у різних країнах світу, але й впроваджені у більш широкому та значущому явищі, що об'єднує букву і дух закону із суспільно-державною практикою, а саме у конституціоналізмі.

Найбільш вдало його сутність визначила А. Крусян, за твердженням якої «конституціоналізм – це публічно-правова система конституційної організації сучасного суспільства на основі права, демократії та утвердження конституційно-правової свободи людини, змістом якої (системи) є конституція та конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість, конституційний правопорядок та функціонування якої спрямоване на обмеження

(самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини» [48, с. 17].

При цьому, враховуючи складність та багатогранність правової категорії конституціоналізму, необхідно зупинитися на його аксіологічній обумовленості. Так, з аксіологічної точки зору до терміна «конституціоналізм» ставився відомий радянський правознавець, засновник лібертарно-юридичної теорії В. Нерсисянц, який розцінював конституціоналізм як загальнодержавну ідеологію [9, с. 16].

Конституційна аксіологія, на думку Н. Богданової, не може бути розглянутою поза конституційною ідеологією, оскільки у конституції будь-якої держави прямо або побічно присутні ідеологічні основи [20, с. 21].

Дійсно, конституційні цінності є ідеальною сферою. Однак, її наповнення відбувається за рахунок реальних, матеріальних, соціальних явищ та процесів, що супроводжують динамічні елементи системи сучасного конституціоналізму, а саме конституційні правовідносини та правопорядок, які, у свою чергу, набувають аксіологічних характеристик. Прикладом наведеної позиції можуть бути базові інститути конституціоналізму – держава та право. Як справедливо зазначає С. Калінін, «аксіологічна наповненість завжди властива будь-якому праву та будь-якій державі, а тому не можна залишати поза полем зору державознавчі аксіологічні концепції» [39, с. 270].

Особливе значення для розвитку конституційної аксіології та її впровадження у конституційну дійсність мають наукові напрацювання радянської доби, які заклали фундамент для становлення та розвитку сучасного українського конституціоналізму. Зокрема, як приклад, можна навести роботи С. Алексєєва [4], Ю. Демідова [32], В. Кудрявцева [49], П. Рабіновича, який обґрунтовував потребностний підхід як основу

аксіолого-правових досліджень [81], В. Тугарінова, який вивчав роль ціннісного підходу в методологічному аспекті [97], Ф. Фаткуліна і Л. Чулюкіна та ін. У цих працях уперше в радянській науці було обґрунтовано можливість і допустимість ціннісного підходу до права.

Так, Ф. Фаткулін і Л. Чулюкін, досліджуючи соціальну цінність та ефективність правової норми, зазначали: «у кінцевому рахунку цінним є все те, що об'єктивно необхідно і значимо для прогресу у відповідній сфері людського життя» [102, с. 9]. Ці автори звертали увагу на необхідність рахуватися «з нюансами, що існують між постановками питання про соціальну цінність права і про «право як соціальну цінність», вказуючи на обґрунтованість першої, яка базується на правильному розмежуванні цінності та її об'єкта» [102, с. 10]. Водночас, наведена позиція кореспондує ідеям західноєвропейської правової школи, що, виходячи з природно-правових вчень, демонструють прагнення пов'язати єдиною ідеєю право та мораль, і саме у цьому контексті розглядати його цінність. «Право – це не тільки міра дії, воно також є оголошенням про її цінність, – зазначає англійський філософ права А.П. д'Ентрєв. Право вказує на добре та зле і, навпаки, добро і зло є умовами правового зобов'язання. Тісний зв'язок права та моралі є відмінною рисою природно-правової теорії протягом усієї її історії» [116, с. 80].

Аксіоматичним продовженням дослідження цінності права як нормативної основи конституціоналізму вбачається вчення професора М. Орзіха про особистісну цінність права. Зокрема, твердження про те, що «особистісна цінність права перш за все визначається тими властивостями правової матерії, які можуть бути використані для встановлення і здійснення свободи особистості, усвідомлення нею закономірностей суспільного розвитку, її діяльної участі в суспільному житті, управлінні та самоврядуванні в процесі спілкування людей»

[68, с. 98] має бути практичним орієнтиром як у правотворчій, так і у правозастосовній та правоохоронній діяльності.

У теперішній час проблеми аксіології отримали «новий подих». Питання щодо змісту конституційних цінностей порушуються у працях багатьох вітчизняних конституціоналістів – М. Баймуратова, Ю. Волошина, А. Крусян, М. Орзіха, В. Погорілка, М. Савчина, О. Фрицького, Ю. Тодики та інших. Із російської ціннісно-правової традиції виходять у своїх працях такі правознавці, як С. Алексєєв, К. Арановський, А. Бабенко, В. Вітрук, В. Зорькін, Н. Бондар, Д. Керімов, В. Кіреєв, В. Крус, Е. Лукашева, Б. Ебзєєв.

Зокрема, В. Кіреєв стверджує, що в рамках позитивної теорії права у середині 50-х рр. ХХ ст. почали застосовуватися нові філософські методи і прийоми, у тому числі й аксіологічні, що визначили значущість ціннісного «кута зору» при розгляді явищ дійсності. Разом із тим, можна погодитися з висновком про те, що на теперішній час загальнотеоретичні дослідження виведено на новий, більш високий рівень – «філософський» рівень позитивної теорії, коли правові явища, пов'язані з догмою права, існують в умовах, за яких вони можуть отримати згідно з вимогами часу тлумачення з позицій новітніх філософських категорій і, отже, розкрити свої особливості у нових якостях, зв'язках і співвідношеннях [41, с. 7].

У сучасній юридичній науці аксіологічні дослідження розглядаються як новий перспективний напрямок, що сприяє поглибленню наукових уявлень про право, закономірності та тенденції його розвитку, створення фундаментальної концепції права [67, с. 108].

Конкретизацію шляхів вирішення конституційно-ціннісної проблематики К. Арановський вбачає у тому, що «дослідження відповідних аспектів конституціоналізму має впливати як з аналізу системи цінностей, що існують у певному суспільстві, причому

необов'язково у формалізованому вираженні (наприклад, виражених у моральних нормах), так і з особливостей процесу формального (конституційного) закріплення цих цінностей у вигляді правових норм у конституції та інших актах, як зовнішньої форми права, а також із точки зору дії конституції» [7, с. 41].

Нині, як слушно зазначає Г. Арутюнян, виникла нагальна необхідність дослідження саме аксіологічних проблем конституцій, виокремити тих ціннісних основ, на яких базується не тільки сама Конституція, але і суспільна система у цілому. Незважаючи на те, що, на думку цього автора, «конституційна аксіологія в нашій дійсності ще не сформувалася як самостійний науковий напрям, і в цій сфері майже немає системних досліджень», вирішення проблем конституціоналізації суспільних відносин без глибокого аксіологічного аналізу є майже неможливим [8, с. 4].

На думку Г. Задорожньої, «дослідження проблеми аксіологічного наповнення Основного Закону держави може розвиватися щонайменше у чотирьох напрямках:

перший – виокремлення та наповнення відповідним змістом низки правових категорій та цінностей, які мають становити основу конституційно-правового регулювання суспільних відносин у правовій, демократичній та соціальній державі;

другий – інституціоналізація базових ціннісних категорій, тобто закріплення визначених правових цінностей у національному законодавстві, або внесення змін до чинного законодавства у разі необхідності уточнення чи коригування їх змісту;

третій – визначення нормативно-процесуального механізму, тобто способів та шляхів практичної реалізації цінностей, визначених та закріплених у конституції та законах держави;

четвертий – захист конституційних цінностей» [37, с. 99].

Отже, на сучасному етапі відбувається становлення конституційної аксіології як самостійного напрямку конституційно-правових досліджень, а також виокремлення кола її проблемних питань, у тому числі її предмета. Щодо останнього у науці сформувалося два підходи.

Представники першого підходу пов'язують конституційну аксіологію з поняттями як морально-етичного, так і правового характеру. Так, на думку М. Малька, до проблемної сфери юридичної аксіології вміщеної такі питання, як інтерпретація права, як цілі, повинність, ціннісні судження про правові знання, при цьому предметом вивчення правової аксіології є не тільки право, але й держава. Водночас конституційну аксіологію як форму безпосереднього відношення до моделі і практики реального конституціоналізму відрізняє перш за все винятковий статус її джерела – конституції, осмислення і реалізація якої передбачають і момент аксіологічної інтерпретації. Конституційна аксіологія тісно пов'язана з такими поняттями, як зміст, сутність та тлумачення конституції. Як сама конституційна аксіологія є однією з характеристик змісту конституційного права і самої конституції, так і її предмет можна порівняти з предметом конституційного права. Водночас, оскільки до предмета конституційного права належить кілька груп суспільних відносин у залежності від сфер діяльності та у відповідності до розділів конституції, то і до предмета конституційної аксіології можна включити кілька розділів. Утім, як додає автор, у загальному вигляді предметом конституційної аксіології можна вважати визначення і закріплення найбільш широкого кола цінностей суспільства у конституції, які, у свою чергу, є основою побудови і ведення державної економічної та соціальної політики [55, с. 35].

Представники другого підходу наголошують на тому, що питання чіткого визначення та конкретизації предмета конституційної аксіології є найбільш складним, оскільки не може бути зведено до простого перерахування основних юридичних понятійних категорій. Наприклад, «при детальному розгляді поняття і сутності конституційної аксіології її предметом можна вважати як розгляд питань політичного, економічного та культурного життя в цілому, що дозволило документально оформити основні права і свободи та закласти основи інституту захисту порушених прав, так і саме розуміння, тлумачення конституції, включаючи історію її розвитку і самого конституціоналізму, а також правове виховання, і, нарешті, правову культуру суспільства» [55, с. 25].

Безумовно, «конституційна аксіологія сьогодні є наріжним каменем конституціоналізму, як суспільного феномену» [42, с. 141]. Підтвердженням цього є те, що конституційні цінності пронизують усі елементи системи конституціоналізму та втілюються у його принципах.

Однак, на теперішній час конституційна аксіологія є невід’ємною частиною науки конституційного права. Наприклад, Н. Бондар зазначає, що конституційна аксіологія – один із нових напрямків дослідження сучасного конституціоналізму, в якому концентрується єдність складних, недостатньою мірою досліджених, науково-теоретичних, концептуальних проблем із питань практичної реалізації конституційно-правових ціннісних величин у сферах законотворчої, правозастосовної, та в особливості, судової нормоконтрольної діяльності [21, с. 12]. Автор підкреслює також, що аксіологія як філософія конституціоналізму набуває практичної значущості – як вчення про конституційні цінності демократичного правового розвитку суспільства і держави, визнання та захисту прав і свобод громадян, рівності і справедливості, їх втілення в життя, зокрема за допомогою конституційно-правових засобів, основних

цінностей в нашому житті [21, с. 13], тобто демонструється поєднання як переліку конституційних цінностей, так і виокремлення сфер їх реалізації.

О. Абрамова при визначенні конституційної аксіології стверджує, що це галузь науково-теоретичного пізнання конституційно-правових цінностей, їх ієрархічних взаємозв'язків, об'єктивації і відображення у конституційних нормах і принципах, пріоритетах конституційно-правової політики [2, с. 24]. У цьому разі безпідставно поєднуються юридичні та політичні критерії та не враховується механізм реалізації та захисту конституційних цінностей.

М. Перміловський, формулюючи дефініцію конституційної аксіології, наголошує на тому, що це «наука, яка вивчає питання трансформації конституційних норм у сукупності конституційних цінностей, пошук місця конституційних цінностей в онтологічному просторі і системі права, зв'язок конституційних цінностей між собою, з іншими цінностями, а також соціальними, економічними, культурними та іншими процесами в державі» [74, с. 560]. Однак, із таким розумінням важко погодитися через те, що цінності є первинними стосовно конституційних норм, об'єктивно існують поза ними. Цінності отримують конституційний захист, втілюючись у конституційну матерію і стають предметом конституційної аксіології.

Конституційна аксіологія розкриває філософські проблеми конституційного права. Вона є свого роду теорією середнього рівня, яка не є філософією права у справжньому сенсі, це сума наукових знань, які є суміжними для філософії права та конституційного права. Конституційна аксіологія вивчає конституційні цінності, їх генетичне походження, встановлення співвідношення конституційних цінностей між собою [88, с. 433].

Відштовхуючись від широкого підходу, можна визначити, що конституційна аксіологія – це вчення про формування, застосування та захист конституційних цінностей як фундаментальних, зокрема, ціннісних основ сучасного конституціоналізму.

Виходячи з такого розуміння змісту конституційної аксіології та здійсненого вище аналізу науково-теоретичної еволюції її становлення, можна виокремити такі етапи її генезису:

- 1) передісторія конституційної аксіології (від античності до кінця XVIII ст.) характеризувалася формуванням широкого філософського підґрунтя конституційної культури та конституційних цінностей, а також їх впливом на появу конституціоналізму;
- 2) розвиток конституційної аксіології у межах правової аксіології, що має прояв у домінуванні ціннісного підходу при дослідженні явищ суспільно-правової дійсності та їх перетворенні;
- 3) системне формування конституційної аксіології як напрямку науки конституційного права та основи конституціоналізму, що відбувається через конституціоналізацію суспільних цінностей та їх захист органами конституційної юрисдикції.

При цьому, нині відбувається розвиток останнього етапу генезису конституційної аксіології, розширення спектру питань такого наукового напрямку, визначення ролі та місця конкретних конституційних цінностей в аксіології конституціоналізму.

1.2. Гносіологічні витоки конституційної аксіології як виду правової аксіології

З метою визначення науково-практичної парадигми конституційної аксіології обґрунтованим є звернення до проблематики правової

аксіології (її філософських та методологічних основ) та ціннісного виміру права [87, с. 133]. Як зазначає А. Гусейнов, «ціннісний підхід до права заснований на припущенні, що правові уявлення, крім власне юридичних значень, володіють смислами неюридичного характеру» [31, с. 14]. При цьому «культурологічний підхід до сприйняття права не виключає з його образу інструментальної складової. Право продовжує розглядатися як засіб соціальної регуляції і захисту» [11, с. 39].

Право є самостійним соціальним феноменом і тому варто погодитися з думкою В. Кірсева про те, що аксіологія у загально-філософському сенсі є надзвичайно широким і багатовимірним поняттям, усі аспекти якого не можуть бути представлені при дослідженні питань конституціоналізму. Однак правовий зміст відповідних процесів робить можливою і, більше того, необхідною його характеристику з позицій правової аксіології [41, с. 5].

В. Нерсисянц, у межах розробленого ним лібертарного праворозуміння визначає правову аксіологію як «вчення про цінності права, про правове (ціннісно-правове) значення закону (позитивного права) і держави»; виокремлює такі компоненти права як цінності, як рівність, свобода і справедливість, і в їх триєдиності «і полягає цінність права як загальної, необхідної і єдиної форми з взаємопов'язаного і узгодженого буття і вираження в суспільному житті людей» [61, с. 6-7].

Предметною сферою і основною тематикою правової аксіології, на думку сучасних авторів, стають проблеми розуміння і трактування права як цінності (як цілі, повинності, імперативної вимоги і тощо) і відповідні ціннісні судження (та оцінки) про правове значення фактично цього закону (позитивного права) і держави. Правова аксіологія, як і філософія права і юридична наука в цілому, містить у предметі свого дослідження поряд із правом і державу, як правову організацію (правову форму

організації) публічної влади вільних членів даного суспільства [46, с. 119].

Видається справедливим твердження Г. Паластрової щодо того, що «звернення до аксіологічних аспектів юридичного світогляду, що розглядається як ціннісно-раціональний елемент правової сфери внутрішнього світу людини, як сукупності стійких, фундаментальних знань, принципів, переконань, засвоєних особистістю та суспільством в рамках власної історії, правової культури, якими вони керуються у своїй діяльності, нині є особливо своєчасним». Відзначаючи безсумнівну теоретичну важливість і практичну значущість аксіологічного виміру сучасного права, цей автор зазначає, що в теперішній час дозріли усі необхідні передумови для виникнення та розвитку морально-правової аксіології як напряму досліджень у сучасній теорії права, однак вважає, що коректніше говорити не про виникнення, а про відродження правової аксіології [70, с. 3].

Спільним для усіх наведених позицій, що розкривають специфіку правової аксіології, є категоріальний апарат, яким вони оперують – поняття «цінність» та «право», яких об'єднує їх соціальна природа. Оскільки ці ж поняття є вихідними для конституційної аксіології, необхідно зупинитися на з'ясуванні їх взаємозв'язків.

Основні сутнісні аспекти, що визначають людське буття, його смисловий зміст, як зазначає А. Абішева, «зазвичай становлять ті чи інші цінності або систему цінностей. При цьому цінності, по-перше, належать до фундаментальних підстав людського співжиття (в ім'я цінностей проживається життя); по-друге, цінність, навіть реалізована, не втрачає своєї якості належного; по-третє, цінність має загальний характер для даного життя, культури, індивіда, душі; по-четверте, цінність отримує свою зовнішню символічну форму в діях, предметах, думках і промовах;

по-п'яте, цінності, прийняті індивідом, пронизують собою весь його духовний світ» [1, с. 140-141]. Перенесення аксіологічної проблематики у соціальну (а особливо – правову) сферу на теперішній час відбувається під знаком того, що, за твердженням М. Бахтіна, усі елементи буття-співбуття пронизані ціннісним значенням, а тому людина є його ціннісним центром [17, с. 130].

Отже, цінність є одночасно причиною людської діяльності та її рушійною силою. Аксіологія ґрунтується на тому, що усі соціальні дії людини так чи інакше опосередковані системою установок, які існують у відповідному суспільстві у певний історичний період [87, с. 134]. Цінність містить у собі, «по-перше, позитивну або негативну значущість якого-небудь об'єкта, що є відмінним від його екзистенціальних та якісних характеристик (предметні цінності); по-друге, нормативну, предписавчо-оціночну сторону уявлень суспільної свідомості (суб'єктивні цінності, або цінності свідомості)» [33, с. 462].

У сучасній аксіології існують різні дефініції поняття «цінність», що обумовлено існуванням ряду методологічних підходів до визначення цього соціокультурного феномена.

М. Варош, у залежності від типу світогляду, виокремлює три підходи до визначення цінностей: абсолютистський, або феноменологічний, згідно з яким цінності – це феномен у чистому психологічному полі; об'єктивістський (натуралістичний) – впливає із розуміння цінності як об'єктивно існуючої властивості, яка не залежить від суб'єкта; реляціоністський – розглядає цінності як властивості суб'єктивно-об'єктивних відносин [23, с. 40-47].

На думку Т. Стичіна, дефініції поняття «цінність» можуть бути поєднані у три основні групи – «натуралістичні» дефініції, що впливають із визначення цінностей як корисних властивостей речей;

«феноменологічні» дефініції, згідно з якими цінності являють собою абстракції розуму та інтуїції; «емотивістські» концепції – що не дають можливості надати визначення «цінностям», оскільки вони знаходяться поза сферою раціонального [95, с. 4-11].

Називаючи безліч визначень поняття цінності, В. Нудько виокремлює три основні підходи: економічна цінність розглядається як громадський предмет, в якого вкладено необхідну працю у певній пропорції до всього сукупного соціально-ціннісного змісту суспільної праці; при соціальному підході цінності розглядаються як специфічні соціальні явища, деякі прояви суспільних відносин і нормативно-оцінної сторони суспільної свідомості; у потребовому підході цінність – це своєрідна форма прояву відносин між суб'єктом і об'єктом, за якої властивості об'єкта піддаються оцінці відповідно до того, як вони задовольняють потреби суб'єкта [63, с. 89].

Л. Ерштейн виокремлює три базові підходи до поняття «цінність»: цінність як значущість; цінність як вибір; цінність як феномен, який характеризується певними ознаками [113, с. 39].

А. Ручка виокремлює предметне і суб'єктне розуміння цінності. Згідно з предметним розумінням цінність – це будь-який предмет потреб, інтересів, прагнень людини, його оцінок і установок. У цьому разі цінностями можуть бути матеріальні предмети, соціальні інститути, ідеї, індивіди, соціальні відносини, способи поведінки і тощо. За суб'єктним розумінням, цінність – це ідея, ідеал, концепція, зразок культури, які служать критеріями різних предметів і орієнтації індивідів. Зазначений автор обґрунтовує висновок щодо того, що предметний і суб'єктний способи існування цінностей тісно пов'язані між собою, оскільки знаходяться в рамках єдиного ціннісного ставлення людей до світу [86, с. 24].

Категорія цінності є універсальною і багатовимірною, такою, що охоплює всі сфери і рівні соціальної життєдіяльності. Досліджуючи проблеми цінностей у праві, М. Балаянц зазначає, що категорія «цінність», має філософський, соціологічний, і правовий аспекти та виражає переваги, орієнтації, інтереси окремих осіб, груп і прошарків суспільства [12, с. 39]. При цьому цінності пов'язані з пізнавальною, творчою та практичною діяльністю, яка опосередкована вольовими рішеннями [56, с. 5].

Виходячи з наведених розумінь природи, у понятті «цінність» можна виокремити два діалектично пов'язаних напрямки, які умовно можна назвати об'єктивним і суб'єктивним.

У межах об'єктивно-натуралістичної концепції цінність має вираження як об'єктивна властивість предмета, невіддільна від нього, закладена у його власній природі; будь-який предмет є благом у силу властивих йому природних (фізико-хімічних, біологічних та тощо) властивостей, завдяки яким цей предмет задовольняє потребам людини чи суспільства (благо, добро, зло, прекрасне, справедливе). При цьому зазначені властивості не притаманні предметам або явищам від природи, внаслідок того, що цінності є об'єктами інтересів людини. Цінність – це властивість об'єкта, яка необхідна індивіду, суспільству через його «об'єкта» здатність задовольняти певну потребу, відповідати конкретному інтересу і поставленій меті [105, с. 512]. Точніше, цінність є не буквально «властивістю» будь-якої речі, а сутністю і водночас умовою повноцінного буття людини [104]. Тому, цінності є свого роду базовими установками, які дозволяють визначати як позитивну, так і негативну значущість об'єкта навколишнього світу. Вони являють собою цілі, яких люди прагнуть досягти [93, с. 14].

У близькій об'єктивно-трансцендентальній концепції цінності утворюють абсолютно самостійне царство, яке лежить по ту сторону і об'єкта, і суб'єкта – світ ідеального значення, «чистої нормативності»; це ідеальне трансцендентальне буття диктує людині норми поведінки.

Онтологічна ідеал-реалістична концепція розкриває цінність не просто як якість буття, що властива йому поряд з іншими, не як додаток до буття, а саме буття (існування) під певним кутом зору, який розкриває особливий аспект буття – «буття у його значенні». У межах власної ціннісної концепції розробляв проблематику відносних і абсолютних цінностей Н. Гартман у своїй відомій праці «Етика» [26].

Діалектико-матеріалістична (марксистська) концепція розглядає цінності як об'єктивні явища, осмислені з точки зору цілей, інтересів, потреб суб'єкта, пов'язані із соціальним буттям, із практичною діяльністю людей, що мають об'єктивний, соціально-історичний характер.

Протилежна попереднім чотирьом концепціям, суб'єктивно-психологічна концепція наголошує на тому, що не предмет володіє цінністю, а людина наділяє його таким статусом; цінність – це не властивість об'єкта, а певне психічне ставлення суб'єкта до нього, суб'єктивна оцінка, яка визначається нашим внутрішнім психічним станом. У соціологічних дослідженнях, які здійснюються у межах суб'єктивно-психологічної концепції, цінність розглядається як особливий соціальний феномен, який є критерієм для оцінки дій людей, предметів, явищ. Цінність є об'єктивною основою оцінки, критерієм, закріплюючись у суспільній свідомості і культурі [66, с. 482]. Суб'єктивна концепція впливає з інструментального трактування цінності як способу та критерію, на підставі яких виробляються самі процедури оцінювання відповідних явищ та які закріплюються у

суспільній свідомості та культурі як «суб'єктні цінності» (установки й оцінки, імперативи й заборони, цілі і проекти, виражені у формі нормативних уявлень), будучи орієнтирами діяльності людини [33, с. 491-492].

Недоліком усіх наведених концепцій є односторонній погляд на природу та сутність цінностей, тому що, не маючи об'єктивних властивостей, що задовольняють потреби чи інтереси людини та суспільства, предмет не є цінністю, а якщо немає суб'єкта, який виявляє своє ставлення до тих чи інших речей та явищ, то значення цінності втрачається. Подібної позиції дотримується К. Горобець, який стверджує, що «за феноменологічного підходу цінності можуть суб'єктивуватися, якщо суб'єктивованою є й свідомість, але у той же час він дає змогу розглядати цінності як дещо об'єктивно-духовне при врахуванні інтерсуб'єктивності трансцендентальної свідомості» [29, с. 14].

Ю. Разметаєва узагальнює, що «під цінностями розуміють певні духовні та матеріальні об'єкти, що володіють позитивною або негативною значущістю. Слід зазначити, що у питанні правових цінностей таке визначення варто звузити до об'єктів, які володіють позитивною значущістю. Так, явища і феномени з негативною значущістю у правовому полі набувають статусу антицінностей (наприклад, злочинність) або ціннісних деформацій (приміром, правовий нігілізм)» [82, с. 184].

Таким чином, ґрунтуючись на діалектичній єдності об'єктивного та суб'єктивного елементів її сутності, під цінністю слід розуміти об'єктивно існуючий предмет, явище, стан та процес, який на конкретному етапі соціального розвитку відповідає цілям, інтересам і потребам людини та суспільства, є значущим для них.

Саме відштовхуючись від цієї складної природи цінностей, необхідно розглядати їх взаємодію, яка є фундаментальною для правової аксіології та розкривається через дихотомію «цінність права» та «цінності у праві». Разом із тим, у юридичній науці сформувалися різні підходи до її вирішення.

Із позитивістського підходу розглядає правові цінності М. Осіпова, яка стверджує, що вони завжди мають нормативну природу, а тому використовує поняття «юридичні цінності», визначаючи їх як формально закріплені та забезпечені державою комплексні явища правової системи, які відображають баланс загально значущих інтересів, використовуються як орієнтиру та засоби задоволення соціально корисних потреб суб'єктів права, виражають регіональну, національну та міжнародну своєрідність сучасної дійсності [69, с. 7]. Дослідниця визначає різницю між цінностями права та правовими цінностями, визначаючи перші як такі, що характеризуються право у цілому як аксіологічне явище, а другі – як безпосередні інструменти реалізації його впливу [69, с. 16].

Цілком погоджуючись з необхідністю забезпечення державою правових цінностей, що об'єднують як ціннісні аспекти самого права, так і цінності, що ним фіксуються, як комплексні явища правової системи, дискусійним видається виокремлення лише їх нормативної природи, оскільки вона є похідною від соціальної конструкції цінностей.

Аксіологічний аспект права, на думку М. Братасюк, обумовлений тим, що «право» слід трактувати «... як невід'ємну складову людського буття у його цілісності і граничності...», тобто «... явище таке ж багатогранне і складне...» як сама людина, оскільки «...право постійно апелює до людини як істоти соціокультурної, як до істоти, яка усвідомлює себе частиною суспільного цілого, готова підкоритися вимогам суспільної волі соціуму, приймати загальноприйняті і найбільш

бажані моделі поведінки...» [22, с. 6]. Саме праву, як зазначає С. Алексєєв, належить місія гарантування, функціонування та розвитку єдиного соціального організму [5, с. 16-17].

Цінність права, полягає у тому, що воно дає можливість звернути увагу не тільки на свої соціокультурні та соціокласові основи і детермінанти права, зв'язок із державою, але й на свої духовні аспекти, відображені ним ідеали. Без ціннісного підходу неможливо виявити призначення права у загальнолюдському, соціальному і культурному розвитку, зрозуміти його специфічну природу як духовно-практичного засобу у громадянському суспільстві. Без нього залишаються в тіні конструктивна, творча роль свідомості у сфері права, особистісні аспекти права [106, с. 207]. Аналогічний підхід простежується у М. Балаянца, який намагається пов'язати цінності правової сфери з культурною інтеграцією суспільства. «Специфічними характеристиками правових цінностей, – зазначає дослідник, – є: нормативний характер, безпосередній (або опосередкований) вплив на соціальну практику, ідеологічний характер, зв'язок із культурою. Тому перш ніж говорити про систему цінностей у суспільстві, необхідно вирішити питання про ступінь культурної інтеграції самого суспільства» [12, с. 2-3]. Саме правові цінності визначаються як форми позитивного ставлення до правової системи суспільства, що переживаються людьми та визначаються культурою, зумовлюють вибір поведінки, а також юридичну оцінку подій.

Дійсно культура суттєво впливає на розвиток суспільства та формування його ціннісних установок, але представники цього підходу нівелюють значення базових для кожної людини особистісних цінностей.

З інших індивідуально-біхевіористських позицій до розуміння правових цінностей підходить С. Пушкар'єв, який до них відносить «найважливіші суб'єктивні смисли виражених у праві об'єктів та явищ,

що визначають стратегію юридично значущої діяльності, а також рішення людини, мають позаісторичний та надособистісний характер, породжуються правовою культурою і правовими традиціями суспільства» [80, с. 7]. У цьому визначенні простежується внутрішня неузгодженість, оскільки позаісторичний характер не може зумовлюватися правовою культурою і традиціями, які якраз і формуються протягом певного історичного проміжку часу та змінюються за певних історичних подій. Стосовно надособистісного характеру правових цінностей також важко погодитися через те, що кожна людина, будучи особистістю, є вищою цінністю та носієм інших цінностей, реалізація яких не може завдати їй шкоди.

Звідси важливого значення набуває з'ясування, у чому полягає цінність права, визначення його позитивної ролі перш за все для людини і для суспільства у цілому. Болгарський правознавець Н. Неновські зазначає, що право є цінним, якщо воно прямо або побічно сприяє здійсненню і розквіту людської родової сутності. Крім того, Н. Неновські наголошує, що так званої власної цінності права не існує окремо від цінностей у праві. Характеристика права як цінності ставить питання про місце цієї цінності у класифікації цінностей у цілому [59, с. 202-203].

Так, І. Патерило обґрунтовує важливу тезу щодо того, що у розмаїтті відношень між цінністю права і правовими цінностями провідну роль відіграє їх єдність, що має складну структуру, головним елементом якої є взаємообумовленість, в якій ці цінності перебувають у найбільш виразній формі [59, с. 3]. Правові цінності та цінності права автор трактує як «соціокультурні (змістовні)» та «ейдетичні (формальні)» цінності права відповідно [59, с. 11-12]. При цьому перші розглядаються як такі, що впорядковують досвід та регулюють поведінку людей, а другі – як певні правові засоби, за допомогою яких знаходить своє вираження

інструментальна цінність права. Цікаво, що свободу, рівність та справедливість, які традиційно розглядають у правовій аксіології як першочергові змістовні наповнювачі власної цінності права, тобто основоположні правові цінності, І. Патерило свідомо виводить за межі права і називає їх ціннісними орієнтирами для права [72, с. 13-14].

У класичній і неокласичній методології юриспруденції категорії правова цінність і цінність права розмежовуються за ознакою їхньої належності до права або забезпечення правом. Іншими словами, під правовими цінностями розуміються ті категорії, які первинно властиві праву, яких воно в собі несе, які визначають його основу, формують його догму. Під цінностями права – ті категорії, які правом оберігаються, забезпечуються механізмами правового регулювання [64, с. 35]. Однак, О. Мельничук та К. Горобець справедливо звертають увагу на те, що багато категорій, зважаючи на наведені визначення, можна розуміти у двох аспектах: і як правову цінність, і як цінність права. Наприклад, справедливість: говорячи про правову цінність – це така властивість права, яка визначає його основу, суть. Правом також забезпечується, захищається і підтримується справедливість, тобто справедливість є цінністю права. Те ж саме можна сказати і про такі правові цінності, як свобода, формальна рівність, гуманність [57, с. 222].

Вірною є позиція В. Дудченко з приводу того, що «онтологічно-телеологічний підхід до права віддзеркалює спосіб, у який право має пов'язуватися із цінностями суспільства. Право оцінюється під кутом зору цих цінностей і потребує змін у тих випадках, коли воно їм не відповідає. Цінності мусять втілюватися у законах суспільства. Метою права є справедливість, її основні (свобода) та опосередковуючі (права людини) принципи. Ідея права за всіх часів асоціювалася з ідеєю справедливості як вищою моральною цінністю у суспільстві. До

реалізації цієї цінності і має прагнути право. Без справедливості воно є запереченням самого себе» [34, с. 286].

Наведена позиція ілюструє діалектичний взаємозв'язок та взаємообумовленість цінностей у праві та цінністю права. Саме тому можна погодитися з І. Вороніною щодо того, що «правові цінності – цінності, які розкривають власну значущість права (суб'єктивне право, юридичний обов'язок, законність, юридична відповідальність, правовий статус). Цінність права – спроможність бути метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян та їх об'єднань. А цінності у праві слід сприймати як шкалу виміру самого права. Усталена сфера цінностей, які забезпечуються правом – це цінності права, цінності самого права – це правові цінності» [25, с. 6]. Н. Рашева також уявляє цінність права як здатність права бути метою та засобом для задоволення соціально справедливих, прогресивних потреб та інтересів громадян, суспільства у цілому [83, с. 13].

Таким чином, можна констатувати наявність причинно-наслідкового зв'язку між потребами та інтересами таких суб'єктів, як людина і суспільство із ціннісною характеристикою права, що є результатом його дії, оскільки правове регулювання у цілому, та конституційно-правове регулювання, зокрема, має бути цілеспрямованим. Процес цілепокладання має спиратися на вихідні ціннісні засади права, що відображають статус тих чи інших цінностей у праві.

Н. Неновські стверджує, що статусу цінностей у праві можуть набувати різні факти і явища матеріального та ідеального характеру – матеріальні предмети і блага, суспільні відносини, людські вчинки, вольові феномени (мотиви, спонукання), ідеї, ідеали та соціальні інститути. Вони є правовими цінностями, оскільки лежать в основі права і

правопорядку, вони породжують ідеальне обґрунтування норми права, закріплюються і охороняються правовими нормами, визначають мету права та його інститутів. Тому вони, як правило, відображені у чинному праві [59, с. 176-177]. Іншими словами, статус цінностей у праві набувають ті принципи, цілі та ідеали, які пов'язані з людиною, особистістю.

І. Мішина звертається до дослідження проблематики аксіологічних орієнтацій-установок і правових цінностей у сучасний період та в якості цінностей, що визначають сутність і зміст права, обґрунтовує свободу, справедливість, рівність, гуманізм [58, с. 220].

Значущими для людини і суспільства цінностями у праві, зазначає М. Патеї-Братасюк, є матеріальні і духовні утворення: норми, угоди, ідеали, ідеологія, правові інститути тощо. Особливо значущими правовими цінностями, що є водночас високими ідеалами і мають статус принципів права, вважаються справедливість, свобода, формальна рівність, гуманізм, добро, істина, безпека тощо [71, с. 165].

Отже, цінності права є фундаментом конституційних цінностей і тому, як правові ідеали не залишаються лише фактом панівної правосвідомості, а затверджуються у правових принципах, які закріплено у джерелах права. Конституційні цінності – це волеустановлений акт народу, який сам обрав собі такі фундаментальні цінності, – це базові, основоположні цінності, а тому мають бути у кожній галузі права і кожна галузь права повинна ґрунтуватися на них. Аксіологічний характер конституційно-правових норм обумовлюється, з одного боку, тими цінностями, що закріплені в них, а, з іншого – самостійним значенням у регулюванні суспільних відносин та іншими формами впливу на людину та соціум.

Останнє випливає з того, що правова аксіологія є одним із напрямків аксіології взагалі, тобто теорії про цінності, теорії загальнозначущих принципів, що визначають людську діяльність, мотивацію поведінки. «Ціннісна характеристика права, – зазначає М. Орзіх, – доповнює його сутнісно-змістовну характеристику обґрунтуванням значущості, корисності, придатності, «утилітарності» права. Вона забезпечує можливість інструментальної оцінки правових явищ, встановлення критеріїв цієї оцінки і на цій основі визначення ефективності права, відмінності корисності та ефективності дії правових норм» [67, с. 84].

Одночасно, право є цінністю не тільки для людини та суспільства, але й для держави як особливої організації, що має прояв в організації її функціонування. Зокрема, як справедливо стверджує С. Калінін, аксіологічна наповненість завжди властива будь-якому праву та будь-якій державі, а тому не можна залишати поза полем зору державознавчі аксіологічні концепції [39, с. 270].

Аксіологічний вимір права для держави – це передусім його здатність упорядковувати відносини у сфері здійснення державної влади та її взаємодію з людиною і суспільством.

Разом із тим, гносеологічне значення правової аксіології для розвитку інших напрямів ціннісних досліджень полягає не тільки у виокремленні суб'єктів, що є носіями різних правових цінностей, і з'ясування дилеми співвідношення «цінностей у праві» та «цінності права», але й визначенні сутності останнього.

Напрацюваннями правової аксіології є розмежування інструментальної, власної та соціальної цінності права.

Інструментальна цінність права розкривається передусім у його регулятивних властивостях, формуванні правил і вимог, відповідно до

яких люди вибудовують свою поведінку. При цьому, чим вищою є інструментальна цінність права у цілому та конституційного права, зокрема, тим більшою мірою характер та обсяг правового регулювання відповідають потребам та інтересам людини та суспільства.

Власна цінність права полягає у тому, що воно втілює загальнолюдські цінності і тим самим надає можливість відстоювати права та свободи. Власна цінність права знаходить своє вираження в тому, що право є цінним саме по собі. Вона має вираження у тому, що право є джерелом свободи особистості, що належить до певної соціальної спільноти. За опосередкування правового регулювання вдається узгодити протиріччя між особистою свободою і загальним благом. Одночасно, право вказує шляхи руху до різних цінностей, надаючи суспільним відносинам таких властивостей як стабільність, уніфікованість, порядок.

Однак, власна цінність притаманна праву, яке містить у собі загальнолюдські цінності та механізм їх забезпечення, що досягається за допомогою конституціоналізації ключових інтересів та потреб людини.

Соціальна цінність права зумовлюється його здатністю вирішувати виникаючі у суспільстві проблеми та конфлікти за допомогою правових засобів, спрямованих на забезпечення соціальної злагоди, серед яких переважного значення набувають конституційні інструменти взаємодії громадянського суспільства з державою.

Поряд із цим, варто підтримати позицію К. Горобця, який констатує «значну вузькість методологічного інструментарію аксіології права, яка цікавиться правом як таким, і в своїх дослідженнях не прагне усвідомити внутрішню ціннісну структуру як окремих правових феноменів, так і ціннісної наповненості правового життя. Це вимагає доповнення аксіології права теоретичними конструкціями, що описують, насамперед, правове життя у всьому різноманітті його проявів, а тому розглядають

право не як ціле, але як цілісність, складеність, тобто специфічну інтегративну сферу, в якій виникають протиріччя, конфлікти, проблеми та кризи» [29, с.15].

Аналіз ґносеологічних витоків правової аксіології свідчить про те, що вона є однією з важливих частин права, яка вирішує проблему правових цінностей, розкриваючи рівною мірою, на яких цінностях у першу чергу має базуватися право, та на основі яких цінностей можна змодельовати ідеальну аксіосферу права. Конструювання суспільних цінностей повинно будувати проекцію правової системи держави шляхом відображення у її конституції.

Конституція, як винятковий за статусом і значенням для державності акт та текст, має найавторитетніше загальнообов'язкове значення для держави і права. Саме конституція є яскравим прикладом поєднання дихотомії «правових цінностей» та «цінностей права». Адже аксіологічний вимір конституції має прояв в двох аспектах: внутрішньому, в контексті якого вона розглядається як система конституційних цінностей, які знайшли закріплення в її тексті, та зовнішньому, який стосується соціальної цінності самої конституції як цілісного концепту. Тому при визначенні напрямків її подальшого розвитку доцільно посилалися на досягнення конституційної аксіології. Саме при використанні норм Основного Закону можна виявити ті цінності держави та права, до яких повинно прагнути суспільство. Конституція об'єднує в собі і зводить на вищий нормативно-правовий рівень основні напрями та результати демократичного розвитку суспільства і держави у їх ціннісному прояві, визначає механізми нормативної інтеграції. У конституції отримують найвище правове визнання демократичні цінності політичного, економічного, соціально-

культурного життя суспільства, його соціальних груп, територіальних спільнот та окремих громадян.

Інструментально-аксіологічним концептом є те, що «специфіка цінностей у конституційному праві пов'язана з його особливостями як галузі права. З одного боку, конституційне право як самостійна галузь права, має власний предмет та систему, а з іншого боку – воно виконує системоутворюючу функцію стосовно інших галузей права, та окреслює конституційні межі їх самостійності» [85, с. 23], а отже права в цілому.

При цьому, виходячи з того, що для «особистості цінності – це перспективні стратегічні життєві цілі та мотиви життєдіяльності, реалізація яких виражається у внеску людини у розвиток суспільства, його культуру, науку, економіку... цінністю може бути не лише те, що існує, але й те, що ще потрібно здійснити, за що необхідно боротись»[110, с. 10], аналогію можна провести з аксіологічними конституційними нормативами, оскільки саме Основний закон держави формує стратегію та програму її розвитку, закладає ціннісну базу поведінки не тільки людини та інститутів громадянського суспільства, але передусім функціонування публічно-владного механізму.

Отже, до гносеологічних результатів правової аксіології, що служать платформою конституційно-ціннісної парадигми, належать:

визначення сутності права в аксіологічному аспекті як «загальної необхідної та достатньої міри цінностей свободи, справедливості та рівності, що виражена в нормативно-регулятивних засобах, втілена у поведінці людей та забезпечена суспільством та державою» [53, с. 71];

виокремлення інструментальної, власної та соціальної цінності права;

осягнення того, що правові цінності «впливають як на поведінку людей, так і на механізми та інститути її регулювання, тобто закони й

установи. Цінності невіддільні від ідеалів, вони формують правову і політичну свідомість. Вони визначають теоретичні й моральні основи політичної й правової системи, на їхній основі створюються політичні платформи й програми» [98, с. 83], тобто з елементом соціально-політичного управління;

визнання того, що цінності у праві опосередковують блага, які можуть бути об'єктами правовідносин і, тим самим, мотивують правову активність різних суб'єктів права, стимулюють динаміку їх поведінки.

Таким чином, гносеологічні засади правової аксіології служать перш за все структурно-методологічним фундаментом та категоріальною основою для розвитку конституційної аксіології, що спрямована на досягнення й удосконалення системи сучасних конституційних цінностей, а також механізму їх реалізації та захисту.

Разом із тим, конституційна аксіологія відрізняється від правової аксіології за такими критеріями:

предметом, оскільки правова аксіологія не може врахувати особливостей конституційно-правового поля повною мірою, а також виокремити напрямки впливу явищ конституційної реальності на суспільно-державне функціонування;

сферами реалізації, оскільки конституційна аксіологія застосовується не тільки на теоретичному рівні, але й під час нормотворчої та практичної, у тому числі, судової діяльності, що зумовлює необхідність формування та реалізацію аксіологічних механізмів та процедур.

Крім того, у межах конституційної аксіології розвиваються інші, більш вузькі напрямки аксіологічних досліджень. Наприклад, варто погодитися з О. Батановим у тому, що «одним з вагомих чинників зародження місцевого самоврядування, формування муніципального

права та вітчизняного муніципалізму, культивування, утвердження національної муніципальної традиції та зміцнення громадських, самодіяльних начал у локально-територіальному вимірі, на формування яких може вплинути держава, у тому числі й шляхом здійснення послідовної законодавчої політики, може стати наявність у суспільства та його членів відповідних муніципальних цінностей, які мають конституційне походження, колосальне конституційне та конститутивне значення та з часом стають нормою життя, орієнтиром у взаємовідносинах один з одним, владою, державою тощо. Такого роду ціннісні установки істотно впливають на процеси цілепокладання не тільки в рамках муніципально-правової діяльності, а й у всіх інших сферах соціального буття. У цьому плані має місце феномен типізації та селекції цілеутворюючих правових цінностей особи, що є одним з головних засобів орієнтації поведінки особи у відносинах з іншими людьми» [15, с. 99]. На його думку, «сутність та зміст принципів муніципального права та класичного муніципалізму, у першу чергу, необхідно розглядати та розуміти з позицій муніципальної аксіології, яка розкриває ціннісний потенціал феномену муніципалізму як політико-правової ідеології, що являє собою систему ідеалів та ідей про фундаментальні цінності муніципальної демократії та прав людини (їх генезис, систему, форми вираження, методи та ступінь реалізації і захисту) та генетично пов'язана з феноменом муніципальної влади, в основі якої знаходиться симбіоз муніципально-правової теорії та практики. Так, наприклад, свобода, солідарність, рівність, моральність, альтруїзм, самоорганізація, самодисципліна, самовідповідальність, субсидіарність є сенсоутворюючими цінностями демократії, прав людини та сучасного муніципалізму» [16, с. 28].

Таким чином, в межах конституційної аксіології можна виокремити муніципальну аксіологію та антропологічну аксіологію, що концентрує у собі ціннісно спрямовані дослідження конституційно-правового статусу людини та громадянина в Україні.

1.3. Методологічні засади конституційної аксіології

Завданням будь-якого наукового напрямку, у тому числі конституційної аксіології, є пошук істини у пізнанні предмета дослідження. Але її може бути досягнуто лише у разі застосування належного інструментарію, що іменується методологією дослідження.

Традиційно, під методологією дослідження розуміють систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання, яка як така становить собою комплекс історично складених раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення до істини, від одиничного до узагальненого, від явища до сутності [40].

Методологічні засади – це система принципів наукового дослідження, основних підходів до вивчення його предмета. Важливість методологічних засад правових досліджень обумовлюється метою та специфікою сфери їх здійснення. А. Сурілов із цього приводу зазначав, що «в юридичному пізнанні методологія є необхідною, оскільки вона забезпечує удосконалення, а отже, і плідність методів цього пізнання. ... Ніщо не може бути удосконалено без його пізнавального освоєння, якість якого визначається, перш за все, тим, на який методологічній основі воно удосконалюється» [96, с. 49-50].

Формуючи методологічні засади конституційної аксіології, слід виходити з того, що «підхід щодо методу є більш високим рівнем методології. В основі підходів лежить концептуальна ідея, що

безпосередньо визначає спрямованість та впливає на інтерпретацію результатів дослідження. Підхід є формою органічного поєднання світоглядно-філософської спрямованості з методичним інструментарієм, що використовується в певній галузі дослідження. Сутність підходу не вичерпується простою сукупністю методів, а повинна включати також компоненти більш загального порядку (ідеї) та окремого, суб'єктивного (оцінки)» [100, с. 11].

П. Рабінович визначає концептуальний підхід як побудовану на загальних світоглядних категоріях аксіоматичну ідею, яка є постулатом загальної стратегії дослідження, відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження [108, с. 86].

Отже, підхід є основою методології дослідження, що зумовлюється специфікою його предмета. У процесі формування методології дослідження конституційних цінностей варто мати на увазі тезу А. Шайо: «юридична наука і практика мають розробити теорію, яка дозволяла б певною мірою покладатися на нові соціальні факти і соціальні цінності» [111, с. 8].

Конституційна аксіологія, будучи специфічним філософсько-правовим науковим напрямком, спирається на ключовий ціннісний підхід у дослідженні різних явищ та процесів конституційної дійсності, оскільки він дозволяє розкрити як зовнішнє призначення конституційного права як регулятора суспільних відносин і конституціоналізму як явища суспільної дійсності, так і їх внутрішнє наповнення. Зокрема, А. Чефранов справедливо стверджує, що ціннісний підхід передбачає досягнення права як кінцевої мети та рушійної сили поведінки людини. На його думку, предмет правового регулювання, а також соціальні передумови, що викликали появу права, досліджуються аксіологією тільки крізь призму їхньої значущості для обґрунтування духовної цінності права. У межах

ціннісного підходу право досліджується як спонукальний мотив для вчинків людини та з позиції принципів і мети людського існування. Завданням ціннісного виміру права є надання визначення права за суттю його змісту, що надає безпосереднє функціональне й інструментальне наповнення правових норм [110, с. 16-17].

Виходячи з його позиції, конституційне право та конституціоналізм у межах ціннісного підходу потрібно розглядати як частину життєвого світу людини, що передбачає реалізацію певних принципів, цінностей і цілей.

Існує протилежна точка зору, за якою в межах ціннісного підходу право не розглядається як відображення певної соціальної дійсності, в царині якої воно виникло, і не досліджується змістовне наповнення конкретної правової ідеї або закону. Згідно з цією концепцією, ціннісний підхід передбачає розгляд права як частини цілеспрямованої діяльності людини. Право в рамках цього підходу є не лише ідеєю чи принципом, але і справжньою метою та спонукальним мотивом поведінки людини, тобто цінністю, благом. Застосування ціннісного підходу передбачає розгляд права у його ідеальному та об'єктивному вимірові як складовій (меті й мотиву) поведінки, свідомої діяльності людини та суспільства в цілому, що передбачає результат і можливі шляхи реалізації правової діяльності за допомогою певних засобів [73, с. 17].

Дійсно, право, взагалі, та конституційне право, зокрема, є продуктом інтелектуальної діяльності законодавця, що таким чином реагує на суспільні потреби, і відображає у ньому характер відповідного праворозуміння, поєднуючи об'єктивні та суб'єктивні фактори у процесі правотворення. Оскільки фундаментом, який визначає специфіку ціннісних підходів до права, є різноманітні типи розуміння та тлумачення

права, його значення в суспільному житті, необхідно зупинитися на характеристиці їх впливу.

У силу своєї дуалістичної природи, право може трактуватися, з одного боку, як трансцендентальна цінність, а з іншого — як конкретна цінність-засіб, що стоїть на службі суспільства. Таким чином, цінність права визнається як позитивізм в його соціологічному різновиді, так і з філософської точки зору – в ракурсі визнання його абсолютною цінністю. Позитивістським елементом у праві виявляється те, що воно сформовано суспільством та державою, оскільки держава є частиною суспільства. В цьому сенсі право є імперативом, наказом, що в конкретній ситуації вимагає дотримання певної моделі поведінки [94, с. 13]. Отже, позитивістське праворозуміння випливає з інструментальної цінності права та цінностей, що забезпечуються правом.

Однак, спирається на ціннісний підхід перш за все природно-правова школа права. Так, В. Нерсисянц вважає, що «в межах природно-правового ціннісного підходу позитивне право та держава оцінюються (у ціннісному плані) не стільки з точки зору саме правового критерію (тих об'єктивних правових властивостей, які є присутніми у відповідній концепції природного права), скільки за етичними позиціями, з точки зору уявлень автора певної концепції про моральну, релігійну та іншу природу і моральний зміст справжнього права. Сукупність морально-правових властивостей і змістовних характеристик природного права в загальному плані тлумачиться як вираження загальної та абсолютної справедливості природного права, якому мають відповідати позитивне право та діяльність держави в цілому» [60, с. 54].

При цьому, зважаючи на необхідність забезпечення соціальних цінностей шляхом їх конституціоналізації, доречно поєднувати

позитивістський, соціологічний та юснатуралістичний типи праворозуміння у ціннісному підході.

Справедливою є також думка О. Єрєклінцевої щодо того, що в аксіологічному підході важливим є те, з точки зору яких чинників оцінюються політичні та юридичні інститути [35, с. 3].

У зв'язку з цим, видається влучною дефініція «ціннісний (аксіологічний) підхід в юриспруденції – це загальна стратегія дослідження, що визначає розгляд права крізь призму його відповідності з певними цінностями, що можуть забезпечуватись правом та бути його основою» [101, с. 63], що була сформульована А. Фальковським.

Традиційно ціннісний підхід використовується у порівняльному правознавстві. Наприклад, К. Цвайгерт і Х. Кётц виокремлюють такі критерії правових сімей, як походження та еволюція правової системи, своєрідність юридичного мислення, особливе поняття правового стилю [109]. Одночасно типологія правових сімей дозволяє яскраво проілюструвати культурно-ціннісну обумовленість права.

За твердженням Х. Бехруза «аксіологічний підхід дозволяє міркувати про різні типи праворозуміння в рамках різних правових систем у залежності від того, якою є реальна роль права в житті різних товариств. Адже в залежності від того, наприклад, як виявляється особистісна цінність права, можна міркувати про те, до якої правової сім'ї належить та чи інша правова система, яким є рівень реалізації прав людини в різних правових системах. Наприклад, якщо в західних правових системах право відіграє роль головного регулятора суспільних відносин і є головним засобом захисту прав людини, то в «незахідних» правових системах право не є єдиним і головним регулятором відносин у суспільстві, і роль права в еволюції цих товариств є різною. Таким чином, завдяки аксіологічному підходу можна розкрити сутнісно-змістовний

аспект сприйняття права в різних правових системах, що, у свою чергу, дозволяє виявити закономірності їх формування та механізми функціонування» [18, с. 28].

Завдяки ціннісному підходу наповнюється змістом аксіологічна парадигма конституційного права та конституціоналізму. Ціннісний підхід до конституційного права виходить за нормативно-правові рамки при визначенні пріоритетів у суспільному житті, включаючи конституційно-правову сферу. Вплив ціннісного підходу на конституційно-правові дослідження полягає в такому:

1) під час дослідження конституційно-правових норм, відносин та процесів звертається увага на те, які саме моральні, ціннісні засади є наявними в них і чи вони взагалі присутні;

2) дає можливість як сформулювати зміст самих конституційних цінностей, так і виробити механізм їх забезпечення та захисту з урахуванням стану суспільного розвитку;

3) дозволяє привести норми чинного законодавства у відповідність до конституційних цінностей, якими керується у своїй діяльності орган конституційної юрисдикції.

Ціннісний підхід дає змогу досліджувати конституційно-правову реальність та правовий простір, не відхиляючись від інтересів суспільства, як, власне, головної мети функціонування не тільки конституціоналізму, але й усієї держави та її правової системи.

В основі ціннісного підходу у конституційному праві лежать конституційні цінності, що зумовлює виокремлення притаманних йому спеціальних методів дослідження. Зокрема, М. Перміловський зазначає, що «методи конституційної аксіології поділяються на метод зважування цінностей і метод пропорційності цінностей. Перший метод заснований на справедливості і системності, а другий – на необхідності і балансі. Метод

зважування цінностей передбачає, що при аналізові і співвідношенні двох і більше конституційних цінностей необхідно визначити домінанту, виходячи з користі конституційного положення для невизначеного кола осіб. При цьому необхідно керуватися соціальними інтересами. Метод пропорційності цінностей призначений для досягнення цілей суспільних благ. У цьому разі конституційна цінність має підходити для визначеної мети; з усіх відповідних засобів необхідно обрати тільки те, що не завдає шкоди особистості; обмеження прав і свобод людини має бути пропорційним вигоді невизначеного кола осіб при досягненні відповідної мети» [75, с. 8].

Насправді, зазначені методи служать не стільки дослідженню конституційних цінностей, скільки перетворенню конституційно-правової практики у правотворчій, правозастосовній та юрисдикційній сферах з одного боку, застосування ж названих методів є можливим лише шляхом суб'єктивної оцінки тих чи інших норм, відносин чи процесів – з іншого.

Однак, призначення будь-якого дослідження, у тому числі того, що здійснюються під час правотворчої, правозастосовної та юрисдикційної діяльності, є виявлення істинного знання, а завданням названих видів діяльності є захист конституційних цінностей, що може бути реалізованим шляхом закріплення їх ієрархії.

У зв'язку із цим, для вирішення дискусійних питань у дослідженні та забезпеченні конституційних цінностей, доречно використовувати метод їх балансування, тобто поєднання для досягнення поставленої мети.

На думку П. Баранова, синонімом аксіологічного підходу є етико-естетичний підхід, який по-своєму продовжує логіку права і поряд з науково-раціональним баченням сформованої суспільної ситуації повинен створити орієнтири для відродження правопорядку засобами гуманістики

[14, с. 5]. Хоча названі підходи і є близькими, але не варто їх ототожнювати і звужувати перелік засобів досягнення та вирішення проблем конституційно-правової дійсності. Навпаки, оскільки ціннісний підхід передбачає оціночну діяльність, що потребує врахування різноманітних факторів для виявлення істини, не можна говорити про його самодостатність.

Ефективність конституційної аксіології залежить від застосування різних взаємопов'язаних підходів і методів.

Одним із таких методологічних підходів є, пов'язаний з оцінкою змісту конституційно-правових актів, герменевтичний підхід. П. Рікьор визначав герменевтику як «теорію операцій розуміння у їхньому співвідношенні з інтерпретацією текстів; слово «герменевтика» означає не що інше, як послідовне здійснення інтерпретації» [84, с. 3]. Засновник герменевтики В. Дільтей називав «виникнення гуманітарних наук герменевтичною революцією. Виходячи з того, що ці науки є герменевтичними дисциплінами, їхній центр знаходиться у сфері інтерпретації мовних виразів. Їх має бути простежено до первісних почуттів (expressions). Для В. Дільтея життя безпосередньо об'єктивується у текстах та творах мистецтва. Отже, предметом дослідження гуманітарних наук є форми об'єктивації духа. Згідно з поглядами В. Дільтея, об'єктивний дух є об'єктивацією життя в культурі та суспільстві: моралі, праві, державі, релігії, мистецтві, науці та філософії» [92, с. 487-488].

О. Бандура справедливо зазначив, що «проблема цінностей є підґрунтям герменевтики. Навіть в найелементарніших ситуаціях розуміння слухач (читач, реципієнт взагалі) може розпізнати й засвоїти смисл людських висловів тільки якщо перенесе його до контексту своєї власної ціннісної системи координат і значень» [13, с. 25].

Герменевтичний підхід формує аксіосферу практики Конституційного Суду України за допомогою свого методологічного інструментарію тлумачення, до якого належать:

метод буквального, граматичного аналізу тексту, словесно-документального викладу норми права;

метод систематичного, логічного, історичного (спрямований на встановлення контексту правової норми), спеціально-юридичного аналізу юридичних особливостей правових приписів, їх техніко-юридичної своєрідності, особливостей, властивих догмі та духу права;

метод функціонально-цільового аналізу покликаний розкрити призначення конституційно-правової норми шляхом використання телеологічного підходу, який передбачає з'ясування сенсу норми права за допомогою її мети, у тому числі конституціоналізації суспільних цінностей. Вагомим аргументом на користь телеологічного підходу до дослідження конституційних цінностей, разом з герменевтичним, служить позиція А. Піголкіна, який зазначив, що «встановлення мети конкретної юридичної норми – це результат застосування усіх без винятку прийомів з'ясування норм права, а не окремий самостійний прийом. Смысл і мета правової норми нерозривно зв'язані між собою. Без встановлення мети норми права неможливо встановити її сенс» [76, с. 95].

Одне з основних правил юридичної герменевтики формулюється так: щоб зрозуміти текст, необхідно вийти за межі даного тексту, звернувшись до контексту. Розуміння тексту пов'язане зі зверненням до контексту та мети його формулювання, яка може бути виявлена з аналізу змісту супровідних до законодавчих актів документів і мати прикладне значення для подальшої реалізації та тлумачення аксіологічного аспекту конституційно-правових норм.

Отже, герменевтика дає можливість створити методологічну основу послідовного застосування способів тлумачення для істинного розуміння змісту правової норми, для виявлення волі, закріпленої у конституційно-правовій нормі, розуміння конструкції нормативно-правового механізму.

За допомогою герменевтичного підходу є можливим досягнення не тільки позитивного права, а але й права в аксіологічному сенсі – як ціннісно-нормативної системи, що виходить із суспільних потреб та інтересів.

У межах герменевтичного підходу право розглядається як постійно триваючий процес розуміння та інтерпретації цінностей та норм, що здійснюється на основі поєднання індивідуального життєвого досвіду і досвіду попередніх поколінь, отриманих завдяки соціокультурній комунікації [99, с. 75].

З останнього випливає необхідність використання соціокультурного (цивілізаційного) підходу до дослідження конституційних цінностей. Адже під час використання методу культурологічного аналізу правова норма досліджується як елемент культури суспільства в цілому. Така постановка проблеми ціннісного виміру конституціоналізму узгоджується зі спробою виявити його соціокультурну природу, зрозуміти контекстуальне оточення, зовнішні підстави формулювання змісту конституційно-правових норм.

Слід погодитися з А. Ручкою, який при аргументації необхідності використання ціннісного підходу для тлумачення дійсності на основі певних соціокультурних зразків (ідеалів, еталонів, норм) зазначив, що «в цілісній структурі духовного освоєння дійсності ціннісний підхід, як відомо, має статус духовно-практичного способу даного освоєння». Він розкриває суть ціннісного підходу в такий спосіб: «... спочатку оціночна діяльність зводиться до безпосередньо-практичного сприйняття предметів

дійсності як придатних або непридатних до споживання ... Ускладнення суспільно-історичної практики призводить до ускладнення і оціночної діяльності людини ... Що повторює досвід людей з оволодіння предметами зовнішнього світу, які задовольняють їхні потреби, виробляє достатньо стійкі категоризації предметної дійсності, еталони і стандарти діяльності, поведінки і спілкування ... » [86, с. 13-14].

При культурологічному аналізові конституційних норм контекстом є уся культура суспільства, для чого слід вийти за межі юридичного позитивізму та долучити філософські, історичні, соціологічні, економічні та інші знання. Зокрема, за твердженням А. Полякова «потрібні як глибока теоретична база безпосередньо в рамках ціннісної проблематики, так і практичні, «польові» дослідження методами соціології, що виявляють цінності для тих чи інших соціальних груп і соціуму в цілому. Специфіка змісту цінностей і складність його виявлення полягає в тому, що цінності у різних суспільствах відображають, як правило, глибокі цивілізаційні відмінності. У науковій літературі це явище отримало назву «цивілізаційний плюралізм» [79, с. 260].

У білоруській науці останніх десятиліть цивілізаційний підхід використовується у поєднанні з формаційним, що забезпечує більш адекватне розуміння білоруської історії у контексті світового історичного процесу, із визнанням національних і загальнолюдських цінностей [114]. Цінності як особливі соціокультурні феномени досліджуються у контексті регуляції людських дій та оптимізації процесів самоорганізації суспільства [43].

При цьому, як правило, застосування соціокультурного підходу відбувається одночасно з історичним підходом. Так, спробу виявлення і узагальнення різних цінностей, що складаються у процесі суспільного розвитку, було здійснено О. Мартишиним, який, підкреслюючи

суб'єктивність і дискусійність такого підходу, зупиняється на таких цінностях людської цивілізації (пропонуючи як універсальні): «в історичній ретроспективі можна запропонувати такий перелік цінностей, виходячи з того, що не всі вони зізнавалися одночасно, а деякі змінювали один одного: збереження одвічного та розумного порядку, встановленого вищими силами; справедливість; чеснота; благополуччя; безпека; рівність; свобода; загальне благо; благо особистості; національний інтерес; класовий інтерес; демократія; солідарність; корисність; прогрес тощо [56, с. 7].

Оскільки, розуміння обставин, в яких з'явилася норма, дозволяє досягнути цілі та завдання, цінності які в ній закладені, підстави, від яких можна відштовхуватися при її тлумаченні. Історичне і цивілізаційне «вимірювання» допомагають усвідомити конкретно-історичний характер цінностей. Насправді «цінності» – лише вираження загальних установок свого часу, і тому у кожного часу є свої абсолюти, отже, цінність можна розуміти як установку тієї чи іншої історичної епохи, яким властивим є напрямок інтересу».

На значення «історичного виміру» цінностей указує В. Плотніков: «історично цінність може бути осмислена як універсальна форма проектування, яка модифікується в умовах цивілізації, відкриваючи перед нею усе нові горизонти». Автор підкреслює, що «орієнтація на користь (тобто найближче майбутнє) створює граничну стійкість общинної форми буття, але за рахунок мінімальної різноманітності культури і практично повної відсутності особистісної самосвідомості. Навпаки, орієнтація на цінність (тобто на саму здатність проектувати віддалене майбутнє) створює граничне різноманіття культури і достатню свободу особистісного самовизначення» [78, с. 1005].

Таким чином, соціокультурний (цивілізаційний) та історичний підходи дають можливість, під час дослідження конституційних цінностей, врахувати культурні традиції, що укорінюються у свідомості людини, забезпечуючи тим самим її певними ціннісними орієнтирами у житті та зумовлюють відповідний стан розвитку держави і права.

Поряд із цим, перевірка та виявлення споріднених і відмінних конституційних цінностей різних народів, що містяться у їх конституціях, здійснюється за допомогою застосування порівняльно-правового методу. Зокрема, саме «порівняльний аналіз свідчить про те, що європейські цінності багато в чому протистоять цінностям мусульманського світу. Ліберальні європейські цінності ряду держав і регіонів не приживаються достатньою мірою, незважаючи на таке унікальне досягнення суспільного розвитку, як універсальна система прав і свобод людини, хоча процес асиміляції культур відбувається вже протягом багатьох століть. У Китаї інакодумство карається десятирічними термінами ув'язнення, ісламський фундаменталізм замість прав і свобод декларує гоніння за релігійною і національною ознаками, європейському індивідуалізму протистоїть колективізм Близького і Середнього Сходу. Кожному типу цивілізації є притаманними певні домінанти духовності які повідомляють специфіку усьому конкретним змістом життя, у тому числі і сфері права» [31, с. 15-16].

Звернення до порівняльно-правового методу під час формування конституційної аксіології обумовлене також можливістю імплементації перевірених у державно-правовій практиці різних країн, механізмів забезпечення та захисту різних конституційних цінностей.

Разом із тим, через те, що конституціями більшості держав найвищою соціальною цінністю визнається людина, невід'ємною

частиною методології аксіології конституційного права має бути антропологічний підхід.

Антропологізм є частиною правової науки, зокрема у працях М. Орзіха обґрунтовується «людяний вимір права» [6, с. 89]. За твердженням П. Рабіновича антропологізація полягає в тому, що саме людина стає центральним об'єктом загальнотеоретичного права державознавства [6, с. 69]. Використання цього методологічного підходу ставить людину в центр конституційно-правової реальності, цілеспрямованої діяльності публічної влади, що повинна існувати та функціонувати для людини та заради людини.

Ідеї щодо сприйняття норм, цінностей, будь-яких інших феноменів було розвинуто представниками антропологічної думки. Американський антрополог М. Херсковиць стверджує, що не існує будь-якої реальності поза межами культурної реальності, і на основі цієї думки цілком логічно стверджує про обумовленість небосхилу індивіду культурним середовищем. Згідно з позицією дослідника, людина сприймає тільки ті цінності, що узаконені її часом. Основна думка М. Херсковиця полягає у тому, що оцінки завжди ґрунтуються на певному фундаменті [19, с. 26].

Важливість антропологічного підходу до дослідження конституційних цінностей пояснюється також тим, що цінності формуються людиною і захищаються державою поки залишаються потрібні людям. Оскільки вони забезпечують найвищий рівень соціальної саморегуляції та консолідації суспільства, одночасно визначаючи мету функціонування публічної влади, доцільно їх розглядати у межах конкретних правовідносин.

Динамічна взаємодія різних суб'єктів породжує ціннісні відносини і потребу звернення до психологічного методологічного підходу, за якого розуміння цінності як вираження ставлення суб'єкта до об'єкта

протистоїть уявленням про цінності як «особливу якість» об'єкта, яке «відкриває» суб'єкт. Варто погодитися з Н. Алексєєвим у тому, що суб'єкт не тільки «абстрактна безлика персона, але істота духовна, яка має духовну природу і тому визначає духовний характер правових устремлінь» [30, с. 225]. Сучасні дослідники розглядають у цьому ключі значущість, – як «характеристику суб'єктивного аспекту правової цінності, тобто це звернення до суб'єкта», а «роль суб'єкта є не пасивною, а активною, оскільки саме суб'єкт права у своїх вчинках актуалізує правові цінності» [91, с. 24].

Дійсно, ціннісне сприйняття спонукає суб'єкта до певних дій, наприклад, законодавця до унормування конституційних цінностей, Конституційний Суд України – до їх захисту. У цьому разі дослідження поведінки людей та виявлення їх ціннісного компоненту здійснюється за допомогою методів психологічного підходу – шляхом спостереження та емпіричної перевірки висновків, що виводить аксіологію конституційного права у практичну площину.

При цьому, оскільки конституційні цінності функціонують у межах суспільства, держави та права, які є складними системами і самі по собі формують систему під час їх дослідження, неможливо уникнути системного підходу. Системний підхід дає «можливість виявлення субстанціонально-змістовної та організаційної «багатошаровості» систем, глибокого діалектичного зв'язку і взаємозалежності субстанціонально-змістовних частин, структур і функціонування явищ буття як складних цілісних організмів» [40, с. 243].

Традиційно система розглядається як цілісний об'єкт, що складається з елементів, які перебувають у взаємних відносинах. Відносини між елементами формують структуру. Етимологічно поняття «система» – це складове ціле, а з позицій системного підходу – будь-яке

цілісне утворення, що складається з двох і більше взаємопов'язаних компонентів. Кожен компонент системи, передусім, може бути розчленований на низку складових. Таким чином, система, як правило, є багаторівневою, містить як компоненти хоч і менш складні, але відносно самостійні предмети і явища [65, с. 180].

Предметом конституційної аксіології є конституційні цінності, тому необхідно виявляти їх системні взаємозв'язки та взаємодію, що дозволить сформулювати їх істинну ієрархію відповідно до суспільних потреб та забезпечити їх баланс у разі виникнення суперечливих ситуацій як під час реалізації, так і в процесі їх захисту.

Отже, ціннісний підхід дослідження конституційних цінностей доповнюється герменевтичним, телеологічним, соціокультурним (цивілізаційним), історичним, порівняльно-правовим, антропологічним, системним підходами, філософсько-світоглядною основою яких є діалектичний метод.

Діалектика, вивчаючи загальні зв'язки та закономірності будь-якої зміни, є не тільки загальною теорією розвитку, але й універсальним методом пізнання об'єктів, що розвиваються, і саме це є визначальним для пізнання впливу конституційних цінностей на конституціоналізм як перманентний процес. Крім того, саме закони діалектики дозволяють подолати конкуренцію, що може виникнути під час реалізації тих чи інших конституційних цінностей.

Однак, особливості різних цінностей та механізму їх дії можуть бути виявлені лише шляхом залучення інструментарію загальнонаукових та спеціально-наукових методів. Зокрема, логічний метод забезпечує можливість відтворити хід формування тих чи інших конституційних цінностей, здійснити їх систематизацію, узагальнення, виявити

споріднені та суперечливі положення, тлумачити сутність окремих конституційно-правових норм тощо.

Але використання логічного методу пізнання буде успішним за наявності широкої інформаційної бази як теоретичного, так і практичного характеру у сфері функціонування держави та суспільства, яку формує методологічний арсенал соціологічного та статистичного методів. Звісно ж, об'єктивні наукові знання про цінності конкретного суспільства можна отримати на основі глибоких досліджень, які базуються на інструментах соціології. Наприклад, різні механізми і «вимірювальні інструменти» в рамках Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, які отримали позначення «соціологічне вимірювання соціальної несправедливості», дозволяють виявити проблеми, запропонувати шляхи їх вирішення, нові моделі, що виключають відтворення несправедливості [90, с. 58], чим забезпечують підтримання ціннісного балансу.

При цьому, аналіз соціальних, у тому числі аксіологічних, процесів буде об'єктивним лише виходячи з його цифрового вираження, що зумовлює звернення до статистичного методу. Він є основою для вивчення суспільної думки з різних питань, з одного боку, і способом оцінювання та прогнозування зміни аксіосфери права та аксіологізації діяльності публічної влади, – з іншого. Наприклад, цінність вирішення різних соціальних питань можна простежити виходячи з їх підтримки під час подання петицій Президентові України, а також аналізуючи судову статистику.

Таким чином, використання соціологічного та статистичного методів дослідження надасть змогу врахувати суспільну позицію під час формування та захисту різних конституційних цінностей.

Підсумовуючи, слід зазначити, що дослідження конституційних цінностей має ґрунтуватися на аксіологічному підході, що збагачує

розуміння сучасних процесів правотворення, дозволяє усвідомити аксіологічну складову конституційного права, її роль у встановленні суспільної рівноваги та відтворення соціальної системи, функціонуванні публічної влади. Пізнавальний потенціал аксіологічного підходу полягає у можливості розкриття ціннісної парадигми конституціоналізму, позиціонування людини в тріаді «людина – суспільство – держава», формування пріоритетів суспільного та державного розвитку.

Методологічний базис як дослідницької, так і практичної діяльності у сфері конституційної аксіології є важливим підґрунтям забезпечення конституційних цінностей, а відтак і удосконалення державно-правових реалій та процесів, у тому числі правотворчої та правозастосовної діяльності, прав людини та громадянина, громадянського суспільства. Він має бути комплексним і різноманітним аби врахувати особливості усіх сфер суспільних відносин, процесів та явищ, що мають аксіологічний характер.

СПИСОК

використаних джерел до розділу 1

1. Абишева А.К. О понятии «ценность». *Вопросы философии*. 2002. № 3. С. 139–146.
2. Абрамова О.К. Конституционные ценности как особая форма выражения права. *Конституционное и муниципальное право*. 2013. № 12. С. 24–25.
3. Августин А.О свободе воли. Антология средневековой мысли. Т.1. Спб, 2001. С. 25–65.
4. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи. Москва, 2000. 256 с.
5. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе. Москва: Юрид. лит., 1971. 223 с.
6. Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол.) [та ін.] ; упоряд.: В.Ф. Погорілко, І.Б. Усенко, Н.М. Пархоменко ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко, В.Ф. Погорілко. Київ: Юрид. кн., 2003. Т. 10: Юридична наука незалежної України, 2005. С. 85–99.
7. Арановский К.В. Конституция как государственно-правовая традиция и условия ее изучения в российской правовой среде. *Правоведение*. 2003. № 1. С. 39–44.
8. Арутюнян Г.Г. Деформации конституционализма в евразийском пространстве. *Евразийский юридический журнал*. 2010. № 7. С. 5–9.
9. Арутюнян Г.Г. Конституционализм: уроки, вызовы, гарантии. Сборник избранных публикаций и выступлений на международных форумах, посвященных данной проблематике. Киев: Логос, 2011. 308 с.

10. Баева Л.В. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории: монография. Астрахань: Издат. дом «Астраханский университет», 2004. 277 с.
11. Балаянц М.С. Сущность ценностного подхода к праву. *История государства и права*. 2007. № 3. С. 38–40.
12. Балаянц М.С. Фундаментальные правовые ценности современного общества: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2007. 176 с.
13. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві: монографія Київ: Націон. академія внутр. справ України, 2000. 200 с.
14. Баранов П.П. Аксиология юридической деятельности: учеб. пособ. Ростов-н/Д : РЮИ МВД, 2003. 364 с.
15. Батанов О. Аксіосфера муніципалізму як фундамент розвитку сучасного муніципального права. *Право України*. 2014. № 5. С. 97–105.
16. Батанов О. В. Принципи місцевого самоврядування як ціннісний вимір сучасного муніципалізму. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Право, 2012. Вип. 1. С. 24–32.
17. Бахтин М.М. К философии поступка. *Философия и социология науки и техники: Ежегодник*. Москва: Наука, 1986. С. 80–160.
18. Бехруз Х. Аксиологический подход в структуре сравнительно-правовых исследований. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць* – Одеса: Юрид. л-ра, 2008. Вип. 40. С. 25–29.
19. Бидни Д. Понятие ценности в современной антропологии. *Культурология XX века. Аксиология или философское исследование природы ценностей*. Москва : Наука, 1996. С. 25–37.
20. Богданова Н.А. Идеология Конституции и ее отражение в принципах конституционного строя. Конституция Российской Федерации и развитие в современный период: Материалы Всерос. науч. конф. Т. 1. Москва, 2003. С. 20–22.

21. Бондарь Н.С. Аксиология судебного конституционализма: конституционные ценности в теории и практике конституционного правосудия. Вып. 2. / Н.С. Бондарь. 2-е изд., доп. Москва: Юрист, 2014. 184 с.
22. Братасюк М. Право як втілення мета соціальної та соціокультурної сутності людини. Гуманістичний вимір у праві. Актуальні проблеми правознавства: наук. зб. ЮІ ТАНГ. Тернопіль, 2001. С. 6–12.
23. Варош М. Введение в аксиологию. Общественные науки за рубежом. Серия III: Философия и социология. Москва, 1973. № 2. С. 40–47.
24. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / М. Вебер; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова ; предисл. П.П. Гайденко. Москва: Прогресс, 1990. 804 с.
25. Вороніна І. Правові цінності в системі соціально-політичного управління суспільством. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. № 1. С. 5–9.
26. Гартман Н. Этика. Н.Гартман; пер. А.Б. Глаголева. СПб.: Владимир Даль, 2002. 708 с.
27. Гегель Г.В.Ф. Философия права: пер. с нем. Б.Г. Столпнера, М.И. Левиной; АН СССР, Ин-т философии. Москва: Мысль, 1990. 524 с.
28. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Історія вчень про право і державу: хрестоматія для юрид. вузів і фак. / уклад., заг. ред. – Г. Демиденко. – 2-ге вид., допов. і змін. Харьков : Легас, 2002. С. 216–231.
29. Горобець К.В. Аксиосфера права та її компоненти : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2012. 170 с.
30. Графский В.Г. Интегральное правопонимание в историко-философской перспективе. Философия права в России: история и

современность : материалы III филос.-правовых чтений памяти акад. В.С. Нерсисянца / Рос. акад. наук, Ин-т государства и права ; отв. ред. В.Г. Графский. Москва, 2009. С. 221–225.

31. Гусейнов А.И. Проблема ценностей в праве. *Право и политика*. 2007. № 7 С.14–23.

32. Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю.А. Демидов. Москва: Юрид. лит, 1975. 183 с.

33. Дробницкий О.Г. Ценность. БСЭ. – 3-е изд. Москва, 1978. Т. 28. С. 491–492.

34. Дудченко В.В. Основна цінність права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 43. С. 280–287.

35. Ереклинцева Е.В. Суверенитет и демократия как конституционные ценности современной России: дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2010. 239 с.

36. Жеребятнікова І.В. Політична аксіологія: генеза та нові орієнтири дослідження. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А.П. Гетьман та ін. Харків, Право. 2014. № 1 (20). С. 218–230.

37. Задорожня Г. Аксіологічний вимір Конституції України: проблеми теорії та практики. *Юридичний журнал*. 2012. № 7/8. С. 98–102.

38. Каган М.С. Мир общения: проблема межсубъектных отношений / М.С. Каган. Москва : Политиздат, 1988. 319 с.

39. Калинин С.А. Методологическое измерение аксиологии права. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Т. 10 / голов. ред. С.В. Ківалов; МОН молодьспорт України, НУ «ОЮА». Одеса : Юрид. л-ра, 2011. С. 269–279.

40. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). Москва: Аванта+, 2000. 560 с.
41. Киреев В.В. О проблеме определения ценностных ориентиров конституционно-правовой реформы. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2007. № 9. С. 5–11.
42. Ковальов І.П. Конституційна аксіологія як форма системного аналізу конституціоналізму. *Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету*. Сер. Право: Вип. 1. 2011. С. 135–142.
43. Комарова И.К. Аксиологические аспекты процесса организации и самоорганизации общества: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Минск, 2003. 20 с.
44. Конфуцій. Життя його та вчення // *Історія вчень про право і державу*: хрестоматія для юрид. вузів і фак. / уклад., заг. ред. – Г. Демиденко. – 2-ге вид., допов. і змін. Харків : Легас, 2002. С. 20–24.
45. Короткова Н.В. Нравственные основы теории государства и права. *Государство и право*. 2005. № 9. С. 91–100.
46. Кравец И.А. Российская Конституция и конституционализация правового порядка (некоторые вопросы теории и практики). *Журнал российского права*. 2003. № 11. С. 118–121.
47. Крусс В.И. Российская конституционная аксиология: актуальность и перспективы. *Конституционное и муниципальное право*. 2007. № 2. С. 7–14.
48. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2010. 42 с.
49. Кудрявцев В.Н. Право и поведение. Москва: Юрид. лит., 1978. 192 с.
50. Лапин П. История буржуазной социологии первой половины XX в. Москва, 1979. 306 с.

51. Локк Д. Два трактата о правлении. Соч.: в 3 т. Т. 3: пер. с англ. и лат. / ред. и сост., авт. примеч. А.Л. Субботин. Москва: Мысль, 1988. С. 135–406.
52. Лотце Р.Г. Основания практической философии. Москва, Изд. М.И. Румша: 1882.
53. Лукьянова Н.Г. Право и мораль как нормативно-ценностные регуляторы поведения человека: монография. Пятигорск: «РИА-КМВ», 2006. 180 с.
54. Макіавеллі Н. Державець. Філософія політики: хрестоматія: у 4 т. / авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін. Київ: Знання України, 2003. Т. I. С. 259–265.
55. Малько М.П. Предмет конституционной аксиологии. *Вестник Челябинского государственного университета*. Сер. Право. 2010. № 19. Вып. 24. С. 34 Изд. М.И. Румша. 37.
56. Мартышин О.В. Проблема ценностей в теории государства и права. *Государство и право*. 2004. № 10. С. 5–14.
57. Мельничук О.С., Горобець К.В. Аксиологічні основи права. *Право України*. 2010. № 4. С. 220–224.
58. Мишина И.Д. Аксиологическая модель права. Теория государства и права: сб. статей / Отв. ред. В.Д. Ардашкин; Краснояр. гос. ун-т. 4-е изд., перераб. и доп. Красноярск: ИЦ КрасГУ, 2004. С. 215–228.
59. Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски; пер. с болг.; вступ. ст. и пер. В.М. Сафронова ; под ред. В.Д. Зорькина. Москва: Прогресс, 1987. 248 с.
60. Нерсисянц В.С. Философия права: учебник для вузов / В. С. Нерсисянц. Москва : Изд. Гр. ИНФРА М – НОРМА, 1997. 647 с.

61. Нерсисянц В.С. Юридическая аксиология. *Политико-правовые ценности: история и современность* / В.Г. Графский, Д.В. Дождев, Н.Н. Ефремова и др. Москва: Эдиториал УРСС, 2000. С. 6–7.
62. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Пер. с нем. Е.Герцык и др. Москва: Культурная Революция, 2005. 880 с.
63. Нудько В.А. Множественность определений понятия «ценность». *Вопросы гуманитарных наук*. 2005. № 3. С.88–91.
64. Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права) : монографія. Оборотов Ю. М. Одеса: Юрид. л-ра, 2002. 280 с.
65. Общая теория прав человека / В.А. Карташкин, Н.С. Колесова, А.М. Ларин [и др.] ; под ред. Е.А. Лукашевой. Москва: НОРМА, 1996. 509 с.
66. Овчарова Т.Н. О природе ценностей. Вестник Нижегородского университета. Сер. Соц. науки. 2004. Вып. 1. С. 477–494.
67. Орзих М.Ф. Возрождение личностной ценности права – закономерность зрелого социализма. Избранные труды: юбилейное издание к 90-летию со дня рождения / М.Ф. Орзих; сост.: А.Р. Крусян, А.А. Езеров. Одесса: Юрид. л-ра, 2015. 568 с.
68. Орзіх М.П. Особистість і право : монографія; передмова С. В. Ківалова; вступ. ст. автора. Одеса : Юрид. л-ра, 2005. 312 с.
69. Осипова М.В. Иерархия юридических ценностей в правовой системе Российской Федерации : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2011. 30 с.
70. Паластрова Г.В. Юридическое мировоззрение : историко-правовые и аксиологические аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ростов-н/Д, 2008. 27 с.
71. Патей-Братасюк М.Г. Філософія права: навч. посіб. Тернопіль, 2006. 342 с.

72. Патерило І.В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 22 с.
73. Пашинский А. И. Особенности аксиологического и деонтологического подходов к изучению права. Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление. Москва : Мысль, 1996. С. 15–20.
74. Пермиловский М.С. Конституционная аксиология: эколого-правовой аспект. *Казанская наука*. 2012. № 4. С. 558–561.
75. Пермиловский М.С. Право на благоприятную окружающую среду как конституционная ценность: дис. ... канд. юрид. наук. Казань, 2014. 211 с.
76. Пиголкин А.С. Толкование нормативных актов в СССР. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1962. 166 с.
77. Платон. Законы. Книга 1. URL: <http://psylib.org.ua/books/plato01/30zak01.htm> (дата звернення: 10.11.2013).
78. Плотников В.И. Ценность. Современный философский словарь / под общ. ред. В.Е. Кемерова. 2-е изд., испр. и доп. Лондон, 1998. С. 1005.
79. Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций. СПб. : Издат. дом С.-Петербурб. гос. ун-та, 2004. 864 с.
80. Пушкарев С.А. Правовые ценности в профессиональной деятельности сотрудников органов внутренних дел: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Ростов-н/Д, 2009. 24 с.
81. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность. Изд. 2-е, стереотипное. Одеса: Юрид. л-ра, 2006. 166 с.
82. Размєтаєва Ю. С. Правові цінності: природа і особливості. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та

обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України», (м. Харків, 20–21 листоп. 2013 р.). Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 183–186.

83. Рашева Н.Ю. Ценность права сквозь призму ее отрицания: автореф. ...канд. юрид. наук. Москва, 2006. 23 с.

84. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикер. Москва : Искусство, 1995. 188 с.

85. Ройзман Г.Б. Понятие и юридическая природа конституционных ценностей. *Вестник Челябинского государственного университета*. Серия «Право». 2012. № 1 (255). С.18–25.

86. Ручка А.А. Ценностный подход в системе социологического знания. Киев: Наук. думка, 1987. 156 с.

87. Салей М.І. Аксіологія в конституційному праві: до постановки питання про зміст та поняття. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 133–138.

88. Салей М. І. Предмет конституційної аксіології як напряму конституційно-правових досліджень. *Молодий вчений*. 2016. № 5. С. 432–434.

89. Салей М.І. Конституційна аксіологія як новітній напрям конституційно-правових досліджень. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса) у 2 т. Т.1 / відп. ред. М.В. Афанасьєва*. Одеса: Юридична література, 2016. С. 285–287.

90. Севастьянов А.М. Социологическое измерение социальной несправедливости: опыт Организации Объединенных Наций и Совета Европы. *Омбудсмен*. 2012. № 2. С. 56–62.

91. Сидорова Е.В. Миф о правовых ценностях. История государства и права. 2012/1. № 11. С. 24–26.

92. Скирбекк Г. История философии: учеб. пособие для высш. учеб. завед. / Г. Скирбекк; пер. с англ. В. И. Кузнецова; под ред. С.Б. Крымского. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. 800 с.
93. Снежко О. Правовая природа конституционных ценностей современной России. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2005. № 2. С.7–14.
94. Сорокина Ю.В. К вопросу о ценности права. *Философия права: Научно-теоретический журнал*. 2007. № 2. С. 11–19.
95. Стычень Т. Аксиология. Культурология, XX век: Антология. Москва, 1996. С.4–11.
96. Сурилов А. А. Теория государства и права: учеб. пособие. Одесса: Высш. шк., 1989. 439 с.
97. Тугаринов В.П. Теория ценностей в марксизме. Ленинград: Ленинград. ун-т, 1968. 124 с.
98. Удовика Л.Г. Формування правових цінностей в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. Одеса: Юрид. л-ра, 2009. Вип. 45. С. 81– 86.
99. Фальковський А.О. Різноманітність аксіологічних підходів у методології права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 73–79.
100. Фальковський А.О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2011. 17 с.
101. Фальковський А.О. До визначення поняття аксіологічного дослідницького підходу в методології юриспруденції. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. Одеса : Юрид. л-ра, 2008. Вип. 40. С. 59–64.
102. Фаткуллин Ф.Н., Чалюкин Л.Д. Социальная ценность и эффективность правовой нормы. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977. 119 с.

103. Философия науки: учеб. пос. Москва: ИНФРА-М, 2006. 608 с.
104. Философский словарь / под ред. И.Т.Фролова.— 6-е издание. Москва: Политиздат, 1991. 560 с.
105. Философский энциклопедический словарь / сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблев, В. А. Лутченко. Москва, 1997. 575 с.
106. Філософія права: навч. посіб./ за заг. ред. О. Г. Данільяна. Київ, 2002. 272 с.
107. ФРГ: дело Люта (Liith). Федеральный конституционный суд ФРГ (Первый Сенат) 7 BverfGE 198 (1958) // *Конституционные права в России: дела и решения: учеб. пособ. / отв. ред. А. Шаио. Москва: Ин-т права и публич. политики, 2002. С. 458–465.*
108. Рабінович П.М., Добрянський С.П., Гудима Д.А., Гришук О.В., Дудаш Т.І., Пашук Т.І., Рабінович С.П., Ярмол Л.В., Анохін Ю.І. Філософія права: проблеми та підходи: навч. посіб. для студентів спеціальності «Правознавство». за заг. ред. П.М. Рабіновича. Львів: Юрид. фак-т. Львів. націон. ун-ту ім. Івана Франка, 2005. 332с
109. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. Москва: Междунар. отнош., 2000. Т. I. Основы. 480 с.
110. Чефранов А.Г. Поняття цінності як основа правової аксіології. *Підприємництво, господарство і право.* 2004. № 9. С. 8–12.
111. Шайо А. Конституционные ценности в теории и судебной практике: введение. *Сравнительное конституционное обозрение.* 2008. №4. С. 4–6.
112. Шустров Д.Г Иерархия конституционных ценностей. *Конституционное и муниципальное право.* 2013. № 6. С. 6–14.

113. Эрштейн Л.Б. Запретная теория ценностей: психологические и социологические следствия представления ценностей как динамических запретов / Л. Б. Эрштейн. СПб., 2008. 122 с.

114. Яскевич Я.С. Основы идеологии белорусского государства: мировоззренческие ценности и стратегические приоритеты: учеб.-метод. пособ. для вузов / Я.С. Яскевич. Минск: РИВШ БГУ, 2003. 360 с.

115. Alexy R. A theory of constitutional rights (1986). Oxford, 2010. P. 93.

116. D'Entrèves A. P. Natural Law. An Introduction to Legal Philosophy. 2nd ed. – London : Hutchinson & Co. Ltd, 1952. 126 p.

117. Durig G. Die Menschenauffassung des Grundgesetzes. *Juristische Rundschau*. 1952. № 7. S. 259–263.

118. Moyn E. Personalism, Community, and the Origins of Human Rights. Human rights in the twentieth century. Ed. by S.-L. Hoffmann Cambridge University Press, 2011. P. 104–105.

119. Kommers D.P. Constitutional jurisprudence of the Federal Republic of Germany. 2-nd ed., rev. and expanded. Durham; London: Duke univ. press, 1997. C. 47.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНА ПАРАДИГМА КОНСТИТУЦІЙНОЇ АКСІОЛОГІЇ

2.1. Правова природа та ознаки конституційних цінностей

Для правових досліджень багато в чому вихідним є осмислення поняття цінності як «морально належного», що походить від Канта, на що вказує В. Нерсисянц в одній із своїх ключових для розвитку юридичної аксіології робіт: «Будь-яка послідовна концепція аксіології, включаючи і правову аксіологію, передбачає розрізнення цінності й оцінюваного факту ... і визначення – з позицій і в контексті відповідної ієрархії і системи цінностей – його ціннісного значення і сенсу. Цінність при цьому належить до сфери цілей, смислів, значень, що повинно бути, нормативності, формальності тощо» [49, с. 6].

Конструювання концепту конституційних цінностей є базою для формування конституційної аксіології. У цьому контексті можна погодитися з В. Крусом у тому, що розробка категорії «конституційні цінності» є перспективним напрямком сучасної конституційної аксіології і правознавства в цілому, оскільки вони уявляють собою сукупну ціннісну установку конституціоналізму, яка має правотворче і правозастосовче значення [41, с. 190].

У сучасній конституційно-правовій науці визначення конституційних цінностей не є усталеним, а є дискусійним. Це пов'язано, у першу чергу, зі складністю і неоднозначністю розуміння категорії «цінність», яка має десятки варіантів трактовок, та особливостями конституційної матерії. Так, О. Єреклінцева пропонує таку дефініцію: «конституційні цінності – це сукупність універсальних пріоритетних

соціальних принципів (цілей, установок), формалізованих у Конституції (Основному Законі) і (або) впливають із результату конституційно-оціночної діяльності судових органів конституційного контролю, що забезпечують оптимальний розвиток особистості, суспільства і держави на основі балансу приватних і публічних інтересів, що спирається на принцип справедливості»[26, с. 7].

Конкретизація наведеної позиції полягає у тому, що «конституційні цінності на сучасному етапі розвитку людської цивілізації набувають характеру певних універсалій, на основі яких і формується структура конституційної системи конкретної країни. Залежно від ступеня їх правового захисту система конституційних цінностей має свою специфіку у кожній країні, що зумовлено природними, політичними, економічними, соціальними, культурними особливостями кожної країни» [33, с. 168].

На думку М. Бондаря, «конституційні цінності є нормативними величинами найбільш високого, абстрактного рівня – це загальні принципи права, конституційні принципи, декларації, конституційні презумпції, статусно-категорійні характеристики суб'єктів конституційного права і конституційних явищ, за допомогою яких відбуваються своєрідне прирощення й актуалізація нормативного змісту відповідних норм, інститутів, галузевих принципів, а також встановлення їх збалансованої взаємодії» [12, с. 17].

О. Кушніренко визначає, що «конституційні цінності – це якісні характеристики державно-правових явищ вищого порядку, які пов'язані з усвідомленням самим суспільством ідей добра, справедливості, людської гідності, фундаментальних ідей і норм розвитку, найбільш значущих форм конституційного ладу [43, с. 45-46].

За твердженням Г. Ройзмана, «під конституційними цінностями слід розуміти сукупність універсальних і пріоритетних соціальних принципів

(цілей, установок), формалізованих в Основному Законі і (або) впливають із результату конституційно-оціночної діяльності судових органів конституційного контролю, що забезпечують найбільш оптимальний розвиток особистості, суспільства і держави на основі балансу приватних і публічних інтересів» [62, с. 23]. Акцент на інтересах як основах конституційних цінностях роблять Е. Анічкін та Ю. Рудт. Вони констатують, що «конституційні цінності являють собою конституційовані публічні та приватні інтереси учасників конституційних правовідносин, що являє особливу значущість для розвитку держави (союзу держав, світового суспільства) на конкретному історичному етапі, які закріплюються та охороняються конституцією (писаною чи неписаною)» [5, с. 86].

М. Савчин зазначає, що конституційні цінності визначають зміст конституційних принципів і норм, взаємопов'язані з установками та доктринальними орієнтирами інтерпретації (тлумачення) конституційного тексту, а взаємозв'язок конституціоналізму з конституційними цінностями зумовлює синтагму (сміслову єдність) конституції та конституційного порядку [65, с. 111]. Інституційні конституційні цінності містять у собі правові засоби реалізації соціальних цінностей: демократію, легітимність публічної влади, конституційну державність та народний суверенітет [66, с. 41].

Із точки зору О. Снежко, «під конституційними цінностями слід розуміти основоположні, узагальнені принципи (цілі, установки), які лежать в основі державності...Конституційні цінності – це основоположні орієнтири (установки) державно-правового розвитку держави. Вони посідають центральне місце в усій системі цінностей держави і суспільства [73, с. 7]. За своєю сутністю, стверджує вчений, поняття «конституційні цінності» є близьким до поняття «конституційні основи»,

але перші є набагато ширшими та містять у своєму змісті «конституційні основи». Конституційні цінності визначаються як першооснова для Конституції та конституційного права. Конституційні цінності у своїй сукупності визначають національні стратегічні інтереси будь-якої демократичної країни. Вони закладаються у правову основу всієї державності, та з їх урахуванням будується система правових цінностей сучасного суспільства і держави [73, с. 14].

Такі висновки О. Снежко є виправданими для конституційних цінностей в Україні, виходячи з того, що, по-перше, конституційні положення характеризуються верховенством, вищою юридичною силою і прямою дією та повинні реалізовуватися у правотворчій і правозастосовній діяльності. По-друге, Конституція України проголошує Україну правовою державою, в якій закон є основою для прийняття будь-якого рішення, що охоплює права громадян. Конституція сама є цінністю і результатом домінування у суспільстві цінностей у праві і справедливості. По-третє, людина, визнається найвищою соціальною цінністю, тому необхідно надати об'єктивну оцінку існуючої дійсності і визначити ступінь її наближення до даного конституційного імперативу.

Суддя Конституційного Суду України М. Маркуш справедливо наголошує на тому, що «конституційні цінності – не тільки загальнотеоретична, доктринально-гносеологічна категорія філософії, але й категорія чинного права. Набуваючи конституційного статусу, соціальні цінності впорядковуються, вбудовуються в ієрархічну систему багаторівневих зв'язків і взаємозв'язків, підґрунтям якої є об'єктивно існуючий у державі правовий соціальний порядок у його соціокультурному контексті, який як система зв'язків прав і обов'язків, свободи і відповідальності є водночас і дійсним масштабом соціальних цінностей. Конституційна формалізація соціально-правових цінностей

має своїм наслідком те, що фактичні аксіологічні конституційні відносини перебувають під впливом примусової сили норм конституції і не можуть розвиватися інакше як за допомогою корелюючої взаємодії із закріпленими у ній правилами. Як конституційно-правова категорія конституційні цінності – це еталон (мірило), якісна характеристика виявлення й оцінки правової моделі організації суспільних відносин, явищ, за допомогою якої визначаються тенденції розвитку конституційних відносин і обґрунтовуються конституційні стратегії вдосконалення законодавства у всіх сферах суспільного життя [48, с. 77].

Функціональне призначення є основою іншого визначення, за яким «конституційні цінності – це найбільш значущі, засадничі положення, прямо або побічно закріплені у Конституції, які дозволяють захистити основи конституційного ладу і гарантувати дотримання прав і свобод людини і громадянина» [6, с. 250].

Категорія «конституційні цінності» також використовується у зарубіжному законодавстві, практиці та доктрині. Зокрема, під конституційними цінностями у конституційному праві Іспанії розуміються етико-соціальні цілі, необхідність досягнення яких обґрунтовує існування і функціонування держави та системи права у конкретному культурно-історичному контексті. У Конституції закріплюються ті з них, які конституційний законодавець зі схвалення суспільства позиціонує як фундаментальні. Такого роду позитивізація цінностей робить неможливою відмову від їх дотримання, посилюючи їх у правовому сенсі та спрощуючи їх застосування [75, с. 36].

Спільним для усіх наведених вище визначень є акцентування уваги на цілеспрямованій та інструментально-практичній природі конституційних цінностей.

Однак, існує протилежна, ідеалістична концепція конституційних цінностей. Зокрема, на думку Н. Бондаря, конституційні цінності є «метаюридичною категорією» [11, с. 19], що володіє двоїстою сутністю. З одного боку, поняття конституційних цінностей є категорією моралі, і в цьому сенсі може бути представлена як «квінтесенція духу Конституції», а з іншого – як нормативно визначена категорія, що «має формою свого політико-правового буття загальні принципи права, конституційні принципи, декларації, конституційні презумпції» [11, с. 18].

С. Маврин визначає конституційні цінності як «розраховані на благотворний ефект при своєму практичному втіленні в життя експліцитно виражені або такі, що імпліцитно припускаються Конституцією Росії ідеї, ідеали, принципи, стандарти і цілі, на які повинні орієнтуватися або яких повинні дотримуватися або досягати у своїй діяльності наші громадяни, їх об'єднання, російське суспільство в цілому і всі органи державної влади», а також наголошує, що «відбувається конституційно-правова фіксація тих чи інших цінностей, що як, правило, належать до сфери ідей, у кінцевому рахунку покликаних матеріалізувати в рамках реального конституційного правопорядку їх якості корисності, важливості, значущості та в цілому доброчинності, як правило, для всіх суб'єктів суспільних відносин, які підпадають під дію Конституції або для якоїсь однієї або декількох категорій цих суб'єктів у певних випадках» [45, с. 12]. О. Клочко також вважає, що «конституційні цінності – це ідеї, ідеали, орієнтири, які мають позитивну значущість для всього народу і є основою всієї правової системи, громадського і державного розвитку» [35, с. 121].

Під конституційними цінностями розуміють «втілені в Основному Законі загальнонаціональні інтереси – життєво важливі матеріальні,

інтелектуальні та духовні цінності народу, визначальні потреби суспільства і держави» [57].

За твердженням О. Алексєєва, «конституційні цінності можна визначити як ідеї, цілі, принципи та інститути, сформульовані в результаті конституційної правотворчості або здійснення конституційного правосуддя і закріплені у конкретних нормативно-правових актах або судових рішеннях конституційного характеру і є керівною основою поведінки більшості суб'єктів конституційних правовідносин» [3, с. 32].

Однак, незважаючи на формування вірного онтологічного статусу поняття «конституційні цінності», представники ідеалістичної концепції не враховують їх юридичні характеристики, що, у свою чергу, знижує їх практичну цінність.

При цьому, виходячи зі складної об'єктивно суб'єктивної сутності цінностей як суспільного феномену, більш повним та методологічно вдалим є визначення, яке було сформульовано представниками Одеської школи права: «конституційні цінності – це гуманістичні, демократично-правові, універсальні орієнтири (цілі та настановлення), що мають формалізоване відображення в конституції держави, виявляються в конституційно-оціночній, інтерпретаційній і контрольній діяльності органів конституційної юстиції та визначально впливають на конституційне законодавство, конституційну правосвідомість, конституційний правопорядок та публічно-владну практику» [42, с. 4], але варто ширше підходити до формулювання дефініції у частині суб'єктів, які впливають на формування конституційних цінностей в Україні.

Таким чином, аналіз конституційно-правової літератури дозволяє зробити висновок щодо того, що в науці можна виокремити різні точки

зору щодо визначення поняття «конституційні цінності». Існуючі погляди щодо концептуалізації дефініції конституційних цінностей можна узагальнити за домінуючим критерієм у такі групи:

1) за формою втілення цінностей в конституції: ідеї, ідеали, стандарти, цілі, принципи (установки, настановлення);

2) за їх сутністю: «конституйовані публічні і приватні інтереси учасників конституційних правовідносин», які повинні сприяти реалізації справедливості, за їх особливу значущість для громадянина, суспільства та держави (не тільки в момент конституціоналізації, але й на більш тривалу перспективу) [68, с. 107].

Проте, наведений у першій групі перелік форм втілення конституційних цінностей не є завершеним. Адже, незважаючи на те, що основною нормативною аксіологічною формою є цінності-принципи, які є вихідними засадами, ідеальними моделями загального та спеціального характеру, основними критеріями оцінки юридичних явищ. Підтвердженням цього, на думку М. Савчина, є те, що «конституційні цінності визначають моделі офіційного вираження норм (джерел конституційного права), зміст конституційних інститутів [65, с. 112].

Можна виокремити цінності-правила (дозвіл або вимога вчинити або утриматися від вчинення правомірного або неправомірного вчинку) та цінності-процедури, які виражають офіційно встановлений спосіб і порядок дій у ході правовідносин. Прикладом останнього є те, що демократичні вибори, які дозволяють сформувати склад представницьких органів державної влади на підставі волевиявлення народу, є формою народовладдя.

Стосовно сутності конституційних цінностей слід зазначити, що зведення її виключно до публічних і приватних інтересів учасників конституційних правовідносин не враховує їх об'єктивної природи як

предметів, явищ, станів і процесів, які реально існують у суспільній практиці і тим самим відповідають цілям, інтересам і потребам людини та суспільства, є значущим для них. Юридичною категорією, що об'єднує різні форми об'єктивації конституційних цінностей та використовується як спонукальний чинник розвитку динамічного елементу конституціоналізму – конституційних правовідносинах є об'єкт. Саме тому, формулюючи визначення конституційних цінностей доречно спиратися на неї.

Крім того, виходячи із сутності цінності як комплексного, міждисциплінарного поняття, спираючись на гносеологічні витoki правової аксіології, варто сформулювати уявлення про їх спеціальні функціональні властивості, характеристики, що розкривають місце конституційних цінностей у сучасному суспільстві. На підставі викладеного до них можна віднести:

конституційні цінності пронизують усі елементи сучасного конституціоналізму, фіксуючись у Конституції України, суб'єктивуються у конституційній правосвідомості, досягаються у конституційних правовідносинах та формують параметри конституційного правопорядку і функціонування органів публічної влади;

їх соціально-політична природа має прояв у визнанні як основи нормальної життєдіяльності між людьми, суспільством і державою, та формуванні відповідного ставлення до них [69, с. 369].

Ще одним сутнісним аспектом, що розкриває природу конституційної цінності, є питання визначення її як цілісної єдності або виокремлення складної структури.

М. Перміловський при розгляді структури конституційних цінностей зазначає, що «вона не містить будь-якої чітко встановленої системи. Проте, можна виокремити склад цінності. До її складу належать:

об'єкт, суб'єкт, об'єктивна і суб'єктивна (духовна, нематеріальна) основи.

Під об'єктом цінності розуміються певні суспільні відносини, які формально закріплюються і гарантуються у Конституції. Суб'єктом може бути не тільки окрема особа, але й держава у цілому. Об'єктивна основа є характерною лише для певної категорії цінностей, що не залежать від визнання (наприклад, право на життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність особи тощо). Цінність втілюється у суб'єктивному елементі у двох аспектах. Для людини суб'єктивна основа реалізується через її образ світосприйняття, мислення, моделювання основних ідей та вчинення певних дій, а для держави – у проведенні певних реформ і змін у відповідності до державної політики, а також у правовому регулюванні життєдіяльності суспільства. Духовна, нематеріальна основа полягає у поєднанні індивідуальних і громадських інтересів» [55, с. 5].

У цьому разі має місце ототожнення конституційних цінностей та ціннісних правовідносин. Однак, структура конституційної цінності має розглядатися у функціональному аспекті як цілісна єдність постійних і стійких зв'язків об'єкта, які забезпечують його ідентичність самому собі, а саме збереження головних якостей і властивостей під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, що зумовлюють його значення для суб'єктів конституційних правовідносин, оскільки, тільки володіючи усіма притаманними конституційним цінностям ознаками, об'єкти, діалектично взаємопов'язані цілі та засоби їх досягнення можуть визначально впливати на всі елементи сучасного конституціоналізму.

Конкретизацією функціональних властивостей конституційних цінностей є їхні ознаки. На думку К. Жебровської, «специфічні ознаки правових цінностей сприяють їх виокремленню серед інших цінностей (загальнолюдських, соціальних, моральних, релігійних та інших видів

цінностей) та дозволяють показати їх змістовне наповнення, функціональне спрямування, а також генезис їх становлення і розвитку. Вони дозволяють ідентифікувати правові цінності у різних правових системах, відокремлювати ці явища правової реальності від однорідних явищ. До таких ознак К. Жебровська відносить: нормативність, оціночний характер, значущість, імовірнісний характер, об'єктивність» [29, с. 13].

О. Снежко до ознак конституційних цінностей зараховує «верховенство, історичність, ієрархічність, стабільність, сконцентрованість, оновленість змісту» [73, с. 14].

Першою ознакою конституційних цінностей є верховенство в системі правових цінностей, що випливає з верховенства Конституції на всій території держави. Основний Закон повинен бути легітимним, інакше він не може претендувати на те, щоб вважатися конституційною цінністю. Конституція має бути забезпечена виконанням конституційних зобов'язань на практиці і державою, і громадянами. Так, у контексті теоретичних досліджень радянської юридичної школи завжди заявляли про пряму дію Конституції, але на практиці судові та адміністративні органи, а також посадові особи навіть не посилалися на Основний Закон. «Не діяв механізм перевірки конституційності законів та інших актів. Питання про відповідність будь-якого правового акта взагалі не ставилося в СРСР з початку 30-років XX сторіччя» [2, с. 6].

Наступна ознака конституційних цінностей – їх історичність, що обумовлено перебігом самої історії та відображенням у конституціях різних за своєю значущістю і масштабом конституційних цінностей. Частина їх переосмислювалася і набувала нового змісту. Конституційні цінності породжуються історичним досвідом. Їх суспільне визнання, відображення у чинному законодавстві та їх захист є підтримкою статусу їх конституційності.

«Ієрархічність» є найбільш дискусійною ознакою в галузі конституційної аксіології. Утім саме аксіологія свідчить – «усьому царству цінностей притаманний особливий порядок, який полягає у тому, що цінності у відносинах одна до одної утворюють «ієрархію», в силу якої одна цінність виявляється «вищою» або «нижчою» за іншу. Ця ієрархія ... впливає із самої сутності цінностей ... » [85, с. 305].

Звідси, в рамках ціннісного підходу здійснюються спроби побудувати ієрархію правових цінностей. Наприклад, деякі автори ставлять на вершину піраміди так звані «абсолютні цінності» – свободу, справедливість, рівність, демократію, порядок. Далі – «основні цінності», під якими мається на увазі розуміти людину, та ті цінності, які пов'язані з підтриманням її життєдіяльності – життя, здоров'я, гідність, честь. Потім виокремлюють «спеціальні цінності» – безпеку, приватну власність, свободу віросповідання тощо. Специфікою цінностей, що відрізняють їх від норм, є саме те, що вони мають ієрархічну структуру. Так, наприклад, Л. Іванько зазначає, що «норма не має градацій: їй або слідують, або ні. Цінності ж розрізняються за «інтенсивністю», характеризуються більшою чи меншою мірою настійності» [31, с. 150]. Цінності у свідомості людини і в масовій свідомості будуються за ієрархічним принципом: одні з них є менш значущими, ніж інші, і ними можна пожертвувати заради більш значущих цінностей. Але потрібно враховувати, що ця ієрархія має аксіологічний, а не юридичний характер, оскільки усі цінності закріплено у Конституції України мають однакову юридичну силу. А звернення до ієрархії є необхідне лише у разі виникнення конфлікту цінностей через недосконалість нормативно-правового регулювання у практиці органів конституційної юрисдикції, тому потребує вироблення окремого механізму вирішення. Крім того, саме ця обставина дозволяє віднести

Конституційний Суд України до суб'єктів творення конституційних цінностей.

Концентрованість цінностей характеризується стислістю, лаконічністю вираження у нормах конституції, що обумовлено, перш за все, правилами юридичної техніки та оформлення основних законів.

Стабільність конституційних цінностей полягає у тому, що вони мають загальнолюдський характер і пов'язані з необхідністю захисту людської цивілізації, певного рівня культури, свідомості, продовження прогресивного розвитку суспільства. На теперішній час норми конституції ціняться тим більше, чим довше вони залишаються формально незмінними. Однією з фундаментальних основ та відмінною рисою Конституції України є її стабільність, що співвідноситься з динамізмом. Це пояснюється тим, що Конституція повинна «йти в ногу» з часом, тобто відповідати реаліям суспільного життя, політичному стану в країні, у протилежному випадку це може призвести до зниження цінності Конституції як Основного закону держави та суспільства. Саме з цього випливає діалектично пов'язана ознака безперервного оновлення змісту конституційних цінностей, зумовлена розвитком соціальної дійсності. Отже, конституційні цінності мають властивість перманентного удосконалення та оновлення у контексті розвитку суспільної практики.

При цьому, виражені у конституційно-правовій літературі ознаки можуть характеризувати зміст конституційних цінностей тільки за умови доповнення їх – «легітимністю».

Легітимність конституційних цінностей полягає у визнанні громадянами та підтвердженні формально-відображених у конституції принципів, як загальноприйняті соціальні установки, які знаходяться під захистом закону. Більше того, їх утілення в життя має гарантуватися і

забезпечуватися не тільки державою, але й ресурсами громадянського суспільства.

Отже, усім конституційним цінностям притаманні такі ознаки: верховенство в системі правових цінностей, історичність, ієрархічність, легітимність, сконцентрованість, стабільність, оновленість змісту. Тільки у сумі цих ознак загальноприйняті соціальні об'єкти (цілі та установки) набувають статусу конституційних цінностей і виконують свої функціональні властивості (призначення) – вплив на всі елементи системи сучасного конституціоналізму [70, с. 326].

При цьому, у конституційно-правовій науці висловлюються пропозиції конструювання формули конституційної цінності. Сама категорія «формула» належить до сукупності критеріїв, необхідних для оцінки застосовності концепції або доктрини. Наприклад, у Німеччині та Канаді формули використовуються для оцінки вчення про пропорційність [88, с. 676].

Аргументом на користь застосування математичного підходу у визначенні конституційних цінностей може бути стабільність, зрозумілість та прогнозованість як чинного законодавства, так і судової практики, оскільки тим самим буде забезпечуватися баланс приватних і публічних інтересів та вирішиться проблема віднесення того чи іншого конституційного положення до категорії конституційної цінності.

Проте для впровадження у конституційну практику формули конституційної цінності потрібно її унормувати. У цьому процесі необхідно врахувати значення усіх факторів, що впливають на правову природу, та використання конституційних цінностей.

Основою для розробки формули конституційної цінності у науці називаються критерії віднесення конституційного правила поведінки до даної категорії. Так, М. Перміловський доходить до висновку, що «критеріями

віднесення правила поведінки до категорії конституційної цінності є: змістовність, тобто зміст норми має відповідати критерію найбільшої користі; орієнтаційний сенс – норма повинна закріплювати ціннісні орієнтири для особистісного самовизначення і публічно-владної діяльності; абсолютний характер норми – засади, які в ній відображені, не можуть бути обмеженими.

На думку А. Малого та М. Перміловського, «формула конституційної цінності може виглядати так: $VE = C + F + A$, де:

V (value) – це конституційна цінність;

E – змінна, тобто відносини, які слід ідентифікувати як конституційну цінність;

C (content) – зміст конституційної норми;

F (fixerunt) – орієнтир;

A (absoluti) – абсолютність, тобто відсутність обмежень дії правила у просторі, у часі і за колом осіб.

Конституційна норма може трансформуватися у конституційну цінність, оскільки зміст цієї норми безпосередньо стосується прав і свобод особистості і гарантує можливість їх реалізації. При цьому диспозиція такої норми повинна орієнтувати особу на здійснення соціально корисної поведінки (акт реалізації повинен сприяти користі невизначеного кола осіб). Дія норми не може бути обмеженою у просторі, в часі і за колом осіб» [46, с. 5].

Однак, представлене бачення змістовного наповнення формули конституційної цінності є недосконалим, не універсальним. Зокрема, використання перемінної A (absoluti) в сучасній Україні неможливе, оскільки фактично нівелює цінність тих прав та свобод людини, які можуть бути обмеженими за певних обставин, наприклад, в умовах військового або надзвичайного стану за ч. 2 ст. 64 Конституції України.

Разом із тим, наведена формула є яскравою ілюстрацією конституційного механізму балансування індивідуальних та колективних цінностей із визначенням пріоритету безпеки суспільства і людини у конкретних життєвих умовах.

Крім того, ціннісне сприйняття змісту конституційних норм залежить від особливостей різних суб'єктів та є суб'єктивним за своєю природою.

Отже, зведення конституційної цінності до математичної формули є можливим лише у разі підсумування її сутнісних ознак. У протилежному випадку буде мати місце звуження її змісту та сфери використання через неможливість аксіоматизації факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру, що перманентно впливають на усі ціннісні правовідносини.

Підсумовуючи аналіз правової природи конституційних цінностей можна запропонувати таку дефініцію: конституційні цінності – це гуманістичні, демократично-правові, універсальні конституційно-нормативні об'єкти конституційних правовідносин, що визначально впливають на всі елементи сучасного конституціоналізму, публічно-владну і суспільну практику.

Сутність конституційних цінностей розкривається у єдності їх ознак (верховенство в системі правових цінностей, історичність, ієрархічність, легітимність, сконцентрованість, стабільність, оновленість змісту, справедливість) та у функціональних властивостях, що розкривають місце конституційних цінностей у сучасному суспільстві та вплив на всі елементи системи сучасного конституціоналізму.

2.2. Система конституційних цінностей в Україні

Із правової природи конституційних цінностей випливає, що вони утворюють системну єдність і знаходяться у певному ієрархічному підпорядкуванні. Підтвердженням цього є їх взаємопов'язаність з іншими системами. Так, в юридичній літературі зазначається, що «конституційні цінності – це основоположні орієнтири (установки) державно-правового розвитку країни. Вони посідають центральне місце у всій системі цінностей держави і суспільства» [62, с. 21]. Однак не менший вплив система конституційних цінностей справляє на конституціоналізм, правову систему та державу в цілому.

Для досягнення змістовного наповнення системи конституційних цінностей, виявлення її внутрішніх та зовнішніх властивостей, повноти дослідження методологічно виправданим буде звернення до філософського підходу щодо визначення системи. «Система, – зазначає В. Тюттін, – є множинність пов'язаних між собою компонентів тієї чи іншої природи, упорядкованої по взаєминам, які володіють цілком визначеними властивостями; ця множинність характеризується єдністю, яка має вираження в інтегральних властивостях і функціях» [77, с. 11]. «Система, – зазначає А. Урсул, – це різноманітність відносин і зв'язків елементів множинності, складові яких становлять цілісну єдність» [78, с. 116]. До цієї схеми належить і визначення В. Садовського: «Системою ми назвемо упорядковану певним чином множинність елементів, взаємопов'язаних між собою, які утворюють деяку цілісну єдність» [67, с. 103]. Системою цінностей називаються норми, сформовані в суспільстві, які є вищим вираженням пануючих уявлень про те, що вважати правильним або бажаним [50, с. 48].

Аналіз цього філософського підходу дозволяє зробити висновок, що однією з характеристик системи є взаємозв'язок її елементів, які обумовлюють їх єдність.

Виходячи із цього система конституційних цінностей становить укорінені у суспільстві уявлення про призначення держави та права, їх взаємозв'язки з особою та суспільством, відносини щодо організації державної влади та місцевого самоврядування, що взаємопов'язують, взаємодоповнюють один одного та становлять певну системну єдність [68, с. 106].

На існуванні спільних цінностей європейських держав наголошується у преамбулі Статуту Ради Європи: «... підтверджуючи свою відданість духовним та моральним цінностям, які є спільним надбанням їхніх народів і справжнім джерелом особистої свободи, політичної свободи та верховенства права, принципам, які становлять підвалини кожної справжньої демократії», та з урахуванням того, що «інтереси збереження та подальшого втілення в життя цих ідеалів... потребують більш тісного єднання між всіма європейськими країнами, які сповнені одними й тими ж ідеалами» [74].

Згідно зі ст. 2 Консолідованої версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу основоположними цінностями Європейського Союзу визнаються повага людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага прав людини, включаючи повагу до прав меншин. Зазначені цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де переважають плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність прав чоловіка та жінки [89].

У Статуті Венеціанської Комісії зазначається, що її діяльність спрямована на поширення фундаментальних цінностей – верховенства права, прав людини та демократії [91].

Європейські цінності є не чим іншим, як стандартами певних технологічних процедур у різних сферах життя суспільства та діяльності держави. Головними цінностями у сучасній Європі є демократичні, в центрі яких перебуває людина. До основних правових цінностей, вироблених у рамках європейської правової традиції, відносять: повагу до людської гідності; фундаментальні права і свободи людини; свободу (волевиявлення, свободу слова, свободу ЗМІ); демократію; верховенство права; рівність усіх членів суспільства; плюралізм; відсутність дискримінації; толерантність тощо. Вони набули нормативного закріплення в основоположних нормативно-правових актах Ради Європи та Європейського Союзу. Ці правові цінності трансформовано у правових системах європейських країн. Європейським правовим цінностям притаманні ознаки, які, здавалося б, є протилежними, але це і визначає їхню унікальність. По-перше, європейські правові цінності заклали основу для формування універсальних правових цінностей, що закріплені у нормативно-правових актах універсального характеру (Загальна декларація прав людини, Пакт про економічні, соціальні та культурні права, Пакт про громадянські та політичні права), що відображає їх універсальний характер. По-друге, європейські правові цінності відображають особливості історичного, політичного, культурного, економічного розвитку європейської цивілізації, а також специфіку і зміст європейських правових традицій. Отже, європейські правові цінності є поєднанням універсальності та релятивності правових цінностей [29, с. 14-15].

За твердженням О. Батанова «в основі нової парадигми муніципальних цінностей мають бути соціальні цінності, створені й засвоєні у країнах, в яких муніципалізм і розвинуте місцеве самоврядування існують багато років і дають позитивні результати для прогресу суспільства, територіальних громад і кожного громадянина. Так, європейські соціальні цінності можна розділити на: демократичні соціальні цінності (народовладдя, верховенство права, законності, гарантії соціальних прав особи, рівність усіх громадян перед законом, знання і користування своїми законними правами, виконання громадянських обов'язків, свобода особистості, її вільний, всебічний і постійний розвиток, самостійний вибір способів самореалізації, свобода вибору ідеологічних і релігійних переконань, свобода від втручання держави у приватне життя, вільний доступ до інформації, пріоритет індивідуального над колективним) та соціальні цінності, притаманні ринковій економіці (володіння приватною власністю, підприємницька діяльність, конкуренція, соціальна і трудова мобільність, диференціація прибутку, активна позиція щодо власного життя, рівність і багатоваріантність можливостей)» [9, с. 99].

Названі вище європейські цінності є основою системи цінностей в Україні. Так, у ст. 3 Конституції України міститься положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Ця вища цінність є загальною для всіх суб'єктів конституційного права, вона виконує інтегруючу функцію, об'єднуючи та спрямовуючи зусилля усіх учасників конституційно-правових відносин для досягнення головної мети – створення умов функціонування суспільства та держави, коли людина дійсно є єдиною «самоціллю» їх діяльності та розвитку [14, с. 123-124]. Таким чином, якщо у Конституції є вищі соціальні цінності, то це

означає, що є й інші конституційні цінності, які утворюють систему конституційних цінностей.

Змістовне наповнення конституційно-правової літератури дозволяє зробити висновок щодо того, що автори виокремлюють різні підходи щодо системи конституційних цінностей.

Заслуговує на увагу думка А.Р. Крусян, яка полягає в тому, що цінності сучасного українського конституціоналізму утворюють систему і визначають його спрямованість (права людини, конституційно-правова свобода, верховенство права, демократія), нормативну та доктринальну основу (конституція, інтегративне праворозуміння), інституціонально-функціональну основу (публічна влада, самоврядування, народний суверенітет). У цій системі провідну роль відіграють Конституція та конституційно-правова свобода людини [42, с. 4].

Цікавою вбачається позиція В. Кіреєва, за якою система конституційних цінностей може бути виражена так:

цінності самої Конституції як Основного Закону, тобто нормативного правового акта (формальна регулятивна та правотворча цінність);

загальні, а також соціально-економічні, політичні цінності суспільства і держави, представлені у вигляді ідей, серед яких виокремлюються і набувають формальне вираження пріоритетні цінності [34, с. 6].

Поряд із цим, до однієї з абсолютних цінностей конституційного рівня насамперед зараховують конституціоналізм – сукупність засад, принципів, норм, порядок діяльності та механізми конституційного регулювання, які традиційно використовуються у сфері захисту прав і свобод людини з метою обмеження державної влади [64]. Конституціоналізм, втілений у відповідній науковій теорії, політичній та

юридичній практиці, дає орієнтири для праворозуміння [10, с. 4-8] і впливає на формування системи права, галузей права, правових інститутів. Отже, аксіологічною тріадою конституціоналізму є людина-право-держава.

У цьому контексті необхідно розглядати конституційні цінності. Оскільки держава і право є найбільш загальними та прикладними цінностями для людини, спеціальні конституційні цінності повинні забезпечувати окремі аспекти їх функціонування. Саме тому рівноправність, права людини, демократизм, законність тощо є правовим зломленням таких універсальних цінностей, як свобода, рівність, їх юридичною формою.

Практико-орієнтована класифікація передбачає поділ конституційних цінностей на дві групи: 1) права і свободи людини і громадянина як вища цінність та інші цінності, що визначають правове становище індивіда у суспільстві і державі (правова державність, соціальна державність, єдність економічного простору і свобода економічної діяльності, рівний захист форм власності, ідеологічний і політичний плюралізм, громадянство); 2) цінності, які зумовлюють організацію державної влади: демократія і народний суверенітет, державний суверенітет, федералізм, республіканська форма правління, поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову, світський характер держави, розмежування державної влади і місцевого самоврядування) [61, с. 20].

Водночас, на думку А. Єрофєєва, система конституційних цінностей «може бути представлена як єдність певного набору принципів». До першої складової цієї системи названий автор зараховує права і свободи людини і громадянина, а також інші цінності, що визначають правове становище індивіда у суспільстві і державі (правову державність,

соціальну державність, єдність економічного простору і свободу економічної діяльності, плюралізм і рівний захист форм власності, ідеологічний і політичний плюралізм, громадянство). До другої групи він зараховує «цінності, які зумовлюють організацію державної влади» (демократію і народний суверенітет, державний суверенітет, республіканську форму правління, поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, світський характер держави, розмежування державної влади та місцевого самоврядування), відзначаючи «певну ієрархію» в системі цих конституційних цінностей [27, с. 43].

С. Авакьян в якості конституційних цінностей називає: конституційну цінність держави; саму конституцію; служіння конституційних норм і правил інтересам людини і громадянина; закріплення плюралізму форм власності, за якого право на рівне існування і використання мають як приватна, так і державна власність, а також інші її форми; закріплення демократичного режиму влади, основою якого є народовладдя; встановлення принципів і правил причетності народу до розроблення законопроектів – від виявлення думки громадян, громадської думки про законопроекти до народної правотворчої ініціативи; наявність системи поділу влади; прозорість і гласність здійснення державної влади; вибори; використання закону як основного регулятора суспільних відносин. При цьому він особливо зазначає, що далеко не завжди є підстави для визнання поширених конституційних інститутів як універсальних конституційних цінностей, і ця точка зору звучить вельми справедливою. Так, не уявляється доречним зараховувати інститут президентства до загальнолюдських конституційних цінностей з таких причин: наявність держав, главами яких є монархи; відсутність єдиної моделі президентства; відсутність прямої залежності політичного режиму від форми правління [1, с. 45].

М. Малько, у свою чергу, в рамках конституційної аксіології розглядає групи кардинальних і субкардинальних цінностей. До складу кардинальних цінностей цей автор зараховує такі компоненти: життя і здоров'я людини, свободу думки, прийняття і виконання нею рішень щодо власного життя, особисту гідність, можливість мати родину і продовжувати рід, виховувати дітей на власний розсуд, доступність культури суспільства, що означає, з одного боку, досягнення деякого мінімального рівня розвитку пізнавальних здібностей суб'єкта, відкритість джерел культурної інформації, право добувати своєю працею життєві блага для працездатних і мінімальне життєзабезпечення для непрацездатних, безробітних. На думку М. Малько, склад субкардинальних цінностей визначається на основі складу кардинальних цінностей, оскільки для збереження життя кожної людини необхідна безпека, для здоров'я – мінімальне життєзабезпечення та екологічні умови, для свободи і гідності – соціальні, моральні і правові гарантії і норми оточення, що захищають від публічного приниження і неправового фізичного насильства, захист громадянських свобод: свободи совісті, слова, зборів і асоціацій тощо [47, с. 36].

Дійсно важливою підсистемою конституційних цінностей є основи конституційного ладу, які фіксуються у самій конституції, на її вершині. У конституційних нормах закріплюються основоположні принципи суспільного і державного ладу, організації і діяльності державної влади, форми правління, територіального устрою, політичного режиму, основи правового статусу особистості, які одночасно є загальними принципами правової регламентації соціальних відносин у всіх підсистемах державно-організованого суспільства.

Ю. Тодика сформував таку класифікацію базових цінностей конституційного ладу:

- а) моральні цінності (усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попереднім, нинішнім та прийдешнім поколіннями);
- б) цінності соціального миру (підключись про зміцнення громадянської злагоди на землі України);
- в) історичні цінності (спираючись на багатовікову історію українського державотворення);
- г) цінності правонаступності (керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р.);
- д) цінності благополуччя (дбаючи про забезпечення прав і свобод та гідних умов її життя);
- е) державно-правові цінності (виражаючи суверенну волю народу) [76, с. 23].

Усі названі цінності взаємопов'язані, закріплені у преамбулі Конституції України, виходять від одного суб'єкта – представницького, законодавчого органу та беруть свій початок у необхідності забезпечення прав та свобод людини і громадянина.

О. Кушніренко зазначає, що Основний Закон України закріпив велику кількість базових цінностей, які умовно можна поділити на кілька груп:

цінності конституційного ладу, що стосуються людини та громадянина, громадянського суспільства (народовладдя; єдине громадянство; консолідація та розвиток української нації та інших етносів; визнання людини найвищою соціальною цінністю; громадянське суспільство);

цінності конституційного ладу, що стосуються української державності (правова, соціальна державність; суверенітет, незалежність і демократичність держави; унітаризм; цілісність і недоторканність території України; республіканська форма правління; оборона України,

захист її суверенітету; забезпечення економічної та інформаційної безпеки України);

цінності конституційного ладу, які належать до державних органів та органів місцевого самоврядування (поділ державної влади; визнання і гарантування місцевого самоврядування; неприпустимість використання Збройних Сил України та інших військових формувань для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу);

цінності конституційного ладу, які належать до інших сфер суспільного буття (верховенство права; справедливість і рівність; пріоритет норм міжнародного права над нормами національного права; природні ресурси як виключне право власності Українського народу та деякі інші) [43, с. 15].

Однак у цій класифікації відсутній єдиний критерій поділу, що не дозволяє виокремити внутрішні та зовнішні взаємозв'язки між конституційними цінностями.

Інший ієрархічний аксіологічний поділ пропонує Ф. Веніславський: моральні цінності (Конституція України приймалася з усвідомленням відповідальності перед Богом, власною совістю, попереднім, нинішнім та прийдешнім поколіннями);

цінності демократії (Конституція України є вираженням суверенної волі народу; її прийнято з прагненням розвивати і зміцнювати демократичну державу; народ проголошено єдиним джерелом влади, а людину, її права і свободи – найвищою соціальною цінністю);

історичні цінності (Конституцію України прийнято, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення);

гуманістичні цінності (Конституцію України прийнято в інтересах громадянського суспільства в цілому та кожної людини, зокрема: людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку визнано в Україні найвищою соціальною цінністю);

загальносоціальні цінності (Конституція України прийнято з метою зміцнення громадянської злагоди на землі України; людину, її права і свободи визнано найвищою соціальною цінністю);

державно-правові цінності (Конституцію України прийнято на основі багатовікової історії українського державотворення та з метою розвитку і зміцнення правової держави; закріплено принципи поділу влади та верховенства права);

цінності наступництва (Конституцію України прийнято на основі багатовікової історії українського державотворення та керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., який, у свою чергу, ґрунтується на Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 р.);

цінності добробуту (Конституцію України прийнято з турботою про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя та з прагненням розвивати і зміцнювати соціальну державу) [40, с. 101].

У практиці Конституційного Суду України окремі конституційні цінності було виведено А.С. Головіним з аналізу положень Конституції України, до яких він, зокрема, зараховує: непорушність прав і свобод людини у поєднанні зі справедливістю, співмірністю і пропорційністю; верховенство права та верховенство закону (при наданні пріоритету принципів верховенства права як принципів вищого рівня); народний суверенітет і поділ влади; принцип справедливості й неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами; принцип довіри громадян до держави і принцип заборони

зниження досягнутого рівня змісту і обсягу гарантій, зокрема незалежності суддів; принцип розподілу конституційного контролю між судами загальної юрисдикції і Конституційним Судом [22, с. 219].

За ієрархічною структурою їх розрізняють за «інтенсивністю», що характеризується більшим або меншим ступенем нагальності [31, с. 150], однак «кожна реалізована цінність має право на повноту свого гідного існування і розвитку в межах загальної системи цінностей» [4, с. 122] – ієрархії, тоді як ієрархічний порядок, в якому перебувають зазначені цінності за ступенем їх досконалості, гідності є мірилом справедливості (справедливістю).

Відомий німецький дослідник цінностей Н. Гартман запропонував багатовимірний підхід до конструювання системи цінностей. Місце кожної цінності в системі необхідно визначати двома характеристиками: «висотою» положення цінності в аксіологічній ієрархії та її «силою» (значущістю) [21, с. 294-297]. Переносячи цей підхід на дослідження конституційних цінностей, можна зробити висновок, що існує два виміри конституційних цінностей: по-перше, вертикальний вимір, який вказує висоту конституційної цінності і поділяє цінності на два рівня – «вищі» та нижчестоящі (інші); по-друге, горизонтальний вимір («у ширину»), який визначає силу конституційної цінності, її значущість, гарантію реалізації, пріоритет, перевагу всередині цього рівня.

Д. Шустров також підкреслює, що «Конституція не є нейтральною системою у ціннісному відношенні і, проголошуючи вищим пріоритетом цінність прав і свобод людини і громадянина, встановлює об'єктивну ієрархію цінностей. У зв'язку із цим аксіологічний підхід виокремлює «вертикальний» і «горизонтальний» виміри конституційних цінностей, засновані на формально-логічному розмежуванні «абсолютного верховенства» цінностей та їх юридичної сили. Перший вимір відображає

«конституційно визначену, абсолютну вагу найвищої цінності» у порівнянні з іншими (нижчими, іншими) цінностями, а другий – значущість тієї чи іншої цінності у рамках рівноцінної групи та гарантії її реалізації [86, с. 8].

Мають місце й інші критерії класифікації та систематизації конституційних цінностей, що підтверджує багатогранність, багатоаспектність, багаторівневість цієї правової субстанції.

Однак, формуючи систему аксіологічних конституційних постулатів, слід виходити з того, що Конституція як Основний закон держави фіксує первинні, основні суспільні цінності (життя, свобода, рівність, справедливість, власність, честь і гідність) та розвиває їх у похідних, інструментальних цінностях, які мають вигляд юридичних прав і свобод особи в її індивідуальних і колективних проявах, а також демократії, верховенства права тощо. Власне ці цінності у своїй діалектичній сутності та практиці не тільки називають людину найвищою цінністю, а й перетворюють цю конституційну презумпцію на правову реальність. Людина одночасно стає центром, осередком усіх цінностей, і самою цінністю в останній інстанції.

У зв'язку з тим, що конституційні цінності є видом правових цінностей, формуючи системну аксіологічну парадигму, доцільно відштовхуватися від їх взаємозв'язку. Зокрема, у конструктивній аксіології А. Бабенко за своїм змістом слушно виокремлює абсолютні правові цінності, або цінності-цілі, які мають спільне для всіх найвище значення; правові цінності середнього рівня, що визначають ступінь розвитку і тип правової культури суспільства й особистості, а також інструментальні правові цінності, які використовуються для врегулювання і побудови конкретних правовідносин і передбачають захист інших типів цінностей. При цьому, як вважає вчений, типологія

різновидів ціннісних ієрархій у залежності від домінування тих чи інших правових цінностей передбачає: етатистську (домінування цінності держави і зрівнювальності); ліберальну (пріоритет цінності свободи); утилітарну (першочергове сприйняття інструментальних цінностей); рівноважну (правові цінності гармонійно взаємодіють, перебуваючи у своєму формально-правовому вираженні) [8, с. 12].

Критерієм систематизації конституційних цінностей є їх природа та цілеспрямованість. Схематично вся система конституційних цінностей може бути зображена у пірамідальній формі, на вершині якої буде людина. Підтвердженням цього, є конституційна аксіома, закріплена у ст. 3 Конституції України.

О. Прієшкіна справедливо зазначає, що «держава має визнавати людину найвищою соціальною цінністю, легалізувати, легітимізувати, охороняти, захищати її права та свободи, гарантувати їх реальне здійснення» [58, с. 71].

На наступному рівні стоятимуть загальнолюдські, універсальні цінності, що є основою права та функціонування держави, а саме свобода, справедливість, рівність. Вони одночасно відносяться і до людського життя, і до якостей суспільства. Їхнє унормування відбувається у конституційно-правових цілях та ідеалах. Так, за твердженням О. Бориславської у європейській моделі конституціоналізму «основоположні свободи не просто розглядаються як конституційної цінності поряд із справедливістю та миром, а визначені як їхня основа, фундамент, а демократія є інституційною гарантією їхнього забезпечення» [13, с. 55].

На їх базі відбувається розгалуження конституційних цінностей в окремих сферах життєдіяльності людини, тому можна виокремити три головні напрямки і групи цінностей, що з них випливають: права и

свободи людини, конституційні засади функціонування у взаємодії громадянського суспільства та публічної влади. Зокрема, права людини відображають рівні правові умови її життя та встановлюють заборону для інших осіб і держави перешкоджати свободі людини (або її прояву в різних сферах життя), прагненню до щастя. Здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека також є компонентами щастя, і необхідними цілями реалізації прав людини, таким чином зумовлюючи їх. Демократія, верховенство права, політичний, економічний, ідеологічний плюралізм та інші конституційні цінності є зовнішніми соціально-правовими умовами для повноцінного життя членів суспільства. Більше того, вони нерідко стають життєвими смислами людей (перш за все, політиків, реформаторів, правників, громадських активістів), утілюються у їх професійній діяльності.

Особливістю цього рівня системи конституційних цінностей в Україні є те, що окремі цінності мають комплексний характер і об'єднують декілька взаємопов'язаних цінностей. Наприклад, можна погодитися з К. Павшук, яка виокремлює основні цінності демократії як механізму управління: свобода особистості, рівність, влада більшості з гарантуванням прав меншості, пріоритет прав людини над владою держави, плюралізм, толерантність [53, с. 7]. Сукупністю демократичних цінностей, згідно з визначенням індійського дослідника А. Сена, є: «по-перше, самодостатня важливість участі в політичному житті і свобод у житті людини; по-друге, допоміжна цінність політичних стимулів, які спонукають уряд до відповідальності та підзвітності; по-третє, конструктивна роль демократії у формуванні цінностей і розумінні потреб, прав і обов'язків» [72, с. 128].

На цьому рівні конституційні цінності набувають різних форм: правових принципів, правових станів, правових процесів, державно-

правових інститутів. Крім того, цим конституційним цінностям притаманний інструментальний характер, вони є цінностями-засобами. До них належать громадянство, власність, вибори, референдум, адвокатура, суд тощо. А системоутворюючим і об'єднуючим компонентом для них є конституційні норми. Однак, не всі з них наповнені ціннісним змістом.

Виходячи з аналізу наукових напрацювань у сфері конституційної аксіології та положень чинних конституційно-правових актів, і передусім Конституції України, можна дійти висновку, що до конституційних цінностей належать гуманістичні основи права (гуманізм, свобода, рівність); права людини та громадянина; законність, демократія, верховенство права, що впливають із нормативно-регулятивної суті та нормативно-ціннісного імперативу конституційних норм; процедури формування та здійснення публічної влади, а також її інституційні елементи.

Р. Алексі у своїй роботі «Теорія конституційних прав» зазначає, що «В основному принципи і цінності мають однакову концептуальну структуру, за тим лише винятком, що перші діють в деонтологічній сфері (сфері належного), а другі – в аксіологічній сфері (сфері пріоритетного)» [87, с. 93].

Піраміда конституційних цінностей відображає ієрархічність усієї державно-правової системи, побудовану на засадах соціального компромісу.

Конституційні цінності систематизуються в Основному законі держави і виступають як взаємообумовлені і взаємодоповнюючі один одного. На цій ціннісній основі базуються уся правова система, правозастосовна практика, а також взаємини між державою, суспільством і людиною.

Ф. Веніславський справедливо зазначає, що «конституційні цінності – це своєрідний культурний «код», специфічність якого зумовлена тим, що кожна культура породжує свою, лише їй притаманну ціннісну систему. Цей «код» забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, суспільства і нації та розвиток національної свідомості, зберігає націю як носія унікального, самобутнього, лише їй притаманного. Разом із тим, український народ сприйняв і закріпив у конституційному тексті й універсальні загальноцивілізаційні цінності, що є надбанням загальносвітової політико-правової культури. Особливістю конституційних цінностей є те, що вони формуються у суспільній свідомості фактично протягом усього часу становлення національної державності, частково відображуються чи безпосередньо закріплюються в різноманітних політико-правових актах, що приймаються на різних етапах розвитку держави і суспільства та потрапляють до офіційного тексту чинного Основного Закону уже у своєму здебільшого сформульованому і завершеному вигляді» [17, с. 259-260].

Аналіз Конституції України дозволяє віднести систему конституційних цінностей в Україні до рівноважного типу та виокремити такі її властивості:

- 1) культурно-історична природа та ієрархічність;
- 2) самовідтворюваність та діалектичний розвиток, обумовлений внутрішніми та зовнішніми чинниками;
- 3) внутрішня підпорядкованість потребам людини;
- 4) суб'єктивно-вольовий характер, що має прояв на етапі формування та реалізації конституційних цінностей;
- 5) конституційно-нормативна форма (формалізація) та реальне існування.

Як слушно зазначив Ф. Веніславський, «особливістю базових цінностей конституційного ладу є те, що вони формуються в суспільній свідомості фактично протягом усього часу становлення національної державності, частково знаходять своє відображення чи безпосереднє закріплення в різноманітних політико-правових актах, що приймаються на різних етапах розвитку держави й суспільства, і потрапляють до офіційного тексту чинного Основного Закону вже у своєму здебільшого сформульованому й завершеному вигляді. При цьому необхідно відмітити, що на формування відповідних ціннісних настанов кожного конкретного суспільства суттєвий вплив мають його національно-історичні традиції та звичаї» [18, с. 122]. Цінності – своєрідний культурний «код». Його специфічність зумовлена тим, що кожна культура породжує свою, лише їй притаманну ціннісну систему. Цей своєрідний «код» забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, суспільства і нації та розвиток національної свідомості. Ціннісна «система ідентифікації» зберігає націю як носія унікального, самобутнього, лише їй притаманного. Національно-культурна специфіка ціннісної системи значною мірою зумовлює й особливості національної психології. Ієрархія національних цінностей вибудовувалася віками, зумовлювалася усією історією нації і коригувалася нею через зміну ціннісних норм і настанов залежно від часу, конкретної епохи розвитку [81, с. 174].

Отже, перші чотири властивості системи конституційних цінностей в Україні зумовлені суб'єкто-об'єктною природою самих цінностей, з одного боку, та специфікою менталітету Українського народу, сформованого протягом історії під впливом різних чинників, – з іншого.

Остання властивість випливає з того, що конституційні цінності знаходяться у тісному зв'язку з нормативною енергією Основного Закону.

З одного боку, вони є соціально-правовим генератором цієї енергії, забезпечуючи переклад фактично визнаних суспільством як загальнозначущих і загальнокорисних правил життєдіяльності у нормативний зміст загальнообов'язкових конституційних положень. Тим самим конституційні цінності, що склалися у суспільстві за допомогою конституціоналізації не тільки зміцнюють легітимність Конституції, але й знаходять формально-юридичну нормативність і зобов'язують всіх суб'єктів права, включаючи державу в цілому. Сучасною конституційною тенденцією є фіксація переліку найважливіших цінностей у тексті Основного закону держави, наприклад, правова держава, громадянський мир, демократія, гідність людини, її права і свободи, вільний розвиток людської особистості, справедливість і політичний плюралізм (преамбула Конституції Республіки Молдова) [39]; у преамбулі Конституції Федеративної Республіки Бразилія йдеться про верховні цінності суспільства: індивідуальні та соціальні права, свобода, безпека, добробут, розвиток, рівність, справедливість [38]. З іншого боку, з моменту конституційної формалізації системи соціально-правових цінностей фактичні аксіологічні конституційні відносини виявляються під впливом сили норм Конституції України. Конституційна форма дозволяє використовувати весь нормативний арсенал, у тому числі державний примус, для забезпечення конституційних цінностей.

При цьому, відповідність фактичних соціально-правових цінностей формальним подвоює їх нормативний потенціал, а протиріччя – не тільки знижує довіру до Основного Закону, але й ускладнює реалізацію його положень, призводить до стану фіктивності.

Таким чином, реальність системи конституційних цінностей є об'єктивним фактором, що впливає на конституційну матерію, практику

Конституційного Суду України і, безпосередньо, на формування суспільних ціннісних орієнтацій та їх реалізацію у правовідносинах.

Разом із тим, не варто звужувати зміст конституційних цінностей до тексту конституційно-правових норм. Конституційний суд Чеської Республіки, розкриваючи цю ідею, зазначив: «... система цінностей встановлюється суспільством. Цінності мають фундаментальне значення в суспільстві і грають незамінну роль, тому що тільки завдяки їм людська спільнота може не тільки існувати, але й взаємодіяти (історично і соціально)... Цінності в цьому сенсі створюють «правила гри»... До даної системи цінностей відноситься і правова система, що складається з етичних і правових норм. І якщо цінності можуть бути визначені як моделі соціального мислення і поведінки, характеристики, соціальні умови і події, а також інституційні форми, основні риси яких застосовуються для конкретних цілей і завдань, то норми можуть бути визначені як правила, порядок, припис конкретної соціальної поведінки, недотримання якої тягне санкції, які встановлюються для досягнення певної мети або завдання... Як цінності, так і норми, сприяють досягненню визначеної мети або завдання, але тільки цінності, які є індикатором загального історичного і соціального розвитку, утворюють цілі і є основним методом досягнення цих цілей, тоді як пряме застосування цінностей забезпечують норми... Оскільки цінності є моделями соціальної поведінки, і являють собою ідеальні типи, вони досить важко перетворюються в правові норми» [94].

Система конституційних цінностей є основою для формулювання змісту конституційних норм. Вона має пірамідальну структуру, на вершині якої знаходиться людина, на наступному рівні – загальнолюдські, універсальні цінності (свобода, справедливість, рівність), що розгалужуються на три напрямки (права та свободи людини,

конституційні засади функціонування у взаємодії громадянського суспільства та публічної влади) та формують власні спеціальні групи цінностей.

2.3. Принципи конституційної аксіології

Будь-який вид аксіологічної діяльності, як у сфері визначення змісту аксіосфери конституційних норм та конституціоналізму, так і ціннісної праксеології, спирається на певні принципи.

В енциклопедичній літературі зазначається, що принцип у перекладі з латинської мови означає початок, основа. Принципи визначаються, по-перше, як основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної або громадської організації; по-друге, вони є внутрішніми переконаннями людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей та діяльності [19, с. 110-111].

Сутність принципів конституційної аксіології детермінується двояко:

у першому розумінні, що має прояв у дослідницькій та практичній діяльності, а також у змісті правової системи України, заснованій на конституційних положеннях, та функціонуванні публічно-владного механізму;

у другому розумінні втілюється природа цінностей як основ формування конституційної правосвідомості та критерієв оцінки явищ та процесів, що мають місце у конституційній реальності.

Діалектична єдність цих двох аспектів (методологічного та праксеологічного) має бути розкрита у системі принципів конституційної аксіології.

Однак у конституційно-правовій науці вони розглядаються однобоко, як основні, вихідні положення науки. Зокрема, у цьому контексті М. Перміловський до їх системи зараховує:

принцип поляризації цінностей. Спочатку, з'явившись у філософії, теорія цінностей завоювала міцні позиції у педагогіці, етиці, психології, праві і деяких інших науках. Серед типів цінностей, що привертають найбільшу увагу, можна виокремити моральні цінності, правові цінності, цінності пізнання, цінності історії, цінності, пов'язані з природою і змістом життя. Таким чином, цінності не можуть бути замкнуті в рамках однієї науки, у сфері одних суспільних відносин;

принцип обмеженості цінності. Згаданий принцип передбачає необхідність точного визначення найбільш важливих сфер суспільних відносин з метою депривації (втрати) уявних цінностей, які не мають користі для людини і суспільства. Цінності не повинні розглядатися у широкому сенсі, і не всі правила поведінки мають ціннісний пріоритет;

принцип моноджерела. Обумовлений особливістю конституційної аксіології, яка полягає у тому, що вона має єдине джерело закріплення – Конституцію. Тим самим конституційні цінності втілюються у певних нормах Конституції;

принцип взаємного співвіднесення і поєднання цінностей означає, що цінності взаємно доповнюються і, за загальним правилом, не повинні суперечити один одному. Однак у практиці Конституційного Суду України, а також діяльності інших правозастосовних органів є можливими зіткнення різних конституційних цінностей. Як пише С. Маврін, поряд із індивідуальними цінностями можуть існувати і

принципово інші цінності, які не повинні протиставлятися один одному [45, с. 11]. Звісно ж, що пошук балансу між ними повинен здійснюватися не стільки у контексті короткострокових основних напрямків розвитку державності, скільки у сфері перманентних правовідносин;

принцип ієрархічності цінностей. Ієрархічна структура конституційних цінностей обумовлена самою природою цього інституту, оскільки всі орієнтири і пріоритети не можуть займати перших позицій у житті людини і, відповідно, в законодавстві та політиці держави;

принцип поєднання ретроспективності і ретроактивності передбачає, що реалізація одних цінностей не повинна заперечувати існування інших, у тому числі минулих. Однак принцип ієрархічності вибудовує цінності, виходячи із доцільності;

принцип позитивації цінності означає, що конституційні цінності знаходять своє закріплення або імпліцитний контекст у Конституції;

принцип суб'єктивності окремих цінностей [54, с. 48-51].

На підтвердження останнього принципу автор наводить влучну тезу Б. Расела: «Коли ми стверджуємо, що те чи інше «має цінність», ми висловлюємо свої власні емоції, а не факт істинний незалежно від наших почуттів» [60, с. 162]. Але певна система цінностей, яку спрямовано на вираження загального інтересу, може бути утворена у доктрині і підкріплена практикою.

Незважаючи на системний підхід до формування цитованого переліку принципів конституційної аксіології, він не є повним та аксіологічно вірним. Так, не можна погодитися з М. Перміловським у виокремленні принципа моноджерела – Конституції, адже зміст конституційних цінностей формулюється також органом конституційної юрисдикції. Крім того, конституційні цінності мають динамічний характер, обумовлений розвитком суспільних відносин, що нівелює

значення пропонованого принципу позитивації цінності у Конституції. Зміна конституційних цінностей є одним із чинників, що зумовлюють необхідність оновлення Основного закону держави. Принцип обмеженості цінності разом із суб'єктивністю, належать до її змісту, що визначає сферу її реалізації та не потребує додаткової конкретизації. Ієрархічність є властивістю системи конституційних цінностей.

Виокремлення принципу взаємного співвіднесення і поєднання цінностей не вірно розкриває взаємодію між цінностями, яка всередині системи може бути різною (співіснування, підпорядкованість, протиріччя, несумісність, антиномія). Коли, конституційні цінності вступають у конфлікт, суперечать одна одній, необхідно вирішувати питання про їх пріоритет або балансування.

Відштовхуючись від природи конституційних цінностей та складних взаємозв'язків у їх системі, для теорії та практики конституційної аксіології можна запропонувати комплексне використання системи таких принципів:

гуманізму, що розуміється як «система світоглядних орієнтирів, центром яких є людина, її особистість, високе призначення і право на вільну самореалізацію. Гуманізм визначає вивільнення можливостей людини, є критерієм оцінки соціальних інститутів, а людяність – нормою стосунків між індивідами, етнічними і соціальними групами, державами» [80, с. 134];

системності (оцінювання ціннісного компоненту різних взаємодіючих явищ та процесів);

комплексності (користування не лише напрацюваннями юридичної науки, але й концептуальними досягненнями різних наук у процесі аксіологізації політичної, соціальної, економічної, культурної, екологічної матерії);

врахування об'єктивно-суб'єктивної природи конституційних цінностей та відсутності категоричних оцінок (легальних критеріїв їх співвіднесення). Як справедливо зазначає Г. Гаджієв, «конституційні принципи не винаходяться людьми, вони ними виявляються, як і будь-які об'єктивно існуючі закони, – природні, економічні» [20, с. 51];

історичної та соціокультурної мінливості конституційних цінностей, їх динамічний розвиток;

ситуативності та детермінованості різними чинниками (аксіологія має визначити ситуацію та умови, в яких існують конституційні цінності, враховувати фактори впливу на процес їх досягнення). За принципом детермінізму «реальні природні, суспільні процеси детерміновані, тобто вони з'являються та зникають закономірно, внаслідок дії певних причин» [79, с. 243], що дозволяє спрогнозувати їх наслідки у сфері конституційної аксіології;

поєднання теорії (науки) та практики у виявленні істинного змісту конституційних цінностей; інтерактивності (оцінка має моделюватися на основі з'ясування інформації із різних джерел);

функціональності у певних сферах суспільних відносин, оскільки багато конституційних цінностей мають інструментальний характер, поєднуючи в собі мету та засоби її досягнення (наприклад, суверенітет);

формалізації конституційних цінностей, у тому числі шляхом їх унормування, з метою захисту їх якісних та кількісних характеристик, поширення на все суспільство;

врахування форм взаємодії між конституційними цінностями, як їх взаємозалежності, так і конкуренції; співвіднесення суспільних та особистісних конституційних цінностей;

балансу та пропорційності цінностей у вирішенні конституційно-правових спорів та подолання конституційно-правових колізій.

При цьому, останній принцип у конституційно-правовій науці залишається найбільш дискусійним. Його прихильники стверджують, що «найважливішим завданням при реалізації Конституції є підтримка балансу і пропорційності конституційно захищаються цілей, цінностей та інтересів. При цьому неприпустима є підміна однієї цінності іншою або її зменшення за рахунок іншої цінності» [30, с. 8].

Крім того, значення принципу балансу конституційних цінностей зумовлюється необхідністю підтримання соціальної стабільності. Цей принцип забезпечує збереження основних системних правових засад соціуму – індивідуальної свободи і загального блага, права і закону, влади і власності.

Однак, представники протилежної позиції вважають неприпустимою абсолютизацію принципу балансу інтересів і цінностей у конституційній судовій практиці у порівнянні з універсальним принципом формально-правової аргументації, що виражає сутність юридичної оцінки, загальну характеристику будь-яких галузей права. У зв'язку із цим ними зазначається, що «Конституційний Суд всіляко уникає говорити про конфлікт цінностей, веде мову про їх баланс ... При цьому кожна з конституційних цінностей, між якими виникла колізія, має бути збережена в рамках існуючої конституційно-правової суперечності, яка не обов'язково має долатися шляхом усунення даного протиріччя» [86, с. 12]. Абсолютизація принципу балансу цінностей може призвести до «негативізації» самої правової функції та не враховує специфіки і призначення правової сфери соціального регулювання суспільних відносин, оскільки у цьому разі часто втрачається юридичний сенс оцінки правової колізії як джерела розвитку несуперечливої системи формально-нормативних регламентацій, що мають відображення в законодавчих текстах. Крім того, це неминуче «затіняє» суть самих соціальних

конфліктів і можливість створення більш досконалих правових норм, що забезпечують гарантії від їх повторного виникнення, сприяють гармонійному соціальному розвитку. «Проблема полягає в непридатності або спірності застосовності самої теорії балансу цінностей до такого порядку, в якому поряд зі «звичайними» цінностями формально констатується цінність вища, оскільки не можна, не суперечачи самому собі, побудувати баланс – рівновагу про те, де а ріорі (уже і ще на конституційному рівні) закладений конфлікт, вирішення якого, його результат заздалегідь конституційно-логічно вирішений ... Правозастосовець ставить себе в умови аксіологічного дуалізму – формальної (юридичної) і реальної (фактичної) оцінки, причому друга коригує першу» [86, с. 13, 15].

Дійсно, абсолютизація принципу балансу цінностей є неприпустимою тому, що може протирічити ієрархічній природі системи конституційних цінностей. Але у разі виникнення конкуренції та/або конфлікту між цінностями, що знаходяться на одному рівні ціннісної піраміди, використання інструментарію названого принципу для їх вирішення видається не тільки доцільним, але й конче необхідним.

Як справедливо зазначає Є. Васильєва, такі принципи як «суспільно-правовий діалог, суспільна довіра, баланс соціальних цінностей з метою формування консенсусу... забезпечують комунікативну легітимність як в умовах соціально-правової кризи системи, так і в компаративістських оцінках різних конституційно-правових доктрин. Крім того, вони забезпечують нові можливості для змагальної юридичної аргументації і можливості розвитку сучасних юридичних технологій, заснованих на постпозитивістському методологічному дискурсі [16, с. 723].

Цікавим прикладом практичного використання принципу балансу цінностей є рішення Верховного Суду Ізраїля у справі «Neiman v. Chairman of the Elections Committee», у фабулі якої присутня конкуренція цінності держави і конкретного права, в цьому випадку представленого пасивним виборчим правом.

Отже, Центральна Виборча Комісія з виборів до Кнесету виключила із числа учасників виборів списки двох партій – «Kach» і «Progressive List for Peace». Перша була виключена через відстоювання партією расистських і антидемократичних принципів, відкриту підтримку терористичних актів, прагнення розпалити ворожнечу і ненависть між різними верствами населення. Другу було виключено із тієї причини, що містила у своєму складі так звані підривні елементи і що ряд головних членів списку діють подібно до діянь ворогів держави. Суддя А. Барак здійснив зважування конституційних цінностей. «Інтерес існування держави і інтерес права голосувати не є рівноцінними інтересами, - зауважує А. Барак. – Перший явно переважає над другим, так як є умовою існування другого ... Звідси випливає, що нам необхідно досягти балансу, який зажадає судового визначення ймовірності того, що реалізація виборчого права завдасть шкоди інтересам продовження існування держави. Що ж є критерієм (тестом) для зважування, для визначення ймовірності заподіяння шкоди існуванню держави, який виправдовував би позбавлення виборчого права? Звичайно, відповіді на це питання в законі про вибори не знайти, а тому Верховний суд повинен його надати. Верховний суд стикався з подібними питаннями у ряді справ. Наприклад, зіткнувшись із конфліктом інтересів державної безпеки і свободи вираження думки. Верховний суд використовував критерій «імовірної» небезпеки, відкинувши відому американську формулу про «явну і безпосередню небезпеку». Точно такий же критерій «ймовірності» було

застосовано Судом при вирішенні конфлікту між принципом громадського спокою і свободи демонстрацій, віросповідання та інформації.

Однак, при вирішенні конфлікту між принципом свободи слова та недоторканності суддів [judicial integrity] Суд використовував критерій «розумної можливості». При використанні критерію можливості, не варто безумовно сприймати загальний, універсальний критерій, оскільки його конкретне застосування залежатиме від значущості цінностей, що вступили в конфлікт у даній конкретній юридичній ситуації. Питання полягає у тому, чи може можливість заподіяння шкоди, яка насправді, в дійсності може і не бути реалізованою, виправдати обмеження права громадянина в ім'я запобігання загрози». Очевидно, що відповідно до зазначеного підходу, «коли справа стосується інтересу існування держави, можлива небезпека настільки велика, що немає ніякої необхідності вимагати визначення наявності явної і безпосередньої небезпеки або значної ймовірності заподіяння шкоди.

Право обирати і бути обраним, будучи одним з основних прав громадянина не є абсолютним, тому «воно може бути обмеженим за наявності розумної можливості [reasonable possibility] того, що реалізація цього права може позбавити державу її демократичного характеру. Так досягається крихкий баланс між принципами і цінностями, які характеризують демократію. З одного боку, основне право на політичну дискусію не може обмежуватися, виходячи виключно з характеру політичних поглядів. Якраз навпаки, сила демократії полягає у свободі, яка надається для вираження думок. З іншого боку, демократія передбачає і власний захист, і їй зовсім не потрібно здійснювати самогубство, щоб довести свою життєздатність».

Одних лише слів, думок і поглядів не цілком достатньо, «має існувати доказ існування розумної можливості вчинення дій, які ставлять під загрозу демократичний характер держави. Для цього необхідно взяти до уваги минулу поведінку фракції, її членів та її лідерів, і потенційні майбутні небезпеки. Ніяких доказів щодо цього надано не було, не було і спроб це зробити». Питання полягає не в списку *per se*, але в його відношенні до держави, тобто питання полягає в тому, чи є можливість розумної реалізації політичної платформи партії, чи такої можливості немає. У цьому разі такої розумної можливості немає, а значить і немає потреби використовувати таку міру, як обмеження права [95].

Аналіз цитованого судового акта дозволяє зробити такі висновки: по-перше, у цьому рішенні цінність держави «*a priori*» визнається більшою за цінність виборчого права. Однак для того, щоби цінність держави преважала над цінністю виборчого права *ad hoc*, тобто для обмеження цього права в ім'я збереження держави у даній конкретній ситуації, потрібна суворі відповідність критеріям обмеження; по-друге, у цій справі необхідні критерії не були повністю дотримані, тому й обмеження права не було конституційним, а значить і вага за даних обставин схилилася на користь цінності виборчого права.

Таким чином, наведений приклад ілюструє важливість рівномірного використання усіх принципів конституційної аксіології як у теорії, так і в практиці, а також застосування індивідуального підходу для вирішення конституційно-ціннісних дилем.

Принцип балансування конституційних цінностей тісно пов'язаний із принципом пропорційності, що використовуюється у зарубіжному законодавстві та судовій практиці у зв'язку з обмеженням прав людини. Так, Хартія основоположних прав Європейського Союзу закріпила широкий каталог прав та свобод, водночас, допускаючи можливість їх

обмежень, за умови, що такі обмеження має бути передбачено нормами права/закону; повинні не порушувати саму сутність таких прав і свобод та бути підпорядкованими принципові пропорційності, тобто такі обмеження можуть бути запроваджені, лише якщо вони є необхідними та справді відповідають цілям загального інтересу, визнаного Союзом, або потребі захисту прав і свобод інших [23, с. 1249–1254].

Принцип пропорційності також вдало відображений у положеннях статті 36 Союзної Конституції Швейцарської Конфедерації, де визначено, зокрема, що обмеження основних прав має бути обґрунтовано публічним інтересом або захистом основних прав третіх осіб та бути пропорційним [37, с. 542]. Згаданий принцип впливає і з Конституції Республіки Португалія, а саме з положень ст. 18, за якими закон може обмежувати права і свободи та їх гарантії тільки у випадках, спеціально передбачених Конституцією, при цьому обмеження повинні бути зведеними до того, що необхідно для захисту інших прав чи інтересів, охоронюваних Конституцією; а також із положень ст. 19 в аспекті відповідності 40 засобів, що застосовуються під час воєнного або надзвичайного стану, розумній необхідності, а також їх адекватності з метою найшвидшого відновлення конституційного устрою у повному обсязі [37, с. 752].

На 13 конгресі Конференції Європейських Конституційних судів, у роботі якого брали участь представники 36 країн Європи, було висловлено позицію щодо необхідності дотримання такого важливого критерію принципу правового регулювання, як сумірність (пропорційність) обмеження прав поставленим цілям [51]. Конституційний Суд Республіки Білорусь часто застосовує принцип пропорційності як критерій оцінки конституційності правового акта, захищаючи конституційні цінності – основоположні права та свободи людини – від неправомірного державного втручання [15, с. 62–76].

Венеціанська Комісія у Висновку до Конституції України акцентувала на необхідності дотримання Конституційним Судом України принципу пропорційності при тлумаченні обмежень прав і свобод людини, оскільки останній не відтворений Конституцією України, статті якої допускають багато обмежень фундаментальних прав і свобод та визначають такі обмеження у загальних рисах. Інакше кажучи, остаточне рішення повинно мотивуватися на критерії пропорційності, що передбачає збалансованість між дотриманням конституційності і негативними наслідками скасування конституційних змін [93].

В аспекті захисту фундаментального права на свободу та особисту недоторканність принцип пропорційності – став підґрунтям у мотивуванні Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2011 р. № 10-рп/2011 (справа про строки адміністративного затримання) в частині визначення ним неконституційними відповідних положень Кодексу адміністративного судочинства України, які, зокрема, встановлювали строки адміністративного затримання особи без судового рішення до 10 діб. Через невдалу редакцію ч. 3 ст. 29 Основного Закону України (якою визначено гарантію щодо неможливості затримання особи без мотивованого рішення суду більше ніж як на 72 години стосовно лише кримінального процесу) Конституційний Суд України пішов цікавим шляхом, і на основі принципу верховенства права та його важливої складової – пропорційності – побудував висновок про те, що затримання без вмотивованого рішення суду в адміністративному процесі не може тривати довше, ніж затримання у кримінальному процесі, пояснюючи це меншою суспільною небезпечністю адміністративного правопорушення порівняно зі злочином. На основі цього він підсумував, що конституційна вимога, яка міститься в ч. 3 ст. 29 Основного Закону України щодо максимально можливого часу обмеження свободи особи

без вмотивованого рішення суду в кримінальному процесі, має враховуватися при визначенні максимально можливого часу такого обмеження в адміністративному процесі і не може перевищувати 72 години [61].

Головне призначення принципу пропорційності у практиці конституційного судочинства полягає у контролі над втручанням влади у права та свободи. Для обґрунтування його правомірності необхідно не лише дотримання таких вимог, як наявність легітимної мети, для досягнення якої вводяться заходи обмеження, використання лише необхідних і суворо обумовлених цією метою заходів, залишення мінімальних гарантій для прав та свобод та недопущення скасування їх сутності, але й забезпечення інших правових вимог, зокрема, рівності, правової визначеності та балансування публічних та приватних інтересів [90]. Наприклад, в одній із справ про свободу вираження поглядів та думок вийшов конфлікт між правом на свободу слова та правом на захист честі і гідності, де судовий орган висловив позицію, що «приватно-правовий інтерес може і має поступитися, тим більше, коли справа стосується вираження поглядів, спрямованого не прямо проти такого інтересу в приватній особливо економічній сфері, яке не ставить особистих цілей, а, навпаки, є внеском в інтелектуальне зіткнення думок з питань, що становить суттєвий суспільний інтерес» [84, с. 480, 540–541].

Більше того, у німецькому конституційному праві наголошено, що цей формальний принцип має особливу роль для розуміння балансу інтересів на практиці [24, с. 237–238]. Зв'язок цих двох принципів очевидний хоча б тому, що «...міра врахування конкуруючих інтересів... визначається знову ж таки відповідно до принципів пропорційності...» [82, с. 26].

На ідеї пропорційності в англійському праві базуються трактування права свободи слова, у чому вбачається балансування публічних та приватних інтересів, зокрема, щодо можливості притягнення до відповідальності за поширення інформації, яка хоча й була справедливою, але завдала шкоди приватній особі, не принісши ніякої користі суспільству; за критику дій уряду, яка має намір повалення влади в державі, водночас закон допускає критику суспільних питань з метою звернення уваги на необхідність проведення законним шляхом реформ існуючих інститутів (аналогічне стосується релігійних і моральних питань). Ідею пропорційності покладено також в основу розуміння в Англії права публічних зібрань, яке, як стверджує А. Дайсі, може бути обмежено заради абсолютної необхідності збереження королівського миру, а саме коли незаконна поведінка учасників мітингу порушує мир, а мир може бути збережений лише припиненням зборів [25, с. 276–280, 314–317].

Зарубіжні правники, зокрема, у рамках німецького права та права Європейського Співтовариства, переважно принцип пропорційності сприймають як інструмент контролю за тим, щоб втручання державної влади в особисту свободу відбувалося з метою захисту законних цілей, було необхідним і пропорційним у вузькому сенсі, а агресивні заходи застосовувались у тих випадках, коли переслідуються особливо важливі цілі [92, с. 96].

Грунтовний аналіз практики зарубіжного конституційного судочинства та Страсбурзького суду щодо використання та визначення принципу пропорційності здійснив С. Шевчук, сформулювавши цей принцип так: «обмеження можуть бути покладені на особу правовим актом держави тільки тією мірою, яка необхідна для досягнення певної легітимної та суспільно необхідної визначеної мети» [83, с. 68].

М. Савчин зазначає, що критерій пропорційності визначає домірність між здійсненням фундаментального права та необхідністю його обмеження, саме він забезпечує обґрунтований і легітимний характер обмежень прав людини [63, с. 281]. Він формулює принцип пропорційності так: «індивідуальний тягар покладається на особу державним правовим актом тільки у тій мірі, яка необхідна для досягнення певної легітимної та суспільно значущої мети» [63, с. 595].

П. Рабінович обґрунтовано вказує на тріаду критеріїв принципу пропорційності: реальний захист прав людини; забезпечення справедливого балансу між вимогами захисту особи та охороною суспільного інтересу; дотримання стандартів демократичного суспільства [59, с. 31–32].

В. Кампо визначає принцип пропорційності не лише як принцип правомірності обмеження прав та свобод та балансу приватних і публічних інтересів; у правовій державі він має дотримуватися законодавчим органом у сфері соціального захисту громадян (пропорційності між соціальним захистом громадян та фінансовими можливостями держави, між інтересами кожної особи та держави), при нехтуванні державою цього принципу в зазначеному питанні має місце нераціональне використання бюджетних коштів у соціальній сфері [52].

Однак, враховуючи ціннісний потенціал принципу пропорційності, його слід розглядати у більш ширшому сенсі, як принцип справедливого правового регулювання в цілому. Так, Г. Кельзен досліджує пропорційність у рамках дослідження відплати як найважливішого принципу справедливості. На його думку, співвідношення дії й реакції на дію в нормі є співвідношенням не рівності, а пропорційності (це знаходить своє вираження у нормі: чим більшою є провина, тим більшим має бути покарання, чим більшою є заслуга, тим більшою має бути

винагорода). Разом із тим, як наголошує автор, пропорційність у строгому її розумінні має вираження у тому, що коли негативна чи позитивна цінність дії зростає у кілька разів, то й негативна чи позитивна цінність реакції має зрости настільки само. Однак така пропорційність була б можливою тільки тоді, коли розглядувані цінності надавалися до виміру у кількісному відношенні (наприклад, за виконану роботу винагороджують грошима) [32, с. 403–405].

М. Козюбра, аналізуючи згаданий принцип в аспекті основних вимог принципів верховенства права та правової держави, вважає що він має «застосовуватися також при вирішенні питань про відповідність злочину і покарання, праці і винагороди за неї тощо; а також у питаннях виборчої сфери (зокрема, розмір виборчого порогу має визначатися не виключно на основі політичної доцільності, але й з урахуванням принципу пропорційності як вимоги верховенства права) з метою забезпечення демократії» [36, с. 6–7].

У зв'язку із цим, можна підтримати Ю. Євтошук у тому, що «з одного боку, пропорційність ґрунтується на справедливості, а з іншого – сприяє її досягненню, але в жодному разі не підміняє її. Пропорційність – не просто елемент юридичної справедливості, це у більшості випадків її необхідний інструмент, за допомогою якого справедливість відтворюється, зокрема, у юридичній сфері» [28, с. 36]. Головна мета принципу пропорційності – захист обсягу та змісту фундаментальних прав та свобод особи в усій правовій площині від свавільного впливу з боку публічних органів, а саме, від їх надмірного впливу (у тому числі дискреційного характеру); необґрунтованої дискримінації, неналежного виконання ними своїх обов'язків щодо захисту цих прав та свобод. Водночас цей принцип має сприяти балансуванню публічних та приватних інтересів, що для нього є не лише найбажанішим результатом,

але й методом пошуку «золотої середини» вирішення проблеми необхідності відповідного правообмеження, оскільки він не може ігнорувати публічно-значущу мету, для досягнення якої воно здійснюється [28, с. 66-67].

Таким чином, можна зробити висновок, що принцип балансу та принцип пропорційності, як правило, використовуються одночасно, доповнюючи один одного у різних сферах державної діяльності (правотворчій, правозастовчій та правоохоронній), як у системі взаємодії людина-держава, так і під час зіставлення цінностей окремих індивідів та суспільства у цілому, а також під час функціонування публічно-владного механізму.

Резюмуючи сказане вище, варто підкреслити, що застосування принципів конституційної аксіології, особливо у практиці Конституційного Суду України, є важливим засобом реалізації конституційної доктрини демократичного розвитку державності та, одночасно, універсальним інститутом вирішення соціальних протиріч і конфліктів у системі владовідносин.

СПИСОК використаних джерел до розділу 2

1. Авакьян С.А. Глобализация, общие конституционные ценности и национальное регулирование. *Социальные интересы*. 2001. № 4. С. 44–47.
2. Автономов А.С. Ценность Конституции. *Государство и право*. 2009. № 3. С. 5–11.
3. Алексеев А.П. Ценности в российском конституционном праве. *Вестник Волгоградской академии МВД России*. 2015. № 1 (32). С. 30–35.
4. Алексеев Н.Н. Основы философии права / Н.Н. Алексеев. СПб.: Юрид. ин-т, 1998. С. 119–124.
5. Аничкин Е.С., Рудт Ю.А. Соотношение универсальных и национальных конституционных ценностей в странах Европейского Союза. *Вестник Алтайской академии экономики и права*. Барнаул: Алтайская академия экономики и права, 2013. № 2. С. 86–88.
6. Артюшина О.Н. Отдельные вопросы понятия и системы конституционных ценностей. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. 2016. Т. 22. № 3. С. 248–250.
7. Комарова В.В. Наполнение и видовое многообразие правовой категории «конституционные ценности» (конституционно-правовой аспект). *Успехи современного естествознания. Юридические науки*. 2015. № 1 (8). С. 1385–1387.
8. Бабенко А.Н. Правовые ценности и освоение их личностью: дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2002. 395 с.
9. Батанов О. Аксіосфера муніципалізму як фундамент розвитку сучасного муніципального права. *Право України*. 2014. № 5. С. 97–105.

10. Батанов О.В. Сучасний муніципалізм та проблеми формування муніципального праворозуміння в Україні. *Часопис Київського університету права*. № 2. 2011. – С. 4–8.
11. Бондарь Н.С. Аксиология судебного конституционализма: конституционные ценности в теории и практике конституционного правосудия. Вып. 2. / Ю.А. Бондарь. 2-е изд., доп. Москва: Юрист, 2014. 184 с.
12. Бондарь Н.С. Современный русский конституционализм: философское осмысление в свете конституционного правосудия. *Право*. 2012. № 4. С. 3–18.
13. Бориславська О.М. Загальноєвропейські конституційні цінності як основа європейської моделі конституціоналізму. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 54–58.
14. Бутусова Н.В. Социальное назначение конституции. *Конституция как символ эпохи*: в 2 т. / под ред. С. А. Авакьяна. Москва, 2004. Т. 1. С. 123–124.
15. Василевич Г. Конституционно-правовые основания ограничения прав и свобод человека в Республике Беларусь. *Конституционное правосудие в новом тысячелетии* : альманах. Ереван, 2003 С. 62–76.
16. Васильева Е.Г. Принцип аксиологического подхода и проблема совершенствования конституционного законодательства. *Вестник ВолГУ*. Серия 5. 2014. № 2 (23). С. 69–74.
17. Веніславський Ф.В. Конституційні цінності як елемент правової культури. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2011. № 8. С. 259–260.
18. Веніславський Ф. Конституційний лад та суспільний ідеал: до питання про базові цінності конституційного ладу України. *Право України*. 2010. № 2. С. 120–128.

19. Волошин Ю.О. Принцип. Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: «Укр. Енцикл.», Т. 5. 2003. С. 110–111.
20. Гаджиев Г.А. Конституционные принципы рыночной экономики: Развитие основ гражданского права в решениях Конституционного Суда Российской Федерации / Г.А. Гаджиев. Москва : Юрист, 2002. 286 с.
21. Гартман Н. Этика / Н.Гартман ; пер. А.Б. Глаголева. СПб.: Владимир Даль, 2002. 708 с.
22. Головін А.С. Права людини: інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України / А. С. Головін. Київ: Логос, 2012. С. 218–221.
23. Головатий С. Верховенство права : монографія ; у 3 кн. К., 2006. Кн. 2. Верховенства права: від доктрини до принципу. с. 625– 1276
24. Государственное право Германии в 2 т. / Г. Арним, Р. Бартльшпергер [и др.]. Москва : Институт государства и права РАН, 1994. Т. 2. 320 с.
25. Дайси А.В. Основы государственного права Англии / А.В. Дайси; под. ред. проф. П. Г. Виноградова. – 2-е. изд. Москва, 1907. 674 с.
26. Ереклинцева Е.В. Суверенитет и демократия как конституционные ценности современной России: дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2010. 239 с.
27. Ерофеев А.А. Ценности в современном конституционном праве Российской Федерации: теоретико-методологические подходы к определению понятия. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2008. № 22. С. 41–45.
28. Євтошук Ю.О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : дис. ... канд. юрид. Наук. Київ, 2015. 214 с.

29. Жебровська К.А. Правові цінності у взаємодії правових систем : автореф. канд. юрид. Одеса, 2017. 20 с.
30. Зорькин В.Д. Аксиологические аспекты Конституции России. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2008. № 4. С. 7–20.
31. Иванько Л.И. Ценностно-нормативные механизмы регуляции. Культурная деятельность: опыт социологического исследования / [отв. ред. Л. Н. Коган]. Москва: Наука, 1981. С. 149–187.
32. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком : Проблема справедливості / Г. Кельзен ; пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
33. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д.А. Керимов. Москва: Аванта+, 2000. 560 с.
34. Киреев В.В. О проблеме определения ценностных ориентиров конституционно-правовой реформы. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2007. № 9. С. 5–11.
35. Ключко Е.И. Подходы к определению понятия «конституционные ценности» в теории конституционного права России и зарубежных стран. *Вестник Российского университета дружбы народов: Серия Юридические науки*. 2015. № 2. С. 115–124.
36. Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних. *Наукові записки* / редкол. : В. Брюховецький [та ін.]; НАУКМА. Київ: вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 64 : Юридичні науки. С. 3–9.
37. Конституции государств Европы : в 3 т. / под. общ. ред. Л.А. Окунькова. Москва: НОРМА, 2001. Т. 2. 840 с
38. Конституции Федеративной Республики Бразилии от 5 октября 1998 года. Избранные конституции зарубежных стран. Уч. Пособие / отв. ред. Страшун Б.А. Москва, 2011.

39. Конституция Республики Молдова от 29 июля 1994. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=127> (дата звернення: 18.03.2017 р.)

40. Конституційне право України в схемах і дефініціях: навч. посіб. для студ. юрид. вузів та факультетів / за ред. Ф. В. Веніславського. Харків: Право, 2014. 376 с.

41. Крусс В.И. Теория конституционного правопользования. Москва: Норма, 2007. 752 с.

42. Крусян А.Р. Політико-правові цінності сучасного українського конституціоналізму (в контексті аксіологічного виміру конституційного права). *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) [та ін.]; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 3-13.

43. Кушніренко О.Г. Базові цінності конституційного ладу та їх взаємозв'язок з правовими принципами. *Формування європейського правового простору*: історія і сучасність: матер. міжн. наук.-практ. конф. / О. Г. Кушніренко. Харків: НДІ держ. буд-ва, 2011. С. 15-17.

44. Кушніренко О.Г. Поняття, природа і види конституційних цінностей. *Конституція як основа правової системи*: VIII Тодиківські читання: зб. тез наук. повідомл. міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і студентів / за ред. А.П. Гетьмана. Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. С. 44–46.

45. Маврин С.П. Конституционные ценности и их роль в российской правовой системе. *Журнал конституционного правосудия*. 2012. № 3. С. 1–13.

46. Малый А.Ф. Теория основ конституционной аксиологии /А.Ф. Малый, М.С. Пермиловский // Конституционное и муниципальное право. 2015. № 4. С. 3–5.

47. Малько М. П. Предмет конституционной аксиологии. *Вестник Челябинского государственного университета*. Право. 2010. № 19, вып. 24. С. 34–37.
48. Маркуш М. Конституційні цінності як основоположні засади в кримінальному процесі України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 6. С. 73–85.
49. Нерсисянц В.С. Юридическая аксиология / В.С. Нерсисянц. В кн.: Политико-правовые ценности: история и современность / В.Г. Графский, Д.В. Дождев, Н.Н. Ефремова и др. Москва: Эдиториал УРСС, 2000. С. 6-7.
50. Никандров Н.Д. Россия: ценности общества на рубеже XXI века. Москва: Мирос, 1997. 140 с.
51. О 13 конгрессе Конференции Европейских конституционных судов URL: <http://www.kc.gov.by/main.aspx?guid=8893> (дата звернення: 17.02.2017 р.).
52. Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1– 4, 6–22, 24–100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) URL:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-08/page2> (дата звернення: 12.12.2016 р.).

53. Павшук К.О. Демократичні засади конституційного ладу України: автореф. дис ... канд. юрид. наук: Харків, 2014. 20 с.

54. Пермиловский М.С. Право на благоприятную окружающую среду как конституционная ценность: дис. ... канд. юрид. наук: Казань, 2014. 211 с.

55. Пермиловский М.С. Основы конституционной аксиологии структура ценности. *Государственная власть и местное самоуправление*. 2014. № 2. С. 3–7.

56. Пермиловский, М.С. Конституционно-ценностное содержание права на благоприятную окружающую среду. *Ученые записки Казанского университета*. Серия Гуманитарные науки. Т. 154. 2012. кн. 4. С. 153–158.

57. Притика Д., Потьомкін А. Ювілей конституційного контролю // Закон і бізнес. — № 42 (1029) URL: http://zib.com.ua/ua/5666-yuviley_konstituciynogo_kontrolyu.html (дата звернення: 18.03.2017 р.)

58. Прієшкіна О. Людина, її права та свободи як найвища соціальна цінність. *Юридичний вісник*. 2015. №2. С. 64-72.

59. Рабінович С.П. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / С. П. Рабінович; Академія правових наук України ; НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування. Львів: Астрон, 2004. 171 с.

60. Рассел Б. Философский словарь разума, материи, морали. Киев, 1996. 368 с.

61. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 263 Кодексу України про адміністративні правопорушення та пункту 5

частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» (справа про строки адміністративного затримання) від 11.10. 2011 р. № 10-рп/2011. *Офіційний вісник України*. 2011. № 24. Ст. 3089.

62. Ройзман Г.Б. Понятие и юридическая природа конституционных ценностей. Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Право». 2012. № 1 (255). С.18–25.

63. Савчин М.В. Конституційне право України : підручник / М.В. Савчин ; відп. ред. проф. д-р юрид. наук М.О. Баймуратов. Київ: Правова єдність, 2009. 1008 с

64. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: монографія / М. В. Савчин. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.

65. Савчин М. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 1. С. 111–120.

66. Савчин М.В. Система конституційних цінностей та конституційний лад України: конституційна державність та народний суверенітет. *Вибори та демократія: науково-просвітницький правничий журнал*. 2010. № 4. С. 34–44.

67. Садовский В.Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ / В.Н. Садовский. Москва: Наука, 1974. 279 с.

68. Салей М.І. Система цінностей в конституційному праві України. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 105–109.

69. Салей М.І. Поняття конституційних цінностей та їх роль в сучасному суспільстві і державі. *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права: матер. Міжнар. наук. конф. (Одеса, 30 листопада 2012 р.)* Т.1 / відп. за випуск д.ю.н., проф. В.М.Дрьомін; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2012. С.368–370.

70. Салей М.І. Характерні ознаки конституційних цінностей. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції професорсько-викладацького складу НУ «ОЮА» *«Правове життя сучасної України»* 16–17 травня 2013 року. Одеса, 2013. Том 1. С.324–326.
71. Салей М.І. Щодо системи конституційних цінностей. *Правове життя сучасної України*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої ювілею академіка С.В. Ківалова (16-17 травня 2014 р., м. Одеса): у 2 т. Т.1. / відп. ред. В.М. Дрьомін. Одеса: Юридична література, 2014. С. 167–169.
72. Сен А. Демократія як універсальна цінність. *Демократія*. Антологія ; упоряд. О. Проценко. Київ, 2005. С. 120–132.
73. Снежко О. Правовая природа конституционных ценностей современной России. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2005. № 2. С.7–14.
74. Статут Ради Європи (Лондон, 5 травня 1949 р.) URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_001 (дата звернення: 18.03.2017 р.).
75. Сухарева О.О. Принцип правовой определенности в системе ценностей и принципов, установленной Конституцией Испании 1978 г. *Конституционное и муниципальное право*. 2008. № 16. С. 36–40.
76. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины : монография / Ю.Н. Тодыка. Харьков : Факт, 2000. 176 с.
77. Тьюхин В.С. Отражение, системы. Кибернетика. Теория отражения в свете кибернетики и системного подхода. Москва: Наука, 1972. 254 с.
78. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. Москва: Мысль, 1978. 272 с.
79. Философский словарь [авт.-сост. И. В. Андрущенко и др.]. Киев: А.С.К., 2006. 1056 с.

80. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; [голова редкол. В. І. Шинкарук]. Київ: Абрис, 2002. 744 с.
81. Цимбал К.Д. Еволюція поглядів на цінності у західних науках про суспільство // Нова парадигма / голов. ред. В. П. Бех. Київ, 2009. Вип. 84. С. 174–185.
82. Циппеліус Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів – Роман Корнута. Київ: Видавництво «Реферат», 2004. 176 с.
83. Шевчук С. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 1 (20). С. 69–77.
84. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – 2-ге вид., випр., допов. Київ: Реферат, 2007. 848 с.
85. Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей [1916]. Шелер М. Избранные произведения / Пер. с нем. А.В. Денежкина, А.Н. Малинкина, А.Ф. Филлипова; под ред. А.В. Денежкина. Москва: Издательство «Гнозис», 1994. 490 с.
86. Шустров Д.Г. Иерархия конституционных ценностей. *Конституционное и муниципальное право*. 2013. № 6. С. 6–14.
87. Alexy R. A theory of constitutional rights (1986). Oxford, 2010. P. 93.
88. Cohn M. Form, Formula and Constitutional Ethos: The Political Question/Justiciability Doctrine in Three Common Law Systemst // *The American Journal of Comparative Law*. 2011. Vol. 59. P. 676.

89. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal of European Union. 2008. Vol. 51 URL: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm> (дата звернення: 12.02.2017 р.).

90. Decision on the Construction of the provisions of the Constitutional Court rulings of 25 November 2002, 3 December 2003, 16 January 2006, 26 September 2007, 22 October 2007, 22 November 2007, 24 December 2008 and of the Decision of 15 January 2009, 20 April 2010 URL : <http://www.lrkt.lt> (дата звернення: 12.02.2017 р.).

91. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). Resolution RES (2002) 3 adopting the Revised Statute of the European Commission for Democracy Through Law. Strasbourg, 27 February 2002. CDL (2002) 27 (article 1) URL: [http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL\(2002\)027-e](http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL(2002)027-e) (дата звернення: 12.02.2017 р.).

92. Griller S. The Lisbon Treaty: EU constitutionalism without a constitutional treaty? / S.Griller, Z. Jacques. Wien : Springer, 2008. 383 s.

93. Opinion on the Constitutional Situation in Ukraine (17-18 December 2010); . Opinion on the Constitution of Ukraine (7–8 March 1997) URL: <http://www.venice.coe.int> (дата звернення: 10.12.2016 р.).

94. The Constitutional Court of the Czech Republic. 2002/03/12 - Pl. ÚS 33/01: Retroactivity URL: http://www.usoud.cz/en/decisions/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=579&cHash=1fef96b25fa995d559c6ff7d4f9498e8 (дата звернення: 10.12.2016 р.).

95. EA 2/84 Neiman v. Chairman of the Elections Committee. The Supreme Court Sitting as a Court of Election Appeals on 15th of May 1985. URL:: http://elyonl.court.gov.il/files_eng/84/020/000/z01/84000020.z01pdf (дата звернення: 10.12.2016 р.).

РОЗДІЛ 3.

ПРАКТИЧНА ПАРАДИГМА КОНСТИТУЦІЙНОЇ АКСІОЛОГІЇ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

3.1. Конституція України як цінність та її цінності

Кожна сучасна конституція є документом не тільки юридичним, але й політичним, ціннісним, ідеологічним. У сучасному розумінні вона виникла як засіб обмеження і впорядкування публічної влади. І в цьому аспекті набула значущості, суспільної цінності. Конституція сама по собі є однією з основних конституційних цінностей. Вона є Основним Законом для народу, країни та держави, вона призначена встановлювати (частково виявляти, частково створювати) певний образ суспільства, причому зафіксовані у конституції цінності і норми впливають на розвиток суспільства. Вона є формальним джерелом закріплених нею цінностей. І ці властивості обумовлюють одна одну. К. Фрідріх справедливо констатує, що «конституція як політичний процес може уподібнюватися правилам гри, що гарантує справедливість останньої» [100, с. 101, 103-104, 112].

Отже, Конституція є основою, фундаментом права у будь-якій державі та формує його аксіологічну парадигму, яка полягає у тому, що «цінність права це – здатність слугувати метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян та їх об'єднань. Цінність права, як соціального блага взагалі, цінність конституції як його важливої частини та однією з вищих форм зокрема, – є очевидним для суспільного поступу людства, для забезпечення його демократичного характеру та затвердження конституційної держави» [93, с. 5].

При конструюванні конституційної аксіології необхідно враховувати особливий характер Основного Закону держави. Цінність Конституції обумовлюється її правовими властивостями: як акта, який володіє вищою юридичною силою, як фундаменту усього поточного законодавства, як вершини нормативно-правової піраміди. Відповідно до ч. 2 ст. 8 Конституції України, вона має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і мають відповідати їй. Ціннісно-нормативне значення Конституції найбільш повно втілюється в її установчих властивостях, які визначають особливе місце Основного Закону в ієрархічно побудованій системі нормативно-правових актів та інших форм права. Основний Закон володіє верховенством у правовій системі держави, прямою дією закріплених у ньому норм, вищою юридичною силою, особливим порядком прийняття та зміни. Враховуючи інші норми Конституції України, у результаті утворюється ієрархічна правова система, на вершині якої знаходиться Конституція із закладеними у ній основними принципами, цілями та цінностями. Для зображення цієї системи вчені, як правило, використовують образ піраміди. При цьому ця піраміда є вираженням не тільки права, але й держави в її юридичному аспекті, де держава є «система правозастосовних рішень різних державних органів та їх посадових осіб, а також інших правовідносин, які складаються у зв'язку із здійсненням публічної влади» [30].

Конституція об'єктивно впливає на усі галузі права, оскільки окремі правові норми, які містяться у Конституції, функціонально належать до інших галузей права. Так, презумпція невинуватості, якої закріплено у текстах більшості конституцій, є, безумовно, соціальною і правовою цінністю. Але конкретну реалізацію цей правовий принцип отримує тільки у рамках деліктно-наказових правовідносин (правовідносин, які

виникають у результаті застосування матеріальних і процесуальних норм адміністративного і кримінального права).

Таким чином, Конституція збагачує інші галузі права найважливішими правовими цінностями, об'єктивує можливість логіко-юридичного конструювання правових аксіологій інших галузей права. Будучи основою правової системи держави, Конституція є аксіологічним джерелом усіх галузей права. Конституційні цінності, в результаті застосування спеціально-галузових методів і засобів правового регулювання, знаходять у галузевому законодавстві змістовний розвиток.

Вищезазначене свідчить про те, що Конституцію можна розглядати як інструмент ціннісного наповнення правової системи держави, конституційної аксіологізації юридичної теорії і практики.

Ціннісна значущість Конституції має вираження не тільки в її формально-юридичних характеристиках як правового акта особливого характеру, але й в матеріальному змісті закріплених в Основному законі цілей, принципів і норм, які за своєю природою є не тільки нормо-положеннями регулятивного характеру, але й відображенням фактично сформованих у суспільстві уявлень про соціальні пріоритети і найбільш оптимальні моделі облаштування відповідних галузей суспільного та державного життя, тобто, інакше кажучи, нормативно оформленими суспільними інтересами, пов'язаними з досягненням збалансованої індивідуальної, суспільної та державної користі [10, с. 6].

Конституція України містить складну, багаторівневу систему фундаментальних орієнтирів соціально-економічного і політичного розвитку суспільства і держави, прав та свобод особистості. Її потенціал невичерпний. Він визначається закріпленням у ній не тільки юридичних норм, але й принципів, які мають базовий характер, який засновує більш досконалу державно-правову систему, правову державність, в якій

поточне законодавство і практика його застосування відповідають конституційним приписам.

І тому, цінність Конституції має прояв у тому, що вона є унікальним документом, в якому мають вираження система цінностей і програма життя суспільства, держави, яка володіє якостями загальності й обов'язковості. Конституція закріплює і гарантує загально-правові цінності, цінності, які мають фундаментальне значення для суспільства, держави, народу, для кожної особистості, а саме: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека (ст.ст. 3, 27, 49 Конституції України); гідність та свобода людини (ст.ст. 21, 28 Конституції України); право на вільний розвиток особистості (ст.ст. 23, 34, 35, 53 Конституції України); правова рівність (ст.ст. 21, 24 Конституції України); верховенство права (ст.ст. 1, 8 Конституції України); демократія (ст.ст. 1, 5 Конституції України); суверенітет та територіальна цілісність України (ст.ст. 1, 2, 17 Конституції України); республіканська форма правління (ст. 5 Конституції України) та інші.

У науковій літературі запропоновано більш деталізований підхід до визначення ціннісної природи конституції. Науковці обґрунтовували, що «можна розглядати естетичну цінність формулювань, передбачених конституцією, філологічну і семантичну цінність словникового набору та граматичних конструкцій тексту конституції, логічну цінність наявних у конституції висловлювань, суджень тощо, ідеологічну цінність фундаментальних положень і т. д.» [30, с. 103].

Однак, у приведений перелік виокремлення контекстуальної цінності Основного закону держави не враховує його сутність та роль у функціонуванні правової та публічно-владної систем.

Правовий аспект цінності конституційних положень, за твердженням О. Автономова полягає у тому, що «Конституцію як

цінність характеризують її верховенство у правовій системі держави, пряма дія закріплених у ній норм, забезпечення правового статусу людини, встановлення основ життєдіяльності суспільства та держави, що є фундаментом для побудови усіх галузей права, закріплення системи державних органів і порядку здійснення публічної влади, відповідність діяльності державних органів та держави у цілому її приписам, стабільність правового регулювання і в той же час необхідність відповідати насущним потребам суспільного розвитку» [31, с. 29]. Наголошується також, що «цінність самої конституції, як основного закону, полягає в тому, що, по-перше, є актом прямої дії, який регулює суспільні відносини (регулятивна цінність); по-друге, формально закріплює систему цінностей суспільства (формальна цінність); по-третє, є основою розвитку профільюючих, спеціальних та комплексних галузей законодавства, тобто тією нормативно-правовою базою, на основі якої змінюється законодавство (правотворча цінність)» [35, с. 375].

Вірною є теза О. Білоскурської: «якщо подивитися на цінність Конституції України в розрізі забезпечення правового статусу людини, то можна стверджувати, що конституційні норми є протидією беззаконню та забезпечують соціальну свободу і активність особистості. Крім того, наслідком такої протидії є вдосконалення механізму забезпечення правового статусу людини» [8, с.106].

Вищезазначене свідчить про те, що формальну, регулятивну та правотворчу цінність Конституції можна розглядати як структурні елементи більш загальної категорії «інструментально-юридична цінність Конституції».

У рамках досліджуваного питання слід вказати також на наявність соціально-політичних аспектів цінності Конституції, яка висловлює згоду всіх сил суспільства жити за загальними правилами, яких закріплено у

Конституції, встановлює громадянський спокій та являє собою своєрідний «суспільний договір».

Соціальна цінність Основного закону держави полягає у виконанні функції моделювання правових процесів, результатом чого є формування правил поведінки, необхідних для еволюційного розвитку суспільних відносин та досягнення конкретних програмних цілей і завдань.

Конституція України як соціальна цінність, на думку Ю. Тодики, виявляється в такому:

1) як нормативно-правовий акт, що має найвищу юридичну силу і визначає демократичну спрямованість розвитку держави і суспільства, правової і політичної систем;

2) як документ, в якому втілено цінності та ідеали світового конституціоналізму (пріоритет прав людини, народовладдя, верховенство права, республіканська форма правління, поділ влади, політична, економічна та ідеологічна багатоманітність, рівність перед законом тощо);

3) як акт, що встановлює межі втручання держави в особисте і асоційоване життя громадян (обмежувальна функція Конституції);

4) як інформаційна цінність, оскільки, знайомлячись із текстом Конституції України, громадяни, іноземці, особи без громадянства, вітчизняні та зарубіжні юридичні особи, державні та недержавні інституції одержують інформацію про конституційний лад країни, правовий статус людини і громадянина, політичний режим, територіальний устрій держави, гарантії прав особи тощо. Конституція – це своєрідний паспорт держави;

5) як інструмент забезпечення балансу інтересів різних соціальних груп і прошарків населення (щоправда, цей баланс весь час коливається під впливом різних чинників). Стабільна легітимна конституція, як

свідчить світовий досвід, відтворює та інституційно оформлює досягнутий у суспільстві консенсус різних політичних сил стосовно політико-правового і соціально-економічного устрою суспільства і держави;

6) як документ, що консолідує суспільство на відповідному етапі його розвитку;

7) як акт, що містить у собі програмні положення, які визначають демократичний вектор розвитку українського суспільства;

8) як основа подальшої модернізації держави і суспільства, фактор демократизації соціуму;

9) як база забезпечення стабільності державного і суспільного ладу;

10) як основа стабільного демократичного конституційного статусу людини і громадянина» [95, с. 47].

У соціально-політичному аспекті розглядається цінність Основного закону держави Л. Старовойтовою, яка стверджує, що «положення Конституції Республіки Білорусь діють у напрямку генералізації ціннісної системи як джерела консолідації політичної спільноти, досягнення ціннісного консенсусу і громадянської злагоди. Закріплені у Конституції основи конституційного ладу, принципи взаємодії особистості, суспільства і держави поділяються, приймаються громадянами держави як фундаментальні, базові принципи суспільного і політичного облаштування. Таким чином, сама Конституція стає цінністю, яка закріплює і гарантує конституційне правління, верховенство права, громадянську злагоду, консолідацію суспільства як державно організованого народу» [91, с. 112].

І. Кравець також вірно зазначив, що «в демократичній державі конституція покликана виконувати ще одну важливу функцію –

забезпечувати інтеграцію суспільства і формувати національну ідентичність» [35].

Конституційні цінності у плані своєї генези можуть бути морально-етичними принципами та імперативами, релігійними правилами, світоглядними постулатами. У цій якості вони є як ідеологічними основами конкретного суспільства. Закріплюючи культурні права та свободи, офіційні мови держави, конституція відображує основи національної культури [80, с. 29]. Отже, конституція забезпечує інтеграцію суспільства за допомогою формування світоглядних установок та етнокультурної ідентичності.

Із закріпленням вихідних нормативних засад соціогенезу конституція засновує політичні інститути, які у своїй сукупності утворюють державу як найбільш досконалу організацію суспільства, спроможну забезпечити оптимальний в даному історичному контексті захист прав, свобод та законних інтересів особистості. Таким чином, у рамках держави відбувається трансформація етнокультурної спільноти у націю (народ) як суб'єкт політичних відносин.

У контексті зазначеного можна підтримати точку зору, відповідно до якої «конституція повинна відображати не тільки культурні особливості народу або нації, визначаючи їх ідентичність у світовій культурі, але й універсальні цінності, які формуються у процесі інтеграції країни у світову спільноту» [74]. Зазначене визначає інтегративно-засновницьку цінність Конституції.

Як справедливо стверджує П. Стецюк «поруч із соціальною та юридичною (правовою) цінністю, для українського народу чинна Конституція є також національно-державною цінністю, оскільки саме вона своїми положеннями закріпила факт відновлення національної державності українського народу, заклала належні умови для її дальшого

розвитку в напрямку демократії та суспільного прогресу, стала невідомою частиною національних конституційно-правових доктрин» [93, с. 17].

Слід зупинитися на символічному значенні конституції. Конституція, з точки зору Р. Ромашова – це не «закодоване право держави», а «Гімн правової держави». Можна змінювати слова, але не можна змінити суть, можна змусити вивчити та співати, але не можна змусити вірити. Конституція не змінює державу та громадян, її наявність є необхідною для того, щоб громадяни повірили в те, що вони можуть змінити власне життя та життя своєї держави. Саме у цьому полягає символічна цінність Конституції [75, с. 22]. Слід погодитися з ученим щодо того, що поряд із державним прапором, гербом, гімном – Конституцію України можливо розглядати як особливий символ держави. У цьому разі Конституція, як втілення історичної спадкоємності розвитку країни, нерідко ототожнюється із самою державою. У цьому полягає символічна цінність Конституції, яка має прояв у втіленні історичної спадкоємності розвитку держави та суспільства.

Цінність Конституції залежить від багатьох факторів, і передусім від того, якою мірою держава забезпечує виконання та дотримання Конституції, її верховенство, здійснює її охорону, захист. Для побудови та збереження державності Конституція – єдиний по справжньому ефективний механізм регулювання суспільних відносин усіх рівнів за різних історичних епох – і тоді, коли процес налагодження державних зв'язків тільки починав свій відлік, і тоді коли він вже набув завершеного вигляду. Нині неможливо уявити собі життєздатність держави без прийнятого у встановленому порядку і функціонуючого Основного закону, та сам факт наявності головного документа у державі практично гарантує державі її входження у світовий простір.

Таким чином, як цілісний концепт, Конституція України має: інструментально-юридичну цінність, яка полягає у закріпленні базових цінностей суспільства, прямому регулюванні ціннісних суспільних відносин, наданні відповідних ціннісних засад галузям права; інтегративно-установчу цінність, яка має вираження у трансформації етнокультурного суспільства в результаті поступального будівництва державних інститутів у націю (народ) як суб'єкт політичних відносин; символічну цінність яка має прояв у втіленні історичної спадковості розвитку держави і суспільства [80, с. 31].

Реальна цінність Конституції визначається тим, наскільки повно реалізуються конституційні цінності, досягаються конституційні цілі та ідеали, здійснюються функції, реалізуються встановлення Конституції.

Не менш важливим аксіологічним аспектом Конституції є визначення кола тих цінностей, які нею закріплюються та охороняються.

Основний Закон України містить складну, багаторівневу систему цінностей, що становлять правову основу і одночасно систему фундаментальних орієнтирів-цілепокладання соціально-економічного і політичного розвитку української державності, громадянського суспільства та особистості, а у конституційно-правовій науці розглядається як аксіологічний вимір Конституції України [81, с. 153].

Для розгляду аксіологічного виміру змісту конституції, слід зупинитися на визначенні, що є змістом основного закону. А. Крусян зазначає, що в юридичній літературі під змістом основного закону традиційно розуміють сукупність конституційних норм, інститутів і принципів, що регулюють суспільні відносини, які визначають організацію державної влади, взаємовідносини цієї влади, суспільства, різних колективів та індивідів [39, с. 112]. При цьому розрізняють два види змісту Основного Закону: соціальний (суспільний) зміст

конституції, тобто предмет конституційно-правового регулювання, і правовий (юридичний) зміст, де за основу беруться норми, з яких складається конституція (норми, інститути тощо).

Аксіологічний «вимір» конституції є дуже вагомим, оскільки конституційний текст – має багатоманітну кількість аксіологічних конструкцій. Сучасне конституційне право оперує такими категоріями, як цілі, цінності, пріоритети, які мають у первісному значенні не правовий, а скоріше, філософський або соціологічний зміст [19, с.41]. У той же час використання цих категорій у конституційно-правовому аспекті викликає необхідність визначення саме їх правового змісту.

Як зазначає Г. Арутюнян, основні аксіологічні характеристики Конституції, як правило, перш за все відображаються у передмові Основного Закону, переважно, у формі норм-цілей. Вони знаходять своє подальше систематизоване відображення у конституційних нормах-принципах, а також у нормах та положеннях, які регулюють основоположні правовідношення [4].

З огляду на зазначене, Ю. Баулін визначає, що конституційні цінності можна згрупувати у перекладі на їх нормативне вираження у три групи: 1) норми-цілі, які відображено у Преамбулі та у першому розділі Конституції (це експліцитні принципи, на які в тією чи іншою мірою повинна орієнтуватися держава); 2) норми-принципи, що знаходяться, в основному, у першому та другому розділах Конституції (їм повинні підпорядковуватися органи законодавчої і виконавчої влади, які можуть і повинні захищатися та застосовуватися судом із яких можуть впливати суб'єктивні права й обов'язки); 3) норми, які регулюють основні суспільні відносини (ці норми знаходяться у різних розділах Конституції, але застосовуються завжди у взаємозв'язку, взаємозалежності та взаємно

доповнені. Ці три групи норм не тільки писані, але й виведені конституційною практикою [6, с. 218].

Дійсно уявляється, що основні аксіологічні характеристики Конституції знайшли своє пряме закріплення у Преамбулі Конституції України, у Розділі I «Загальні засади», Розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» та уточнюються у таких розділах Конституції України.

Аксіологічний характер преамбули зумовлений її особливою значущістю, філософсько-правовою роллю (саме тут містяться філософські, етичні та правові цінності). У преамбулі, – наголошує В. Крус, «затверджені цінності, без композиційно-цілісного сприйняття яких неможливо з'ясувати зміст і ціннісне значення основно конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, інших життєвих благ, які згадані у Конституції» [37, с. 9].

У преамбулі Конституції України названі незмінні конституційні цінності, які мають моральний, патріотичний, історичний, соціальний характер, можна згрупувати за трьома суб'єктними напрямками:

- 1) особистісні цінності (забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя);
- 2) суспільні цінності (підключись про зміцнення громадянської злагоди на землі України);
- 3) державні цінності (прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу).

Названі конституційні цінності мають морально-історичний характер і, як слушно зазначають науковці, ці «положення преамбули в концентрованому вигляді виражають вихідні політико-правові ідеї, які пронизують весь зміст Конституції» [33, с. 8], тобто вони отримують свій розвиток та конкретизацію в інших конституційних положеннях, та є

засобом інтеграції усіх її елементів, створюючи нормативну основу трансформації соціальних цінностей в юридичні конструкції конституційного тексту, який відтворює цінності конституціоналізму.

При цьому, на думку М. Савчина, «у формально-юридичному сенсі Конституція України ґрунтується на ієрархії норм, основу якої становлять своєрідні три конституційні цінності: права людини та основоположні свободи, державний суверенітет та територіальна цілісність України. Нормативно це гарантується судовим конституційним контролем за змістом конституційних законопроектів на предмет додержання вимог ст. 157 Конституції України, яка передбачає неприпустимість порушення гарантій цих конституційних цінностей. Далі у системі ієрархії конституційних цінностей ідуть положення розділів I, III і XIII власне самого Основного Закону, оскільки внесення змін до них передбачає остаточне схвалення результатами голосування на всеукраїнському референдуму, а не кваліфікованою більшістю парламенту» [79, с. 7]. Правило «трьох фундаментальних цінностей» пронизує сутність процесу реалізації установчої влади [78, с. 2].

Аналізуючи норми Конституції України, у перше чергу, можна виокремити цінності, які атрибутивно пов'язанні з текстом Конституції України, тобто ті, на які в ній вказується як на цінності або найвищі цінності. Аксиологічна логіка є притаманною змісту усіх розділів Конституції. При цьому найбільшою «ціннісною насиченістю» володіють конституційні норми-принципи, які засереджені у першому та другому розділах Конституції України [83, с. 283].

Початкове і безпосереднє значення для дослідження конституційних цінностей має ч. 1 ст. 3 Конституції України, згідно з якою, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Це положення Конституції

визначає більш широке коло конституційних цінностей щодо людини, зокрема, у ч. 2 ст. 3 Конституції зазначається, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Можна погодитися з М. Савчиним у тому, що «людська гідність як конституційна цінність є одним із головних джерел аргументації правової позиції Конституційного Суду України при вирішенні справ, предметом яких є права і свободи людини і громадянина. Це визначається шляхом прямого посилання у його рішеннях на ст. 3 Конституції України, яка визначає обов'язки держави перед особою. У сфері особистих та політичних прав вона визначається через межі державного втручання у приватне життя, у сфері соціальних прав – через визначення конституційних рамок щодо сутності змісту цих прав, вимог діяльності інститутів соціального захисту та якості і соціальних послуг і соціальної допомоги» [76, с. 148].

Якщо, розглядати людину у правовій площині, іменовану у тексті Конституції України словом «кожен» або «громадянин», цінностями насамперед постають її природні права, свобода, рівність, справедливість.

Визнання людини в українській конституційно-ціннісній системі координат найвищою цінністю в аспекті її конституційних прав і свобод, також означає, що діяльність публічної влади має бути підпорядкована головним чином забезпеченню реалізації прав і свобод людини. Конституційні права і свободи людини і громадянина покликані визначати зміст і реалізацію законів, а отже діяльність законодавчої і виконавчої влади, місцевого самоврядування та отримувати забезпечення за допомогою правосуддя.

Особливої значущості в аксіологічному (ціннісному) сприйнятті чинного Основного Закону відіграє Розділ II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», саме у цьому розділі

визначено низку прав і свобод людини і громадянина, гарантій їх забезпечення і захисту, а також обов'язків, які реалізуються у різних сферах суспільного життя, а саме: свобода людини (ст. 21, 23); рівноправ'я (ч. ч. 1, 2 ст. 24, ч. 3 ст. 24, ч. 2 ст. 38, ст. 38, ч. 2 ст. 43, ч. 1 ст. 51, ч. 1 ст. 52, ст. 71); невідчужуваність та непорушність основних прав і свобод (ст. ст. 21, 22, ч. 1 ст. 157); єдність конституційних прав і обов'язків (ст. 23); безпосередньої дії прав і свобод людини і громадянина (ч. 3 ст. 8); невичерпності конституційного переліку прав і свобод людини і громадянина (ч. 1 ст. 22); єдність прав людини та обов'язків перед суспільством тощо.

І зовсім не випадково Розділ II Конституції України є найбільшим за змістом, а ст. 22 Основного закону України, проголосивши, що «конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані» прямо забороняє при прийнятті нових законів або при внесенні змін до чинних законів звужувати зміст і обсяг існуючих прав і свобод.

Із тексту Конституції випливає, що людина (її інтереси) у ціннісному аспекті має верховенство над іншими суб'єктами права (громадськими об'єднаннями, включаючи партії, господарськими та іншими організаціями, державою як частиною суспільства). Цей підхід підтверджується висловленням М. Бердяєва, який зазначив, що «людина є більшою цінністю, ніж суспільство, нація, держава, а особистість не може бути частиною суспільства, тому що вона не може бути частиною чогось-небудь, вона може бути у суспільстві чим-небудь» [7, с. 306-307].

Закріплення у Конституції вищої цінності людини – аксіологічна констатація того, що людина – це абсолютна цінність, самоцінність, і поза людиною сама постановка питання про цінності втрачає сенс, та всі інші конституційні цінності мають залежний характер від найвищої

конституційної цінності. Без людини нема суспільства, держави, інших явищ сучасного життя.

Таким чином, Конституція України у ст. 3 встановлює формальну підставу застосування аксіологічного підходу у конституційному праві, а також базис системи конституційних цінностей, що визначає їхню соціальну значущість як орієнтаційної основи поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин як у межах держави, так і в межах громадянського суспільства.

Суб'єктний підхід до класифікації конституційних цінностей застосовує Є. Реньов, який стверджує, що «до першої групи відносяться цінності, що визначають правове становище індивіда в суспільстві та державі: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека; гідність та свобода людини; право на вільний розвиток особистості; сприяння держави консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури; право на розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України; прояв державної турботи про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, що проживають за межами держави; єдність економічного простору і свобода економічної діяльності; плюралізм і рівний захист всіх форм власності; ідеологічний і політичний плюралізм; громадянство України, рівність чоловіків та жінок. А до групи цінностей, які зумовлюють організацію державної влади, закріплюють українську державність, включаються такі цінності, як демократія і народний суверенітет; державний суверенітет України; цілісність і недоторканність території України в межах існуючого кордону; унітаризм; республіканська форма правління; поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову; верховенство права; світський характер держави; розмежування державної влади та місцевого

самоврядування; визнання чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства України» [60, с. 63].

Однак, поєднання індивідуальних особистісних цінностей із цінностями громадянського суспільства є недоречним, оскільки останні належать групам людей та суспільству в цілому і у певних випадках можуть протирічити цінностям та інтересам певної особистості.

Конституційною константою є цінність будь-якого індивіда, людини як біологічної істоти. Однак, для того, щоб сформувати громадянське суспільство, недостатньо наявності суб'єктів, які мають тільки фізіологічні ознаки людини. Громадянське суспільство складається з особистостей, які забезпечують добробут близьких і створюють процвітання свого населеного пункту, регіону, країни, несуть відповідальність за свої дії, та створених ними асоціацій. Особистість – вищий щабель в еволюції людини. Д. Лихачов писав: «Суспільство тільки тоді суспільство, а не натовп, не населення, коли воно складається з особистостей, звернених один до одного» [42, с. 30]. Конституційні цінності громадянського суспільства є об'єднуючим фактором для різних людей.

У цьому суб'єктному контексті «найвищими ієрархічними цінностями є свобода та справедливість (цінності громадянського суспільства) та суверенітет, незалежність і унітаризм (цінності, що стосуються української державності). Саме вони виступають засобом зближення особистостей, культур, народів та універсальним інструментом досягнення соціальної злагоди та миру [60, с. 40].

Конституційні цінності суспільства та держави тісно переплітаються з основами конституційного ладу, що зафіксовані у першому розділі Конституції України. У конституційній юриспруденції

«питання суспільства та формування соціальних зв'язків втілюється через зважування таких оціночних понять, як національна безпека, громадська безпека, державний суверенітет, територіальна цілісність, охорона здоров'я населення, захист репутації і прав інших людей, авторитет і неупередженість правосуддя. Природа цих юридичних конструкцій полягає у тому, що вони є формою юридичного закріплення та гарантування певних форм солідаризму у сучасному суспільстві. За таких умов органам конституційної юстиції, які визначають їх сутнісний зміст у конкретній юридичній ситуації та історичній обстановці, необхідно забезпечувати баланс приватних, корпоративних і публічних інтересів. За своєю природою зважування таких цінностей дає змогу забезпечити правомірні шляхи пошуку компромісів в умовах конфронтації або суперечностей інтересів у неоднорідному суспільстві, а звідси – легітимність здійснення публічної влади та процедур рівного доступу до соціальних благ, яким гарантується конституційний захист» [76, с. 155-156].

Крім того, ряд конституційних цінностей є спільними для громадянського суспільства та держави, зокрема демократія. Наприклад, важливою цінністю є ідея реального народовладдя та демократії, яку вважають і політичним принципом, і процесом, і світоглядом, і, власне, певною системою цінностей [57, с. 4]. О. Скрипнюк трактує демократію як конституційну цінність, що становлять «демократичні політичні інститути, засновані на вільних ринкових відносинах, економічний лад, демократичне суспільство» [88, с. 244]. Таке широке розуміння демократії як цінності, що легітимує економічний, суспільний та політичний лад, є інструментально-функціональним у вітчизняній конституційній парадигмі.

Слід зазначити, що конституційні цінності, які зазначені у розділі I «Загальні засади» як основи конституційного ладу, отримують своє відображення у наступних розділах Конституції. Так, наприклад, форми народовладдя розкриваються у третьому розділі «Вибори. Референдум», а місцеве самоврядування, проголошене в ст. 7, набуває свого розвитку у розділі XI «Місьцеве самоврядування» [82, с.17].

Разом із тим, Конституція України окремо регламентує питання, пов'язані з найважливішими матеріальними цінностями різної природи. Так, за статтею 13 «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу». Згідно зі ст. 73 Основного закону держави «виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України». У ч. 5. ст. 54 Конституції України зазначено, що «держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [32].

Підсумовуючи вищезазначене, слід сказати, що Конституція України як Основний Закон містить у собі систему цінностей, у руслі яких має відбуватися розвиток української держави. Ці цінності тією чи іншою мірою відображені у кожному розділі Конституції. Проте їх максимальна концентрація міститься у преамбулі, а також перших трьох розділах Основного Закону, що встановлює основи конституційного ладу та взаємодії особи, суспільства і держави.

Водночас конституцію не можна розглядати лише у теоретико-ціннісній площині, аналізу її соціально-політичної та індивідуальної цінності. Як справедливо зазначається, «із точки зору чинності

соціальних цінностей конституцію можна розглядати як засоби забезпечення їх юридичної сили... Це впливає з того, що соціальні цінності зважуються через певний емпіричний досвід [98, с. 135], а джерела конституційного права через їх чинність, яка містить у собі їх установлення (конституювання), реалізацію та інтерпретацію» [76, с. 24].

Для досягнення ступеню реалізації аксіологічного потенціалу Конституції України та її цінностей необхідно звернутись до динамічного аспекту – дії Основного закону держави.

3.2. Аксіологічно-функціональний механізм дії Конституції України

Загальновідомо, що конституція реалізовує своє юридичне призначення, задовольняє соціальні очікування лише тоді, коли її положення втілюються в життя, включаються у суспільну практику, здійснюються в діяльності людей, організацій, органів публічної влади. Для цього необхідно створити умови і механізми, щоб вона була дієвим елементом суспільної реальності.

Механізм дії Основного закону держави відрізняється складною структурою, тому у його формуванні та дослідженні мають бути повною мірою використані як традиційні юридичні підходи, так і суспільна практика, аналіз аксіологічних процесів та факторів, що зумовлюють дію Конституції у цілому, окремих її інститутів та норм, зокрема.

М. Мельник справедливо пов'язав суспільну цінність Конституції України насамперед з її дією, зазначивши, що «Конституція, яка не діє, не виконує свої функції і є звичайною декларацією. Про дію Конституції можна говорити в двох аспектах. По-перше, в аспекті юридичної сили її положень і можливості їх безпосереднього застосування. Положення

статті 8 Конституції України щодо прямої дії її норм, колись революційні, зараз сприймаються як звичні, хоча далеко не завжди застосовуються; у цьому плані зберігає актуальність Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 вересня 1996 року. По-друге, дія Конституції розглядається в аспекті виконання її положень. Наскільки важливим є аспект практичного виконання конституційних приписів свідчить той факт, що за наявності майже однакових базових конституційних положень навіть європейські країни мають різну якість суспільного життя подібно до того, як за універсальних правил дорожнього руху в цих країнах різна ситуація на дорогах. До чинників посягання на Конституцію, що нівелюють її цінність, доповідач відніс незастосування Конституції України у випадках, коли вона має бути застосована; невиконання її вимог або пряме ігнорування її приписів; неефективний механізм захисту (в тому числі незабезпечення відповідальності за порушення); коригування її змісту звичайними законами, що породжує проблему «неправового закону»; неналежне практичне тлумачення Конституції» [51].

Дійсно, Конституція України є системоутворюючим правовим актом, який має вищу юридичну силу, тому потрібно виходити перш за все з його правової дії.

У теорії права механізм дії права розглядається по різному. Так, А. Венгеровим поняття «дії права» розкривається як самостійна соціальна форма реалізації права, що охоплює усі інші форми, як узагальнена характеристика втілення права в життя [13, с. 519]. Однак, реалізація права, у тому числі конституційних норм, є лише одним з елементів дії права.

Більш вдало питання, що стосуються дії права висвітлені у позиції В. Лазарева, який зазначає, що «дія права – це його інформаційний, ціннісно-мотиваційний і безпосередньо регулюючий вплив на суспільні відносини в межах певного простору, часу і кола осіб». Дія права, виходячи з позиції вченого, містить у собі предметну дію (до предмета правового регулювання входять вольові відносини, що виключає поширення дії права на події або стан, в яких не бере участі людська воля); дію в часі та у просторі. Однак, дія законів та інших нормативних актів, що виходять від держави, обмежується межами державної території за колом осіб (право у принципі адресовано людині, але воно обмежується у своїй дії, як правило, колом осіб, які проживають на території даної держави) [58, с. 414].

Зміст «дії права» охоплює чотири взаємопов'язаних компонента: 1) правовий вплив; 2) сприйняття права; 3) правовідносини (соціально-правова активність); 4) правовий порядок. Причому наявність кожного з них є необхідним і достатнім для характеристики дії права. При цьому центральним компонентом, «наскрізною» характеристикою «дії права» є правові діяння [16, с. 176-177].

Виходячи з останнього широкого розуміння дії права, варто досліджувати аксіологічний механізм дії Конституції України. Оскільки конституційні положення, у ході їх реалізації, здійснюють упорядковувальний вплив на суспільні відносини шляхом формування конституційної правосвідомості, динаміки конституційних правовідносин та статичності конституційного правопорядку.

Ієрархізація правових цінностей, на думку Н. Неновски, спочатку відбувається в правосвідомості, потім закріплюється в законі, потім об'єктивується у правовій поведінці [48, с.186].

Аксіоматичним є визнання цінності Конституції України, що має прояв у шанобливому ставленні, повазі до Основного Закону. Як зазначає В. Ковальчук, «поважати конституцію – означає вміти обмежити свої власні наміри та власні інтереси, пожертвувавши ними заради загальносуспільного блага. Поважати конституцію означає відмовитися від перекручування норм при її тлумаченні на користь тієї чи іншої політичної сили. І, врешті-решт, поважати конституцію означає неухильно дотримуватися її всіма учасниками конституційного процесу і, насамперед, публічною владою, яка своїми діями закладає основи законності та правопорядку і зміцнює повагу до чинної влади» [29, с. 62]. Таке ставлення до Конституції України є передумовою визнання її як цінності. На думку Ю. Тодики, для того, щоб переконати людей виконувати конституцію аби вони сприймали її належним чином, потрібно, щоб вони ставилися до неї як до документа, що володіє значною соціальною цінністю [96, с. 178], що сприятиме удосконаленню механізму її реалізації та зміцненню законності [43, с. 42].

Повага до Конституції України є чуттєво-емоційним ставленням до неї, елементом конституційної правосвідомості, що формується шляхом ціннісної суб'єктивної оцінки її норм людиною та суспільством у цілому.

У зв'язку із цим, можна підтримати думку М. Осіпова, що «ціннісно-мотиваційний вплив являє собою стадійний процес, який здійснюється у кілька етапів. Зокрема, на початковому етапі відбувається аналіз отриманої інформації, потім – оцінка її значущості для конкретного суб'єкта, формування ним відповідного ставлення до більш прийнятного положення, своїх прав та обов'язків, а також прав і обов'язків інших суб'єктів правовідносин. Перераховані стадії завершуються або усвідомленням необхідності дотримуватися норм

права, або ігнорувати їх, і втіленням цього рішення у поведінці суб'єкта права [55, с. 77].

Виходячи із цього, можна стверджувати, що найважливішим елементом механізму дії конституційних цінностей на поведінку суб'єктів конституційних правовідносин є конституційна правосвідомість, яка на психологічному рівні визначає вектор поведінки конкретного суб'єкта. Безсумнівно, зазначають науковці А. Караєв та А. Калімбекова, «правосвідомість є необхідною умовою реалізації правових норм, забезпечує добровільне здійснення правових приписів, формує у громадян почуття відповідальності та нетерпимості до будь-яких порушень принципу конституційної законності. Високий рівень правосвідомості забезпечує соціальний контроль суспільства над інститутами влади, стимулює прийняття правових рішень, дисциплінує учасників законотворчого процесу, забезпечує безперервність конституційного процесу, гарантує спадкоємність рішень, зстановить основи демократичного вектора розвитку» [24].

Основний Закон держави здійснює безпосередній або опосередкований вплив на поведінку кожної людини, бере участь у формуванні її світогляду, переконань, життєвих орієнтацій і установок, почуттів та емоцій. Але, разом із тим, Конституція України проголошує і захищає основні права і свободи особистості, гарантує політичну та економічну свободу, привносить організуючий порядок у самосвідомість громадян, коригуючи її та формуючи конституційну правосвідомість. Однак, означене відбувається лише у разі сприйняття людьми конституційних цінностей як їх особистих.

Тому, слід погодитися з К. Арановським, який вважає, що «сутність і значення цінностей не завжди вичерпно визначаються їх видимою практичною значущістю, яка, у свою чергу, буває не очевидною і не

безперечною. Цінність є такою, поки зберігаються прихильність і потреба в ній суб'єкта, рішучість берегти її, незважаючи на її недосконалість та ті витрати, які пов'язані з прихильністю до цієї цінності. При цьому справжні цінності мають переконливість у силу того, що вони беруть свій початок у суті і рефlekсах індивіда, досягаючи його свідомості лише в моменти важких випробувань або поневірян. «Громадянство, – зазначає вчений, – цінність, але усвідомлюють його у цьому значенні у крайнощах: коли за громадянина заступляться консул або війська або загрожує *deminutio capitis* (ураження у цивільних правах)» [3, с. 67].

Цінності – це те, що має найбільше значення для суб'єкта. Їх формування відбувається поступово, є результатом численних випадків правового оцінювання (з точки зору їх корисності/некорисності, справедливості/несправедливості, ефективності/неефективності) і раціонально-емоційного обґрунтування позитивної значущості тих або інших конституційно-правових явищ та процесів. Але з моменту здійснення суб'єктивного вибору на користь тих чи інших конституційних цінностей вони стабільно залишаються мотиваційним орієнтиром конституційної правосвідомості, рушійною силою поведінки особи.

Ціннісно-орієнтовний вплив конституційної правосвідомості на дії суб'єктів правовідносин має багатофакторний і не випадковий характер. Конституційні цінності комплексно сприймаються правосвідомістю та реалізуються у поведінці індивідів та соціальних спільнот.

При цьому, можна виокремити фактори, що впливають на ціннісно-правові орієнтації людини:

1) зовнішні – процеси, методи, способи (зокрема навчання, практична діяльність) та відповідні інститути, що їх реалізують (сім'я,

школа, засоби масової інформації, органи публічної влади тощо) і опосередковують формування конституційних ціннісних установок;

2) внутрішні – процеси, методи і способи (самоаналіз, самокритика тощо), за допомогою яких особистість викристалізовує власну систему ціннісних орієнтацій на основі наявного життєвого досвіду.

Норми Конституції України втілюють свій аксіологічний потенціал на зовнішньому рівні, як безпосередньо через ціннісно-текстуальне наповнення їх змісту, так і за допомогою функціонування інститутів публічної влади та громадянського суспільства. Вони «проникають» в усі сфери соціального життя, регулюють їх. У результаті взаємодії людини з конституційними нормами в неї формуються певні ціннісні соціально-правові установки, що становлять у своїй сукупності конституційну правосвідомість індивіда, суспільства.

У конституційній правосвідомості конституційна установка трансформується у такі форми: знання (інформованість) індивіда про зміст конституційно-правових норм і аспектів правової діяльності; ставлення індивіда до конституційних цінностей (містить конституційну ідеологію і психологію). Ці форми органічно пов'язані між собою і в сукупності становлять когнітивну, емоційну та поведінкову сторони конституційного правосвідомості.

Варто зазначити, що, формуючи систему конституційно-ціннісних орієнтацій громадян, змінюючи та коригуючи її відповідно до сучасних умов існування, держава здатна моделювати поведінку різних суб'єктів права, спроможна здійснювати визначальний вплив на конституційний правопорядок.

Проте, успіх конституційних цінностей залежить від внутрішнього стану людини, від її суб'єктивного сприйняття конституційно-правової реальності. Тому, влучним є відомий афоризм – «у наші дні люди всьому

знають ціну, але нічого не вміють цінувати» (Оскар Уайльд, «Портрет Доріана Грея», Глава IV), який досі залишається актуальним через те, що не вироблено ефективного механізму цілеспрямованого ціннісного впливу на конституційну правосвідомість та правову поведінку, оскільки, конституційна правомірна поведінка різних суб'єктів є можливою тільки за умови з'ясування змісту та аксіологічної сутності норм Конституції України, що проявляється у ціннісно-орієнтуючому ефекті при виборі моделі поведінки. Із цього випливає, що важливим елементом аксіологічного механізму дії Конституції України є встановлення змісту, сутності того чи іншого феномена, що позиціонується як конституційна цінність.

О. Тітова влучно зазначає, що «конституційна правомірна поведінка колегіальних суб'єктів права (соціальні спільноти, суспільство у цілому) є можливою тільки при уніфікованому розумінні тієї чи іншої цінності як безпосереднього орієнтира і як засобу досягнення конституційної ідеальної моделі, її практичної користі. Зазначений ефект повинен досягатися за допомогою формування правової ідеології, що дозволяє логічно зв'язати конституційні цінності між собою в якості єдиної системи, уникнути їх механістичного фрагментарного сприйняття, а також забезпечити конституційність концептуального підходу до розуміння їх сутності з урахуванням динаміки соціально-державного розвитку [94, с. 108–109]... Суб'єкт конституційних правовідносин повинен не тільки усвідомити сутність відповідного правового феномена (демократія, людина, її права і свободи тощо), але і визнати цінністю, що узгоджується з його власною системою цінностей. Очевидно, що, якщо ідейно-ціннісні установки суб'єктів будуть істотно відрізнятися, це не дозволить забезпечити єдність розуміння конституційних цінностей в зазначеній якості і відповідно їх ефективний вплив на правомірну

поведінку людей, соціальних спільнот і суспільства в цілому. Вказана обставина, актуалізує проблему формування правової ідеології як основи єдності ціннісного сприйняття конституційних постулатів та ідейно-правового базису правомірної поведінки суб'єктів правових відносин» [94, с.107].

Можна погодитися з С. Авакьяном у тому, що Основний Закон за своєю суттю являє собою ідеологічний документ у силу того, що закріплює в собі модель бажаної соціально-політичної системи держави. Виходячи із цього, закріплюючи систему загальнолюдських цінностей, кожна конституцію спрямовано на формування на їх основі відповідних поглядів та ідейних настанов кожного члена суспільства [1, с. 14–15].

Однак, аксіологічний та ідеологічний інструментарій Основного Закону держави працює лише тоді, коли має широкий вжиток. Тому, вбачається за доцільне налагодити на загальнодержавному рівні механізм поширення інформації про зміст ключових ціннісних положень Конституції України серед населення держави, починаючи із загальнообов'язкової середньої освіти, із широким залученням до цього засобів масової інформації та інших інститутів громадянського суспільства. Роз'яснювальні дії неминуче призведуть до масового впливу конституційних цінностей на правосвідомість громадян України [85, с. 306].

У свою чергу, як справедливо стверджує Є. Барінов, «конституційна правосвідомість є опосередкованою ланкою між конституційно-правовою нормою та її реалізацією, виконує в рамках регулятивного впливу важливу реалізаційну функцію» [5, с. 18]. Указане свідчить про те, що конституційна правосвідомість, яка спирається на демократичні цінності та ідеали прав людини, визнання необхідності широкої політичної участі громадян в управлінні справами держави, є одним із структурних

елементів механізму реалізації прав особистості, дією якого спрямовано на виявлення справжнього сенсу конституційних норм, в яких отримують текстуальне вираження найважливіші конституційні цінності.

Вплив конституційної правосвідомості на процес реалізації основних прав і свобод формує: переконання в необхідності дотримання основних прав людини; стереотипи поведінки, установки, погляди, цілі та інтереси, які забезпечують відображення конституційних приписів у правовій практиці та визначають її суспільну ефективність. Фактично, аксіологічний компонент конституційної правосвідомості є суб'єктивною стороною правореалізації, є критерієм оцінки дій різних суб'єктів із позиції соціально-психологічної регуляції конституційних правовідносин.

Таким чином, ціннісний компонент конституційних норм та правосвідомості через реалізацію прав людини втілюється у конституційних правовідносинах, їх взаємодії з іншими суб'єктами права.

Аксіологічний аспект Основного Закону України слід розглядати, переважно, за допомогою динамічного механізму перетворення норм Конституції України у практичну діяльність громадських інститутів та органів публічної влади, у поведінку всіх суб'єктів конституційних правовідносин. Зокрема, як зазначав Ю. Тодика, предметом правового регулювання Основного Закону є не якась певна сфера суспільних відносин, а всі, із в кожній з цих сфер проявляється її активна роль. У разі, коли норми конституції не виконуються, це досить негативно впливає на норми законодавства галузевого. Якщо активно використовувати викладений у Конституції України зміст, то можна неабияк вплинути на всі соціальні процеси [97, с. 334].

Втілення приписів Основного Закону України у правомірних діях юридичних осіб, громадян, державних органів, їх посадових осіб і є реалізацією його норм [41, с. 57]. На думку Л. Бориславського, вона

забезпечується: а) організацією щодо виконання конституційних положень; б) безпосереднім здійсненням норм конституції шляхом їх використання, дотримання, виконання, застосування; в) застосуванням заходів заохочення, виховання та примусу; г) наглядом та контролем за дотриманням та виконанням норм права [11, с. 121-122].

Механізм реалізації норм конституції – це сукупність інституційних та правових елементів, за допомогою яких забезпечується втілення конституційних приписів на практиці. Механізм реалізації не обмежується тільки юридичним блоком, оскільки на цей процес вагомо впливають політична та соціально-економічна ситуації, соціально-психологічна ситуація у країні, рівень правової та загальної культури, моралі, історичний етап розвитку суспільства та держави та інші чинники. Важливі складові механізму реалізації – органи місцевого самоврядування, державні органи, що забезпечують застосування конституційних норм у процесі нормотворчості, правоохоронної та правозастосовчої діяльності (інституційний блок).

Практичний аспект аксіологічно-функціонального механізму дії Конституції України варто розглядати крізь призму правотворення, правозастосовної та правоохоронної діяльності, а також конституційних правовідносин, що з ними пов'язані.

При цьому, для правотворення ціннісний аспект конституційних норм набуває визначального значення, тому що високий ступінь абстрактності положень Основного закону обумовлює необхідність їх конкретизації, яка забезпечувала б однакове розуміння суб'єктами правових відносин суті того чи іншого аксіологічного феномена.

Слід зазначити, що аксіологізація правотворення, яке здійснюється парламентом, Президентом України, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, інститутами громадянського суспільства на

локальному рівні, полягає не тільки у безпосередньому регламентуванні порядку реалізації та захисту конституційних цінностей, але й в діалектичному втіленні ціннісного компоненту конституційної правосвідомості у нормотворчу діяльність. Зокрема, В. Ковальський слушно зазначає, що «рівень правосвідомості та правової культури є впливовим фактором правотворчості... Правосвідомість може слугувати мірилом стану правової системи загалом і навіть сприяти її необхідним змінам» [27, с. 11, с. 19-20].

За твердженням С. Алексєєва, «правотворчість, у принципі, починається тоді, коли потреби суспільного розвитку визначилися, безпосередньо-соціальні права склалися, необхідність правових нововведень назріла і на цій основі у процес правотворення вступають компетентні державні органи» [2, с. 80]. А. Калінін під правотворенням розуміє «сукупність усіх процесів, спрямованих на формування права у даному суспільстві». Пропонуючи концепцію «внутрішнього джерела права», названий автор визначає це поняття як «здатність суспільства до нормативного відтворення своєї ціннісної системи» [23, с. 12-13, с. 19].

А. Соколова обґрунтовує, що в основі правотворення лежить інтерес як «підсумок узгодження різних соціальних інтересів», при цьому нею підкреслюється, що «встановлення рівноваги між ворогуючими інтересами, їх примирення, пошук справедливих рішень повинні здійснюватися з урахуванням нормативних ціннісних установок, оскільки узгодження цінностей, взаємне їх визнання сприяють інтеграції суспільства». Одночасно як соціологічний компонент концепції майбутнього акта названий автор указує «оцінку ідей і уявлень, образів нового (або зміненого) правового порядку як нормативних елементів суспільної правосвідомості, які відчують потребу у правовій

регламентації; аналіз їх відповідності сучасним ціннісним орієнтаціям» [90, с. 52].

Отже, конституційні цінності опосередковують і пов'язують конституційну правосвідомість та процес правотворення.

На думку Л. Матвєєвої, «аксіологічний фактор правоутворення відіграє особливо значну роль у транзитному суспільстві, причому створюваний ним імпульс може бути для правоутворення як позитивним, так і негативним. Вплив цінностей на правоутворення в сучасній Україні є нелінійним, що зумовлено передусім відсутністю єдиної суспільної позиції щодо ієрархії й навіть переліку цінностей» [47, с. 18]. Ю. Оборотов стверджує про «необхідність змін у процесах правотворчості (нормотворчості) і правозастосування, з особливостей людської натури, менталітету тощо» [50, с. 38].

Уявляється необхідним налагодження взаємодії між правотворчими органами та інститутами громадянського суспільства, населенням держави з метою виявлення їх ціннісних пріоритетів останніх на різних стадіях правотворчого процесу. Визначення конституційних цінностей, які детермінують нормотворчу діяльність у різних сферах суспільного життя, сприятиме більш якісному їх унормуванню та підвищенню ефективності функціонування держави.

Фактично правотворення починається у межах різних суспільних відносин, шляхом стихійного формування зручних для людей правил поведінки. Із цього приводу О. Скакун справедливо зазначила, що правотворення є формою виникнення і буття права, а саме правоутворення існує «...до правотворчості, поряд із нею, у вигляді правотворчості, після правотворчості у вигляді реалізації права» [86, с. 294].

Вірно також те, що «цінності представницької демократії полягають насамперед у підтримці соціумом інституту парламентаризму як одного з найбільш важливих аспектів демократичного врядування. Відтак, і ціннісно-смісловий, і ціннісно-орієнтаційний компоненти політики становлять неінституціональну основу народного представництва, спонукуючи парламентаріїв більшою мірою узгоджувати власні дії з політизованими запитами соціуму та з критеріями моральності. Механізми представницької чи парламентської демократії, у свою чергу, мають функціонувати на основі об'єднання громадян навколо спільних для них цінностей, інтересів і політичних пріоритетів» [18, с. 324].

Виходячи із суспільної природи правотворення, з метою врахування його аксіологічної домінанти вбачається за доцільне закріпити на законодавчому рівні як обов'язкового такий алгоритм дій та процедур:

1) на етапі нормопроектної роботи керування соціологічними дослідженнями, що виявляють актуальні потреби суспільства в різних сферах, з їх відображенням у супровідному документі до проекту нормативно-правового акту – пояснювальній записці як цінностей, що покладені в його основу та/або захищаються ним;

2) оприлюднення проекту нормативно-правового акту з супровідними документами на офіційному сайті відповідного органу з можливістю їх відкрито коментувати громадянам України;

3) надання мотивованих відповідей на коментарі (зауваження та пропозиції) громадян України щодо їх врахування або відмови;

4) проведення незалежної суспільної експертизи громадською організацією, що діє у сфері, яка регулюється відповідним проектом нормативно-правового акта.

Цілковите виконання наведених дій сприятиме виявленні суспільних закономірностей у різних сферах та відносинах, вільному волевиявленні

громадянами України їхніх потреб та інтересів, вчасному захистові їхніх конституційних цінностей шляхом врахування у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також призведе до підвищення ефективності правового регулювання і, як наслідок, стабільності конституційного правопорядку.

Аргументацією застосування саме такого алгоритму дій є також той факт, що більшість суспільних відносин пов'язані з реалізацією прав людини, а міжнародно-правовим стандартом у цій сфері є те, що правовстановлювальна діяльність органів публічної влади не «створює» права і свободи, а гарантує їх, закріплюючи у нормах позитивного права.

Отже, вихідною засадою правотворення є саморегулювання суспільних відносин, а його ключовим фактором – розуміння того, що зразок моделі поведінки не може бути спонтанним, на відміну від соціальної взаємодії, яка детермінована конституційними цінностями суспільства.

Сутність законотворчості, як основної форми правотворення, у демократичній державі полягає у тому, що здійснюється вираження загальної волі громадян, які мають право брати участь «особисто через своїх представників» у створенні нормативно-правових актів.

Крім того, широка участь громадськості у здійсненні державної влади та правотворення є важливим чинником їх легітимності, що визнається та застосовується міжнародною спільнотою. Наприклад, Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) підкреслила, що «легітимність будь-якої конституційної реформи в Україні може бути досягнута тільки у разі, якщо конституційні зміни будуть внесені після широкої, відкритої та вільної суспільної дискусії за участю опозиції та громадянського суспільства і в суворій відповідності

до конституційних положень про внесення змін за допомогою рішень кваліфікованою більшістю Верховної Ради» [104]. Аксіологізація процесу правотворення шляхом залучення населення держави сприяє легітимності її влади та розвитку громадянського суспільства.

Значущість конституційно-нормативної інституціоналізації правових цінностей полягає у такому: а) забезпечує їх непорушну обов'язковість і відносну стабільність як висхідних регуляторів суспільних відносин; б) визначає правову векторну спрямованість функціонування і розвитку держави; в) визначає і здебільшого закріплює змістовне наповнення державно-правових інститутів, правових принципів чи категорій; г) виокремлює нові суспільно важливі відносини, які є соціально значущими в умовах державно-правової дійсності; г) надає тим чи іншим суспільним відносинам статусу де-юре, завдяки чому може виникати новий конституційно-правовий інститут, наприклад, інститут конституційної скарги, народного вето тощо; д) збагачує систему права новими інститутами, відтак, впливає на її формування [21, с. 99].

Більше того, конституційні цінності впливають на міжнародно-правові процеси та взаємодію різних держав та міжнародних організацій. Зокрема, уніфікація конституцій держав Європейського Союзу відбувається за допомогою європейських спільних цінностей. В юридичній науці стверджується, що Європейський Союз найкраще розуміється як основна організація Європейської міжнародної спільноти, яка заснована на «тонкій» постнаціональній колективній ідентичності, визначеній ліберальними цінностями та нормами національного та міжнародного права [105].

Разом із тим, аксіологічний характер притаманний і правозастосовній діяльності, яка розкриває динаміку дії Конституції України у межах конкретних правовідносин. Як влучно зазначив

О. Костенко, «законодавство – це ніщо інше, як інструмент у руках людей, які його застосовують. Закон діє лише тоді, коли його застосовують люди і лише так, як його застосовують люди. А як вони застосовуватимуть його, залежатиме від стану їх волі та свідомості» [34, с. 88].

Правозастосування як важливий засіб, який забезпечує реалізацію права, заснований на його вимогах, містить у собі усі основні цінності, притаманні праву. Правозастосовний орган, застосовуючи норму права одночасно виконує вимоги правової норми (обов'язок розглянути справу, прийняти рішення), використовує закріплені у нормах можливості (право прийняти рішення у межах, встановлених законом), а також дотримується встановлених заборон (неприпустимість перевищення функціональних повноважень) [92, с. 4-12]. Застосування норм права об'єднує, направляє і доповнює в необхідних випадках усю решту правореалізаційних процесів [15, с. 103].

Сучасні дослідники справедливо звертають увагу на ціннісну природу правозастосування. Так, А. Перепелюк виокремлює «безпосередню, інструментальну та соціальну цінність правозастосування. По-перше, правозастосування є цінним як об'єктивно необхідне явище правової дійсності, сенс якого полягає у забезпеченні реалізації права. По-друге, правозастосування є цінним як інструмент (знаряддя) досягнення певних цілей (економічних, політичних, моральних), що обумовлено його природою та притаманними йому об'єктивними ознаками. І, по-третє, правозастосування є цінним як засіб досягнення соціальних цілей, відриваючись від яких воно не має значення. У цьому разі цінності проектуються через призму людських потреб та інтересів (задоволення соціально справедливих інтересів індивідів та суспільства у цілому, необхідність організації та

впорядкування суспільних відносин тощо)» [56, с. 38]. Аксіологічне обґрунтування правозастосування, його зв'язок із певною системою цінностей, визнаних суспільством, націленість застосування права на їх затвердження та розвиток, надає йому статусу соціальної цінності [56, с. 54].

Т. Мартянова указує на те, що «призначення правозастосування потрібно розглядати як необхідність, благо, що забезпечує високі соціальні цінності: справедливість, рівність, свободу, порядок, безпеку... правозастосовна діяльність акумулює і відображає наявні в суспільстві проблеми економічного, морального і правового характеру. Її соціально-правова цінність вбачається в яскраво вираженому «людському вимірі», оскільки у процесі правозастосування виявляються духовно-моральні якості, орієнтири та установки суб'єкта [46, с. 9]. Правозастосовна діяльність – це цілісний феномен, що має ціннісну природу і духовне аксіологічне ядро, яке представлене свободою, справедливістю, рівністю» [46, с. 14].

Із наведеними позиціями можна погодитися з одним застереженням, яке полягає у тому, що правозастосування має аксіологічний характер лише тоді, коли втілює, реалізовує та захищає конституційні цінності. Іншими словами, має правомірну природу та, як наслідок, забезпечує конституційний правопорядок, що є результатом ціннісної дії положень Конституції України. Оскільки, як вірно визначила А. Крусян, «конституційний правопорядок – це якісний стан суспільних відносин, урегульованих конституційно-правовими нормами, який досягається в результаті правомірної поведінки (і діяльності) усіх суб'єктів конституційного права» [38, с. 17].

Разом із тим, для охорони конституційного правопорядку, його відновлення та притягнення осіб, винних у його порушенні, до

відповідальності важливого значення набуває правоохоронна діяльність, що є ще одним динамічним елементом механізму аксіологічної дії Конституції України.

Правоохоронна діяльність спрямована на захист конституційних цінностей, під яким у науці розуміють «сукупність юридичних, організаційних та інших засобів і способів, які використовуються державою для неухильного дотримання режиму конституційної законності, відповідності конституційним нормам і принципам всіх інших правових актів, прийнятих у державі, а також дій органів публічної влади, тобто органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Захист конституційних цінностей може здійснюватися різними шляхами, в тому числі й через конституційний контроль і конституційний нагляд» [21, с. 99].

Однак, особливої уваги у цьому разі набуває процес аксіологізації конституційно-правової відповідальності. Наприклад, О. Болсунова ціннісними засадами юридичної відповідальності називає такі «аспекти: 1) юридична відповідальність займає центральне місце в системі різновидів соціальної відповідальності та націлена на забезпечення правопорядку в суспільстві та застосування мір негативного примусового характеру до осіб – членів суспільства, які скоїли правопорушення; 2) юридична відповідальність має правовий характер, оскільки різновиди юридичної відповідальності закріплені нормами права та реалізуються за допомогою відповідних актів правозастосування у закріпленому правом порядку; 3) юридична відповідальність має інституційну цінність, що має прояв у тому, що юридичну відповідальність можна розглядати, з одного боку, як самостійний правовий інститут, а, з іншого – як складний правовий інститут, що має власну внутрішню структуру; 4) юридична відповідальність має гносеологічну цінність, що заснована на системі

поглядів, ідей та положень про негативність наслідків за порушення певних правил; 5) юридична відповідальність має державно-владну цінність, що характеризує її як таку, що походить від держави в особі її органів, які мають відповідні повноваження, що закріплені правовими нормами; 6) юридична відповідальність має каральну цінність, оскільки юридична відповідальність надає змогу засобами покарання виправити та не допустити в подальшому скоєння правопорушень тими особами, які їх скоювали у минулому; 7) юридична відповідальність має правопоновлюючу цінність, що визначає її як засіб поновити порушені права потерпілих від правопорушення суб'єктів» [9, с. 64].

Дійсно, конституційно-правова відповідальність, будучи інструментом охорони Конституції України та конституційного правопорядку, одночасно є самоцінністю, яка розкривається в її функціональному призначенні, та засобом, що забезпечує сталість конституційного ладу.

При цьому, в цілому у правоохоронній діяльності, що здійснюється для втілення конституційних положень, так і у практиці правової охорони Конституції України, притаманні аксіологічні властивості, які пов'язані з вихідною аксіологічною аксіомою, закріпленою у ст. 3 Основного закону держави.

Незважаючи на те, що діяльність з охорони конституційного правопорядку здійснюється практично усіма органами державної влади в межах їх повноважень, провідне місце у цій царині посідає функціонування Конституційного Суду України. Аксіологічна практика органу конституційної юрисдикції тісно пов'язана не тільки з поновленням правопорядку, але й здійсненням його стимулювання як під час формування конституційної правосвідомості суб'єктів конституційних правовідносин, так і в ході їх конституційної взаємодії.

Завершуючи аналіз окремих елементів аксіологічно-функціонального механізму Конституції України, можна зробити висновок, що він передбачає внутрішній діалектичний взаємозв'язок між його частинами, характеризується різнонаправленістю та динамічністю з одночасним збереженням балансу конституційних цінностей у конкретних конституційних правовідносинах. У його складі доцільно виокремлювати:

1) ціннісно-нормативну базу, що формує конституційно-аксіологічне поле;

2) інтелектуально-вольову основу, яка відображається у конституційній правосвідомості шляхом сприйняття відповідної конституційної моделі поведінки або відторгнення образу конституційної цінності, конформізм, заперечення її орієнтуючого впливу на діяння різних суб'єктів;

3) поведінково-динамічний компонент, що реалізується у конституційних правовідносинах у межах правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності.

Крім того, аксіологічно-функціональний механізм Конституції України відбувається у кілька послідовних етапів:

1) конституціоналізація того чи іншого суспільного феномена, що являє собою конституційну цінність шляхом закріплення їх змісту в тексті конституційно-правових актів. Прикладом цього є категорія доброчесності, якої було унормовано Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р., відносно вимог до кандидатів на посаду судді;

2) поширення інформації про аксіологічний зміст Конституції України, її окремих положень та визнання суб'єктом конституційно-правових

відносин їх ціннісних властивостей, а також їх здатності чинити визначальний вплив на його поведінку, готовність їм наслідувати;

3) створення образу конституційних цінностей у правосвідомості учасника конституційних правовідносин, визначення їх місця в ієрархії його власних аксіологічних установок, тобто аксіологізація конституційної правосвідомості;

4) прийняття суб'єктами конкретних рішень та здійснення дій у сфері реалізації Конституції України (дотримання, виконання, використання конституційних приписів), що зумовлюються тими чи іншими конституційними цінностями;

5) формування конституційного правопорядку внаслідок активної дії конституційних цінностей у правотворчій, правозастосовній та правоохоронній діяльності.

Таким чином, визнання Конституції України загалом та цінностей, передбачених нею, є запорукою правомірної поведінки суб'єктів конституційних правовідносин, елементом функціонування державного механізму та способом вирішення завдань, що стоять перед суспільством у процесі конституційного розвитку (утвердження правової, демократичної, соціальної держави, забезпечення стабільності конституційного ладу та правопорядку); а також передумовою здійснення волі Українського народу.

3.3. Конституційна аксіологія та практика Конституційного Суду України

Реалізація конституційних норм і втілення в життя їх ціннісного компоненту опосередковується функціонуванням органів законодавчої,

виконавчої та судової влади. Однак, часто соціально-політичні чинники дестабілізують взаємодію у межах державного механізму та, у свою чергу, порушують конституційний правопорядок. У зв'язку із цим, необхідно удосконалювати засоби попередження та вирішення конституційно-правових спорів, а також забезпечення пріоритету конституційних цінностей у діяльності публічно-владних інститутів. На теперішній час самим ефективним таким засобом вбачається діяльність Конституційного Суду України, що обумовлює актуальність дослідження аксіологічного аспекту його практики.

Конституція України, визначаючи місце Конституційного Суду України в системі органів державної влади в Україні, називає його єдиним органом конституційної юрисдикції.

За твердженням судді Конституційного Суду України М. Маркуш «юрисдикція [лат. *jurisdictio*] – встановлена законодавством сукупність повноважень відповідних органів державної влади розглядати та вирішувати правові спори і справи щодо певного кола питань, давати правову оцінку чомусь (об'єкту юрисдикції) із так званої їх правомірності або неправомірності, застосовувати санкції до правопорушників» [52].

Дійсно оціночна діяльність впливає на специфіку Конституційного Суду України, але для її якості визначального значення набуває виокремлення критеріїв оцінювання. Однак, у ст. 15 Закону України «Про Конституційний Суд України» як підстави для визнання правових актів неконституційними зазначаються випадки (невідповідність Конституції України; порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності; перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті) порушення букви, а не духу Основного закону держави. Однак, саме дух конституційних норм

відображає значення Конституції України у функціонуванні держави та суспільства, житті кожної окремої людини.

Конституційний Суд України реалізує аксіологічний вимір Конституції України, розширюючи нормативні вимоги та виходячи із самої природи та призначення конституційних норм. Так, у рішенні від 12.06.2007 р. № 2-рп/2007 ним констатується, що «порівняльний аналіз зазначених конституційних засад і положень Закону, які оспорюються у конституційному поданні, дає підстави вважати, що ці норми жодною мірою не порушують конституційні цінності, оскільки заборони прав, зменшення їх обсягу, встановлення нездоланих перешкод для реалізації громадянами права на свободу утворення і діяльності політичних партій не відбулося [67], тобто критеріями конституційності, що втілюють дух Основного закону держави, називаються конституційні цінності.

Як вірно зазначає М. Савчин, «конституційні цінності у своїй сукупності стають критерієм для забезпечення конституційності у діяльності органів конституційної юстиції на основі поєднання природно-правового та позитивістського підходів. Тому конституційні цінності у діяльності конституційної юстиції мають певну ієрархію» [77, с. 120].

Цілком погоджуючись з наведеною тезою, виходячи з аналізу практики Конституційного Суду України та положень чинного законодавства України, варто відмітити відсутність як легальної, так і каузальної ієрархії конституційних цінностей, що спричиняє виникнення конституційно-правових спорів та необхідність тлумачення конституційних норм. Вирішення цих проблем є можливим шляхом закріплення ієрархії конституційних цінностей у Регламенті Конституційного Суду України.

Зміст різних актів Конституційного Суду України дозволяє виокремити форми його діяльності, наповнені конституційною аксіологією.

Першою формою реалізації конституційних цінностей під час здійснення повноважень Конституційним Судом України є конституційна діагностика, що дозволяє за допомогою аксіологічного підходу виявити недоліки не тільки у різних нормативно-правових актах, але й у самій Конституції України та механізмові конституційного самозахисту. Варто погодитися з Р. Крусян у тому, що ціннісний вимір судової реформи в Україні має свій прояв у її меті, в якій виявляються певні цінності суспільства [40, с. 155].

Ілюстрацією ціннісного виміру конституційної діагностики є окрема судді Конституційного Суду України І. Сліденка щодо того, що спосіб формулювання «має право на свободу» означає встановлення свободи не як фундаментальної цінності, а як одного з переліку прав, які можуть мати виключення та обмежуватися законом; а свобода саме як фундаментальна цінність не гарантована Конституцією України [54]. При цьому, якщо у медицині постановка діагнозу має наслідком призначення лікування, то у практиці Конституційного Суду України в її результаті відбувається заповнення правової прогалини. У наведеному прикладі Конституційний Суд України у своєму рішенні «виходить із того, що серед фундаментальних цінностей дієвої конституційної демократії є свобода, наявність якої у особи є однією з передумов її розвитку та соціалізації» [72].

Дійсно, свобода сама по собі є цінністю і якщо її помістити у межі правових та процедурних норм, вона втратить сенс. Тому, конституційно-правове регулювання обмеження свободи у будь-яких випадках має бути

вкрай виваженим, спрямованим на підтримання балансу індивідуальних та колективних, приватних та публічних інтересів.

У конституційно-правовій науці на основі аналізу актів Конституційного Суду України, в яких наводиться природно-правова аргументація, виокремлюються «принципи конституційної моралі правотворчості»: непорушності сутності змісту конституційного права людини як мінімальної гарантії її законодавчого забезпечення; справедливості як домірності та рівності; довіри особи до держави та правової визначеності [59]. С.В. Ківалов вважає за необхідне «їх доповнення ще одним принципом – принципом гуманізму» [26, с. 10]. Так, у рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 (у справі про визначення судом більш м'якого покарання) гуманізм визнається конституційним принципом (п. 4.1 мотивувальної частини) [63], а в рішенні від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) гуманізм визначається як принцип діяльності правотворчих і правозастосовчих органів держави (п. 4 мотивувальної частини) [64].

Саме гуманізм є тим ключовим ціннісним критерієм (орієнтиром), що використовується у діагностично-аксіологічній практиці органу конституційної юрисдикції, яка спирається на юснатуралістичну парадигму праворозуміння.

Друга форма аксіологічного напрямку діяльності Конституційного Суду України є логічним продовженням конституційної діагностики та полягає в утвердженні конституційних цінностей шляхом конкретизації формулювання їх змісту. Еволюційний процес генерування конституційних цінностей відбувається шляхом обґрунтування у практиці Конституційного Суду України формально не зафіксованих у Конституції України цінностей.

За твердженням Ю. Бауліна, що хоча деякі цінності Конституції України прямо не зазначені, це не свідчить про те, що вони не можуть бути виведені органом конституційної юрисдикції шляхом аналізу її норм, основ конституційного устрою. На його думку, першою конституційною цінністю є непорушність прав і свобод особи у поєднанні зі справедливістю та сумірністю [6, с. 218–219].

Наповнення ціннісним сенсом конституційних норм відбувається як під час тлумачення Конституції України, так і під час здійснення конституційного контролю. Зокрема, «шляхом офіційного тлумачення Конституційний Суд об'єктивно впливає на правотворчий процес, оскільки акти тлумачення визначають також межі розуміння конституційних приписів, положень законів, інших правових актів відповідними державними органами, органами місцевого самоврядування, усіма, хто причетний до правотворення, а також до правозастосування як реалізації правових норм» [87, с. 148-149].

У цьому контексті практикою Конституційного Суду України окремі конституційні цінності «були виведені з аналізу положень Конституції України, до яких, зокрема, відносять: непорушність прав і свобод людини у поєднанні зі справедливістю, співмірністю і пропорційністю; верховенство права та верховенство закону (при наданні пріоритету принципу верховенства права як принципу вищого рівня); народний суверенітет і поділ влади; принцип справедливості і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами; принцип довіри громадян до держави і принцип заборони зниження досягнутого рівня змісту і обсягу гарантій, зокрема незалежності суддів; принцип розподілу конституційного контролю між судами загальної юрисдикції і Конституційним Судом [17, с. 219].

Прикладом, дефінітивного конструювання конституційної цінності є Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 р. № 2-рп/2012, за яким «право на приватне та сімейне життя є засадничою цінністю, необхідною для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розглядається як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб [73].

Аксіологічною ознакою практики Конституційного Суду України є використання такої важливої суспільно-правової цінності, що не закріплена у Конституції України, як справедливість. Наприклад, за рішенням від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання справедливість є однією з основних засад права, яку зазвичай розглядають як «властивість права, виражену, зокрема, у рівному юридичному масштабі поведінки, а справедливе застосування норм права передбачає передусім недискримінаційний підхід, неупередженість» [63].

Нарешті, завдяки Конституційному Суду України було сформульовано легальне розуміння верховенства права як «панування права у суспільстві, що вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнутими передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» [63]. Виходячи з аналізу цього та інших рішень Конституційного Суду України, до ознак верховенства права належать такі: «повага і непорушність прав та свобод людини»; «становлення правопорядку, який повинен гарантувати кожному утвердження і забезпечення прав і свобод»; «визначеність, ясність і недвозначність правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у

правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» [65]; допустимість «фіксації меж самої сутності прав і свобод» шляхом застосування юридичних способів, якщо «це ставить за мету не звужити обсяг прав і свобод, а уточнити зміст та регламентацію процедурних питань і окреслити загальні межі основоположних прав» [67]; справедливість і розмірність як критерій ідеології справедливості в демократичній державі [66].

Фактично, Конституційний Суд України виконує правотворчу роль, яка у західній правовій доктрині отримала назву «судова активність». Ця доктрина у корені відрізняється від традиційного сприйняття судді (наданого ще Монтеस्क'є), який повинен виступати лише як «уста» закону, говорити від імені закону, застосовуючи його при вирішенні конкретних спорів. Доктрина судового активізму виходить із політичної ролі суддів, які повинні втручатися тоді, коли представницька влада (нехай навіть законно обрана населенням) або не діє, коли це необхідно, або приймає закони, які порушують основоположні конституційні цінності [100].

Оскільки, незважаючи на активні темпи поширення застосування судового активізму у країнах Європи, він сприймається досить неоднозначно, виникає необхідність зупинитися на виявленні його рис у поєднанні з їх аксіологічним значенням. Існуючі позиції можна об'єднати у три групи:

К. Кмієк пише про п'ять форм вираження судового активізму: 1) визнання недійсними актів, прийнятих виконавчою та законодавчою гілками влади; 2) відмову наслідувати прецедент; 3) судова нормотворчість; 4) відхід від прийнятої методології тлумачення; 5) здійснення правосуддя, орієнтоване на результат [102];

У. Маршалл виокремлює сім ознак активізму, які одночасно є основними аргументами проти активізму: 1) контрмажоритарної, коли

суди скасовують рішення, прийняті обраними народом представниками; 2) відмова судів строго наслідувати формулювання законів або наміри законодавця; 3) відмова судів наслідувати сформовані прецеденти; 4) відмова судів наслідувати встановлені межі своєї юрисдикції; 5) створення нових доктрин і прав; 6) використання судової влади для встановлення нових зобов'язань для інших гілок; 7) використання судової влади для просування своїх інтересів [103];

на думку С. Шеррі, судовий має активізм прояв кожного разу, коли суди скасовують дії інших гілок влади [106].

Насправді усі ознаки та форми діяльності можуть бути присутніми у діяльності органів конституційної юрисдикції будь-якої держави, але наслідки їх впровадження залежать не тільки від діяльності цих органів, але й від ступеня конституціоналізації їх функціонування. М. Маркуш справедливо зазначає, що «у практиці Конституційного Суду України мають місце дві взаємовиключні тенденції: перша з них спрямована на певне обмеження і формалізацію повноважень Конституційного Суду України, а друга – на забезпечення практичної можливості у зв'язку з об'єктивними перетвореннями у суспільстві і нагальними потребами життя доповнювати й розширювати свої повноваження за рахунок власних рішень» [45, с. 91].

С. Шевчук також стверджує, що «Конституційний Суд стає «позитивним законодавцем» при здійсненні нормоконтролю, за якого надається розширене тлумачення відповідних правових норм, які підлягають застосуванню, та надається додаткова аргументація. Таку діяльність також можна назвати судовою правотворчістю» [99, с. 515].

Дійсно, Конституція України запобігає можливості узурпації державної влади не тільки шляхом закріплення принципу розподілу влади, але й встановлення для органів державної влади, їх посадових осіб

зобов'язання діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Однак, Конституційний Суд України не може виконувати свої повноваження, не проявляючи активності, тому що їх зміст становить інтелектуально-вольова діяльність щодо виявлення сутності конституційних норм під час їх тлумачення та визначення відповідності Конституції України нормативно-правових актів вищих органів державної влади. Саме функція охорони Конституції України є підставою для здійснення судової активності органом конституційної юрисдикції. У свою чергу, концепція «живої Конституції» може бути реалізованою тільки шляхом активної аксіологізації рішень та висновків Конституційного Суду України, що відповідатиме соціальним інтересам.

Отже, під час тлумачення Основного закону держави Конституційний Суд України часто використовує прийоми правової герменевтики, буквальної, історичної, систематичної та телеологічної інтерпретації, здійснюючи таким чином конвертацію, переклад конституційних норм у конституційні цінності, що дозволяє визначити дійсне соціальне призначення тієї чи іншої норми. Разом із тим, недоліком актів Конституційного Суду України є те, що у багатьох випадках, мотивуючи прийняття тих чи інших рішень і спираючись на конституційні цінності, Суд прямо не відносить їх до ціннісної бази Конституції України.

Продовженням практично-перетворювальної діяльності і, одночасно, третьою формою ціннісно-спрямованого функціонування Конституційного Суду України є формування вихідних засад використання конституційних цінностей органами законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Так, рішенням Конституційного Суду України у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і

прокурора констатується, що «правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах». У рішенні від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання підкреслюється, що діяльність правотворчих і правозастосовних органів має здійснюватися за принципом справедливості [64]. Більш того, у рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками зазначається, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі [65].

Механізм утілення у життя справедливості як конституційної цінності конкретизується шляхом залучення принципів розмірності, або пропорційності. На думку Конституційного Суду України, розмір податкової застави, виходячи із загальних принципів права, має відповідати сумі податкового зобов'язання, що забезпечувало б конституційну вимогу справедливості та розмірності. Тому положення закону, яке передбачає можливість поширення права податкової застави на будь-які види активів платника податків незалежно від суми податкового боргу, порушує справедливе вирішення питань застосування права податкової застави, тобто є неконституційним [65]. Далі, у рішенні від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007 Конституційний Суд України зазначає, що обмеження прав кредиторів суб'єктів господарювання у комунальному секторі економіки на задоволення своїх вимог у провадженні у справах про банкрутство має бути розмірним (пропорційним), тобто визначеним відповідно до встановлених принципів

справедливості [68]. Варто підтримати позицію В.М. Кампа, за якою Конституційний Суд України має перевіряти конституційність «не лише з позицій нормоконтролю, але й з позицій відповідності оспорюваної норми принципів верховенства права (ст. 8 Конституції України), зокрема принципів пропорційності. Це дало би можливість з'ясувати мету відповідного законодавчого регулювання та засоби досягнення такої мети, виокремити конституційні цінності, які мав захистити законодавець» [52], тобто, принцип пропорційності є засобом виявлення та втілення в життя усіх конституційних цінностей.

Аналогічною є правова позиція Конституційного Суду України щодо реалізації конституційного положення про вищу соціальну цінність людини та її прав, що розглядається «як один із засадничих принципів Конституції України, відповідно до якого Верховна Рада України як орган законодавчої влади має приймати правові акти, дотримуючи такого підходу» [71]. Крім того, на необхідність встановлення правопорядку, який повинен гарантувати кожному утвердження і забезпечення прав і свобод, Конституційний Суд України звертав увагу також у рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 р. у справі про постійне користування земельними ділянками [65].

Наведені приклади рішень Конституційного Суду України демонструють використання, поряд із раціонально-логічним обґрунтуванням, ціннісної аргументації для вирішення конституційно-правових спорів.

Останньою, четвертою формою аксіологічного аспекту функціонування органу конституційної юрисдикції в Україні, що застосовується у разі не використання результатів попередніх форм або прямого посягання на конституційні цінності, є захист та поновлення цінностей, охоронюваних Конституцією України. Зокрема,

Конституційний Суд України посилався на правило за яким «для забезпечення свободи є важливим, щоб обмеження, які запроваджуються державою, не зазіхали на саму сутність того чи іншого права і не призводили до втрати його реального змісту» в рішеннях від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005, від 12 червня 2007 р. № 2-рп/2007 у справі про утворення політичних партій в Україні [69] та від 22 травня 2008 р. № 10-рп/2008 у справі щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України [70].

При цьому, в арсеналі Конституційного Суду України знаходяться найефективніші засоби захисту конституційних цінностей: можливість впливу на законодавчу та виконавчу владу шляхом визнання прийнятих ними нормативно-правових актів не конституційними, що одночасно є і засобом поновлення дії відповідних, охоронюваних Конституцією України, цінностей. Із цього приводу, слушною є позиція колишнього Голови Конституційного Трибуналу Польської Республіки (2008–2010 рр.) Б. Здзенніцкі, який вказує на таке: «Парадоксально, але, незважаючи на «м'якість» юриспруденції цінностей, існує велика потреба апелювання до цінностей при оцінці конституційності оспорюваних положень, оскільки ми маємо інфляцію права, «фасадні» рішення є все більш складними або просто розмитими.... Звідси також впливає досить поширена віра в те, що опорою для розхитаного нормативного порядку стане конституційний набір цінностей і пов'язана з ним юриспруденція цінностей. Конституційний Суд звертається у своїй практиці до цінностей не тільки при тлумаченні права, але й при його дерогації, тобто при виключенні кричущо несправедливих і через це визнаних неконституційними норм [22, с. 28].

Однак, саме під час захисту конституційних цінностей має прояв наскрізна аксіологічна проблема практики органу конституційної юрисдикції – дотримання балансу між конкуруючими цінностями.

Витоки цього питання, на думку Є. Васильєвої, у тому, що «проблема співвідношення публічних і приватних конституційних цінностей – базова проблема конституційної аксіології. Крім цього, всередині кожної групи цінностей (виражають приватні та публічні інтереси) існують внутрішні конфлікти (зіткнення приватних інтересів з приватними, а публічних – із публічними). Така ситуація обумовлюється релятивістською природою цінностей і вимагає вироблення спільних шляхів вирішення ціннісних конфліктів» [12].

І. Карасьова визначає конкуренцію конституційних цінностей як «зіткнення конституційних цінностей, яке проявляється у межах конкретних правовідносин і може бути вирішено раціональним шляхом за допомогою правових засобів». Нею ж пропонується «класифікація конкуренції конституційних цінностей, у залежності від причин, що її породжують, на два види: 1) уявна конкуренція, що виникає в силу недобросовісного використання права (зловживання право² або прогалини у праві; і 2) дійсна конкуренція, яка є наслідком конфлікту інтересів різних суб'єктів правовідносин, що діють сумлінно» [25, с. 12].

При вирішенні дійсної конкуренції конституційних цінностей судам пропонується керуватися такими принципами: 1) справедливість, 2) економічний принцип, 3) ефективність, 4) пропорційність. Особливо важливим є визначити (раціональну) юридичну складову принципу справедливості, актуального для встановлення балансу конституційних цінностей, виходячи з того, що справедливе рішення – це те, яке засноване на законі, що не суперечить загальним принципам права (особливо, принципу рівності прав), пов'язане із загальним благом, і від

результатів застосування якого можна очікувати переваг для всіх [25, с. 14].

Не заперечуючи можливості зіткнення конституційних цінностей у різних правовідносинах, наслідком якого стає конституційно-правовий спір, що вирішується органом конституційної юрисдикції, важко погодитись як з класифікацією такої конкуренції, так і з мотивацією її вирішення, запропонованою І. Карасьовою. В основу класифікації в обох випадках покладено суб'єктивний чинник. При цьому, уявна конкуренція одночасно є наслідком кардинально протилежних явищ правової дійсності, а саме конституційного делікту, об'єктивна сторона якого виражається у зловживанні правом, і правомірного недоліку законодавства (прогалини у праві). Більше того, у зв'язку з тим, що Конституційний Суд України є органом, до завдань якого належить кваліфікація конституційних деліктів через перевірку нормативно-правових актів на відповідність Конституції України та поновлення конституційного правопорядку, то під час розгляду такого спору апріорі не може виникнути проблема з визначенням цінності, що потребує захисту. Що стосується прогалин у законодавстві, то Конституційний Суд України не вправі їх заповнювати, а лише може виходити з конституційних положень, які, у свою чергу, у певних випадках встановлюють виключення із загальних правил, визначаючи таким чином пріоритет цінностей в окремих правовідносинах, як це зроблено у ч. 2 ст. 64 Конституції України стосовно до прав людини в умовах військового або надзвичайного стану.

Оскільки, цінності завжди об'єктивно існують як явища соціальної реальності, то на них не може бути здійснено суттєвого впливу якимось окремих суб'єктом правовідносин, за винятком Українського народу, що нівелює виокремлення «дійсної» конкуренції, тим більше, що у разі

виникнення конкуренції конституційних цінностей вона завжди буде дійсною та потребуватиме вирішення.

Спосіб вирішення конкуренції конституційних цінностей є самим складним питанням. І. Карасьова пропонує керуватися принципами, що покладені в основу вирішення будь-якого конституційно-правового спору. А рекомендація приймати рішення «пов'язане із загальним благом, і від результатів застосування якого можна очікувати переваг для всіх» є дискусійним.

У кожному конкретному випадку необхідно індивідуально підходити до вирішення питання конкуренції конституційних цінностей, оскільки їх не можна поділити на індивідуальні та колективні. Це завжди протиборство між цінностями, які належать певним групам людей. Наприклад, вирішуючи питання щодо конфіденційності інформації про особу, яка займає посаду, пов'язану зі здійсненням функцій держави або органів місцевого самоврядування, та членів її сім'ї, Конституційний Суд України виходить із того, що системний аналіз положень ч.ч. 1,2, ст. 24, ч. 1 ст. 32 Конституції України дає підстави вважати, що реалізація права на недоторканність особистого і сімейного життя гарантується кожній особі незалежно від статі, політичних, майнових, соціальних, мовних чи інших ознак, а також статусу публічної особи, зокрема державного службовця, державного чи громадського діяча, який відіграє певну роль у політичній, економічній, соціальній, культурній або іншій сфері державного та суспільного життя [73]. У цьому разі, орган конституційної юрисдикції, виходячи із цінності людини, яка одночасно є посадовою особою, відхиляє цінність інформації про неї як про публічного діяча, що належить суспільству, тобто має колективний характер, тому що посадових осіб багато і вони є окремою соціально-правовою групою.

Крім того, аналізуючи зміст актів Конституційного Суду України, можна з упевненістю стверджувати, що більшість із них покликана захищати проголошену Конституцією України найвищу соціальну цінність – людину.

Однак, повертаючись до проблеми конкуренції конституційних цінностей, вбачається за можливе виокремити два способи її вирішення:

- 1) унормування ієрархії конституційних цінностей;
- 2) встановлення балансу конституційних цінностей, виходячи з особливостей конкретних правовідносин.

Безумовно, обидва способи не є ідеальними (перший – через історичну та соціальну мінливість конституційних цінностей, другий – через можливість впливу суб'єктивно-політичних чинників на прийняті рішення), але концептуальний вибір між ними у ході реформування діяльності Конституційного Суду України спричинить прогнозованість та стабільність правових позицій не тільки органу конституційної юрисдикції, але й опосередковано вплине на законодавчу діяльність та, насамкінець, на стан дотримання і захисту прав людини і громадянина в Україні.

Враховуючи, що питання формування механізму вирішення конкуренції конституційних цінностей має організаційний характер, його вирішення є можливим шляхом внесення змін до Регламенту Конституційного Суду України.

Отже, діяльність Конституційного Суду України має оціночну природу, що підвищує його аксіологічний потенціал та ставить поряд із законодавцем у процесі творення конституційної аксіосфери та, одночасно, її захисту. Разом із цим, конституційна юстиція та конституційна аксіологія є діалектично взаємопов'язаними, адже

конституційні цінності є фундаментальною основою конституційного судового процесу.

Напрямки впливу конституційної аксіології на практику Конституційного Суду України можна назвати її функціями. Напрацювання концепції функцій конституційної аксіології належить таким ученим, як А.Ф. Малий та М.С. Перміловський. Ними, зокрема, виокремлюються такі:

інтерпретаційна функція конституційної аксіології є функцію тлумачення конституційних норм, за допомогою якої визначається сукупність їх смислів, надається конституційно-ціннісне значення окремих положень Конституції. Названа функція є необхідною для забезпечення стабільності правозастосовчої практики. Інтерпретаційна функція має гносеологічне значення, оскільки при зіставленні змісту конституційної норми з конкретними обставинами, застосуванні категорії конституційної цінності і прогнозуванні зміни відповідних правовідносин визначається справжній сенс і призначення норми. Іншими словами, за допомогою реалізації зазначеної функції окремі конституційні норми наділяються ціннісним змістом з урахуванням соціально-історичних умов їх реалізації, які підтримують тим самим баланс між конкуруючими правовідносинами. Ця функція створює орієнтири, необхідні для забезпечення стабільності демократичного і правового розвитку держави;

забезпечувальна функція конституційної аксіології полягає у створенні механізму безперешкодного здійснення актів реалізації конституційних прав і свобод. У цьому разі суду надається перевага в інтерпретації конституційних норм таким чином, щоб кожна особистість мала гарантії вільно і справедливо здійснювати свої потреби і можливості, використовуючи сукупність що належать їй прав і свобод, у межах, визначених змістом цих норм. Визнаючи певні норми

конституційною цінністю, суд повинен прогнозувати можливі зміни суспільних відносин. Отже, конституційно-ціннісним змістом можуть володіти тільки норми, що визначають правовий статус людини і громадянина та орієнтують особу на здійснення соціально корисної поведінки;

колізійна функція конституційної аксіології полягає у правокорегуючій ролі результатів тлумачення положень Основного закону. Акти судового органу конституційного контролю мають важливе значення при здійсненні органами влади законотворчої, правозастосовної і правоохоронної діяльності при захисті прав і законних інтересів у суді, що є гарантією прямої дії Конституції. Конституційний Суд за допомогою своїх актів коригує практику судів судової системи;

нормоконтрольна функція конституційної аксіології пов'язана з повноваженнями Конституційного суду щодо встановлення невідповідностей нормативних правових актів Основному закону і припинення дії та застосування неконституційних норм права. Адже, як впливає з аналізу наукової літератури, нормоконтроль в переважній більшості випадків розуміється як функція компетентних державних органів, спрямована на забезпечення верховенства і прямої дії Конституції [14, с. 25; 89 с. 329]. При цьому специфіка представленої функції полягає у тому, що конституційні цінності, встановлені у результаті інтерпретації, тобто реалізації згаданої вище функції, є орієнтиром для суду при встановленні наявності невизначеності в питанні про конституційність закону;

охоронна функція конституційної аксіології втілюється у використанні категорії конституційної цінності для встановлення балансу конкуруючих правовідносин необхідно суду з метою захисту основ конституційного ладу, основних прав і свобод людини і громадянина,

забезпечення верховенства і прямої дії Конституції на території усієї держави. Ця функція є необхідною також для захисту усіх оціночних понять конституційного права, оскільки саме вони застосовуються до різних видів правовідносин з урахуванням конкретних обставин;

регулятивна функція притаманна конституційній аксіології, оскільки тлумачення положень Основного закону Конституційним Судом є офіційним і обов'язковим для всіх представницьких, виконавчих і судових органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових осіб, громадян та їх об'єднань [44].

Дійсно, усі перераховані функції властиві конституційній аксіології у контексті перетворення у практичну площину в актах Конституційного Суду України, тобто розкривають кінцевий результат впливу цінностей і сутність самих рішень та висновків органу конституційної юрисдикції. Поряд із цим, можна запропонувати функції, що визначають специфіку дії виключно конституційної аксіології на конституційну юстицію як процес та результат:

інструментально-методологічна функція конституційної аксіології полягає у тому, що конституційні цінності є критерієм, який дозволяє досягнути дійсний зміст та призначення конституційних норм під час їх тлумачення і підставою для визнання неконституційним того чи іншого нормативно-правового акта;

орієнтаційно-інформаційна функція конституційної аксіології формує національну аксіосферу крізь призму імплементації ментальних, культурних та історичних особливостей українського народу у конституційні цінності;

практично-перетворювальна функція конституційної аксіології дозволяє змінити конституційну реальність і функціонування органів

законодавчої, виконавчої та судової влади; сформувати обов'язкові правила поведінки у суспільстві, забезпечуючи тим самим захист прав людини і громадянина в Україні, стабільний демократичний і правовий розвиток держави.

Викладене дозволяє зробити висновок, що між конституційною юстицією та конституційною аксіологією існує діалектичний взаємозв'язок. Він має прояв у формах реалізації конституційних цінностей під час здійснення повноважень Конституційним Судом України, до яких належить конституційна діагностика; генерування конституційних цінностей; формування вихідних засад їх використання органами законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; захист та поновлення цінностей, охоронюваних Конституцією України.

Зворотній вплив конституційної аксіології на діяльність органу конституційної юрисдикції полягає у створенні орієнтаційно-інформаційної основи та методологічного інструментарію вирішення конституційно-правових спорів, застосування яких перетворює конституційну дійсність та поновлює конституційний правопорядок.

СПИСОК використаних джерел до розділу 3

1. Авакьян С.А. Конституция России: природа, эволюция, современность. 2-е изд. Москва : РЮИД «Сашко», 2000. 528 с.
2. Алексеев С.С. Теория права. 2-е изд., стер. Харьков: Консум. Москва, 1994. 220 с.
3. Арановский, К.В. Всеобщее избирательное право в его ценностных основаниях и издержках. *Российский юридический журнал*. 2010. № 4. С. 67–75.
4. Арутюнян Г.Г. Гарантии реализации основополагающих конституционных ценностей на уровне государственной политики и в общественной практике URL: http://www.concourt.am/armenian/structure/president/articles/yerevan2008_ru.pdf (дата звернення: 21.03.2017 р.).
5. Баринов Э.Э. Конституционное правосознание в Российской Федерации: автореф. ... канд. юрид. наук. Ростов-на/Д., 2001. 32 с.
6. Баулин Ю.В. Нормативное выражение конституционных ценностей и их значение в деятельности Конституционного Суда Украины. *Конституционное правосудие в новом тысячелетии*. Ереван, 2008. С. 218–221.
7. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. Философия свободного духа, Москва. 1994. 480 с.
8. Білоскурська О. В. Цінність Конституції. *Часопис Київського університету права*. № 1. 2012. С. 105–108.
9. Болсунова О.М. Аксіологія юридичної відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 62–65.

10. Бондарь Н.С. Российское конституционное право в ценностном измерении: как правовой отрасли, юридической науки, учебной дисциплины. *Конституционное и муниципальное право*. 2013. № 11. С. 4–13.
11. Бориславський Л.В. Деякі теоретичні і практичні питання реалізації Конституції України. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали IX регіональної науково-практичної конференції* (м. Львів, 13–14 лютого 2003 р.) / ред. колегія: П.М. Рабінович (гол.), І.Б. Заверуха (відп. секретар), А.М. Бойко та ін. Львів: Юрид. фак. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. С. 121–122.
12. Васильева Е.Г. Проблема ценностей в решениях Конституционного Суда Российской Федерации. URL: <http://www.iaaj.net/node/216> (дата звернення: 21.03.2017 р.).
13. Венгеров А. Б. Теория государства и прав: учеб. для юрид. Вузов. – 5-е изд., стер. Москва: Омега-Л, 2008. 528 с.
14. Витрук Н.В. Программа учебного курса «Конституционное правосудие» (судебно-конституционное право и процесс) испр. и доп. // Витрук Н.В. Конституционное право и процесс: учеб. пособ. для вузов. Москва: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. С. 336–369.
15. Гнатюк М.Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 211 с.
16. Гойман В.И. Действие права (методологический анализ). Москва: Типография, 1992. 182 с.
17. Головін А.С. Права людини: інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України. Київ: Логос, 2012. С. 218–221.
18. Древаль Ю.Д. Ціннісний аспект парламентаризму. *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. № 1. С. 317–325.

19. Ерофеев А.А. Ценности в современном конституционном праве Российской Федерации: теоретико-методологические подходы к определению понятия. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2008. № 22. С. 41–45.
20. Ершов В. Признание нормативных правовых актов противоречащими Конституции РФ и федеральным законам: судебная практика. *Российская юстиция*. 2003. № 5. С. 18–21.
21. Задорожня Г. Аксіологічний вимір Конституції України: проблеми теорії та практики. *Юридичний журнал*. 2012/2. № 7/8. С. 98–102.
22. Здзенниці Б. Эффективность права с точки зрения Конституционного Трибунала Польской Республики. *Журнал конституционного правосудия*. 2010. № 4. С. 25–30.
23. Калинин А.Ю. Правообразование в России: понятийно-категориальный и структурно-функциональный состав: историко-теоретическое исследование: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. СПб., 2010. 19 с.
24. Караев А.А., Калимбекова А.Р. Конституционное сознание как инструмент формирования гражданского общества и обеспечения интересов личности. *Сборник научных работ VI Международной научной конференции Евразийского Научного Объединения* (г. Москва, июнь 2015). Москва: ЕНО, 2015. 146 с.
25. Карасева И.А. Конкуренция конституционных ценностей в практике конституционного суда Российской Федерации и конституционных судов Зарубежных стран: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2014. 30 с.
26. Ківалов С.В. Захист Конституційним Судом України прав та свобод людини і громадянина: можливості та проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 7–16.

27. Ковальський В.С., Козінцев І.П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 192 с.
28. Конституционные ценности: содержание и проблемы реализации: междунар. науч. - теорет. конф.: материалы конф. подг. Л.А. Нудненко. Государство и право. 2009. № 10. С. 101–110.
29. Ковальчук В. Конституція як основа легітимності публічної влади в правовій демократичній державі. *Право України*. 2010. № 7. С. 59-69.
30. Конституция в XXI веке: сравнительно-правовое исследование: монография / отв. ред. В.Е. Чиркин. Москва: Норма: ИН ФРА-М, 2011. 655 с.
31. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
32. Аверьянов В.Б., Батанов О.В., Баулін Ю.В. Конституція України: наук.-практичний коментар. Київ, 2003. 808 с.
33. Костенко О.М. Конституція і ідеологія: проблема співвідношення. *Конституційні засади державотворення і право творення в Україні: проблеми теорії і практики*: зб. наук. статей. Київ, 2006. С.87–93.
34. Кравец І.А. Российский конституционализм: Проблемы становления, развития и осуществления / И.А. Кравец. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2005. 675 с.
35. Кравец І.А. Российский конституционализм: проблемы становления, развития и осуществления. СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр «Пресс», 2005. С. 532.
36. Крусс В.И. Российская конституционная аксиология: актуальность и перспективы. Конституционное и муниципальное право. Москва: Юрист, 2007. № 2. С. 7–14.

37. Крусян А.Р. Конституційний правопорядок у системі сучасного українського конституціоналізму. *Юридичний вісник*. 2009. № 1. С. 16–21.
38. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
39. Крусян Р.А. Ціннісний вимір судової реформи в Україні. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 20 травня 2016 р.) : у 2 т. Т. 2 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса: Юрид л-ра, 2016. С. 153–155.
40. Литвиненко А. Реалізація Конституції України. *Право України*. 1999. № 7. С. 57.
41. Лихачев Д.С. Русский исторический опыт и европейская культура. Раздумья о России. СПб. 1999. С. 30.
42. Лучин В.О. Конституционные нормы и правоотношения : учеб. пособ. / В. О. Лучин. Москва: Закон и право, ЮНИТИ, 1997. 159 с.
43. Малый А.Ф., Пермиловский А.Ф. Функции конституционной аксиологии. *Мировой судья*. 2015. № 8. С. 9–14.
44. Маркуш М. Повноваження Конституційного Суду України: практичні проблеми та шляхи їх вирішення. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 88–97.
45. Мартянова Т.С. Розсуд суб'єктів правозастосовної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2013. 23 с.
46. Матвєєва Л. Соціальні фактори правоутворення та правотворчості в транзитивний період. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015 № 4. С. 16–20.
47. Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски; пер. с болг.; вступ ст. и пер. В.М. Сафронова ; под ред. В.Д. Зорькина. Москва: Прогресс, 1987. 248 с.

48. Несмеянова С.Э. Проблемы становления и развития органов конституционного контроля в субъектах Российской Федерации. Уральская государственная юридическая академия. - науч. изд. - Екатеринбург : Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2003. 201 с.

49. Оборотов Ю.М. Традиції та оновлення у правовий сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права): монографія. Одеса: Юрид. л-ра, 2002. 280 с.

50. Огляд матеріалів круглого столу «Конституція України у ціннісному вимірі» (до 16-ї річниці прийняття Конституції України). *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 5. С. 102–122. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vksu_2012_5_16 (дата звернення: 25.03.2017)

51. Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України законів України «Про Вищу раду юстиції» «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження» від 16.06.2011 № 5-рп/2011. *Вісник Конституційного суду України*. 2011. № 6. С. 29.

52. Окрема думка судді Конституційного Суду України Маркуш М.А. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення підпункту 1 пункту 3 розділу IV Закону України «Про Конституційний Суд України» (в редакції Закону України від 4 серпня 2006 року № 79-V) (справа про повноваження Конституційного Суду України). *Офіційний вісник України*. 2008. № 52. с. 128, с. 1742.

53. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). *Офіційний вісник України*. 2016. № 48, с. 17, с. 1724.

54. Осипов М.Ю. Правовая культура и механизм ее формирования. *Журнал российского права*. 2012. № 1. С. 75–81.

55. Перепелюк А.М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 224 с.

56. Петришин О.В. Народовладдя – основа демократичної, правової, соціальної держави. *Право України*. 2009. № 6. С. 4–11.

57. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / под общ. ред. академика РАН, д. ю. и., проф. В.С. Нерсисянца. Москва: Норма, 2004. С. 414–429.

58. Рабінович С. Природно-правова аргументація у практиці Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2009. № 4. С. 109–112.

59. Реньов Є.В. Класифікація цінностей конституційного ладу в Конституції України: теоретичні аспекти. *Проблеми законності: зб. наук. пр.* / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. Вип. 131. С. 33–41.

60. Реньов Є.В. Щодо питання основних цінностей конституційного ладу України. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2014 №6 (10) С. 61–64.

61. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 63 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 43 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про виборчу заставу) від 30.01.2002 р. № 2-рп /2002. *Офіційний вісник України*. 2002. № 6. Ст. 245.

62. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховному Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про визначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975.

63. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання). *Офіційний вісник України*. 2005. № 42. Ст. 2662.

64. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками). *Офіційний вісник України*. 2005. № 39. Ст. 2490.

65. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу). *Офіційний вісник України*. 2005. № 13. Ст. 674.

66. Рішення Конституційного Суду України від 12 червня 2007 р. № 2-рп/2007 у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні). *Офіційний вісник України*. 2007. № 54. Ст. 2183.

67. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007 у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Кіровоградобленерго» про офіційне тлумачення положень частини восьмої статті 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності). *Офіційний вісник України*. 2007. № 48. Ст. 1991.

68. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заклучні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні»

(справа про утворення політичних партій в Україні) від 12.06.2007 № 2-рп/2007// *Офіційний вісник України*. 2007 р., № 54, стор. 90, стаття 2183, код акту 40498/2007.

69. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1–4, 6–22, 24–100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) від 22.05.2008 р. № 10-рп/2008. *Офіційний вісник України*. 2008. № 38. Ст. 1272.

70. Рішення Конституційного Суду України від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008 у справі про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення. *Офіційний вісник України*. 2008. № 80. Ст. 2697.

71. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України "Про психіатричну допомогу" (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). *Офіційний вісник України*. 2016 р., № 48, С. 17, С. 1724.

72. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області

щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від 20.01.2012 р. № 2-рп/2012. *Вісник Конституційного суду України*. 2012 р., № 2, стор. 14.

73. Ройзман Г.Б. Ценности в конституционном праве Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2012. 26 с.

74. Ромашов Р.А. К вопросу о ценности конституции. *Конституционные ценности: содержание и проблемы реализации: материалы Междунар. науч.-теор. конф. (г. Москва, 4-6 декабря 2008 г.): 2 т.* РАП, 2010. Т. 1. С. 21–24.

75. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: монографія / М. В. Савчин. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.

76. Савчин М.В. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 1. С. 111–120.

77. Савчин М.В. Децентралізація влади і територіальна цілісність у світлі конституційних цінностей. *Дзеркало тижня*. 2015. № 26. С. 2.

78. Савчин М.В. Мова і стиль Основного Закону у світлі доктрини горизонтального ефекту Конституції. *Юридичний вісник України*. 2012. № 23. С. 7.

79. Салей М. І. Цінність Конституції України. *Митна справа*. 2014. № 5. (ч. 2 кн. 1). С. 27–31.

80. Салей М.І. Аксіологічний вимір змісту Конституції України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. № 75. С. 150–157.

81. Салей М.І. Аксіологічний вимір Конституції України. *Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє: Міжнародна науково-практична конференція, (м. Донецьк, 5-6 грудня 2014 р.)*. Східно-українська наукова юридична організація, 2014. С. 16–18.

82. Салей М.І. Ціннісний вимір змісту Конституції України. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15-16 травня 2015 р.)* у 2 т. Т.1 / відп. ред. М.В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2015. С. 282–285.
83. Салей М.І. Конституційна аксіологія та практика Конституційного Суду України: форми взаємовпливу. *«Национальный юридический журнал: теория и практика» (Jurnalul juridic național: teorie și practică)*. 2016. № 6. С.19–23.
84. Салей М.І. Елементний склад аксіологічного механізму Конституції України: постановка проблеми. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2017 р.)* У 2-х т. Т.1 / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 305–307.
85. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2004. 656 с.
86. Скомороха В.Є. Конституційний Суд України: завдання та ефективність діяльності. *Правова держава*. 2003. № 14. С. 148–149.
87. Скрипнюк О.В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ: Логос, 2006. 512 с.
88. Смоленский М.Б. Конституционное (государственное) право России: учебник. Ростов-на-Дону, 2002. С. 329.
89. Соколова А.А. Социальные аспекты правообразования. Минск: Европ. гуманитар. ун-т, 2003. 160 с.
90. Старовойтова Л.В. Конституция Республики Беларусь и система ценностей гражданского согласия. Конституция – Основной Закон белорусского государства и общества (к 20-летию принятия): материалы

Международ. науч.-практ. конф., (г. Минск, 11-12 марта 2014 г.) / редкол.: Г.А. Василевич (отв. ред.) [и др.]. Минск, 2014. С. 110–112.

91. Старостюк А. В. Застосування норм права: навч. посіб. Нац. акад. держ. податк. служби України. Ірпінь, 2007. 137 с.

92. Стецюк П. Конституція України як цінність, гарантія національної державності українського народу: доповідь. Львів: Астролябія, 2004. 31 с.

93. Титова Е.В. Механизм воздействия конституционных ценностей на правомерное поведение субъектов конституционно-правовых отношений. *Вестник Южно-Уральского государственного университета*. Серия: Право. 2015. №4 С. 104–110.

94. Тодика Ю.М. Конституція України як соціальна цінність. *Вісник Академії правових наук України*. 2000р. №4 (23). Харків: Право, 2000. С. 46–54.

95. Тодика Ю.Н. Конституция Украины — Основной Закон государства и общества. Харків: Факт, 2001. 382 с.

96. Тодика Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики. Харьков: Факт, 2000. 608 с.

97. Циппеліус Р. Філософія права / Р. Циппеліус. Київ: Тандем, 2000. 300 с.

98. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ: Реферат, 2007. 640 с.

99. Friedrich C.J. Constitutional government and politics. *Nature and development*. P. 101, 103–104, 112.

100. Green C. An Intellectual History of Judicial Activism. *Emory Law Journal*. Vol. 58. 2009. №. 5. P. 1195–1264.

101. Kmiec K. D. The Origin and Current Meanings of Judicial Activism // *California Law Review*. Vol. 92. 2004. №. 5. P. 1444.

102. Marshall W.P. Conservatives and the Seven Sins of Judicial Activism. *University of Colorado Law Review*. Vol. 73. 2002. P. 1217–1255

103. Opinion on the constitutional situation in Ukraine : adopted by the Venice Commiss. at its 85th plenary sess., Venice, 17–18 Dec. 2010 : Strasbourg, 20 Dec. 2010 CDL-ad(2010)044, № 599/2010 // Venice Commission of Council of Europe. URL: [http://www.venice.coe.int/docs/2010/CDLAD\(2010\)044-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2010/CDLAD(2010)044-e.asp) (дата звернення: 09.04.2017).

104. Schimmelfennig F. Liberal Identity and Postnationalist Inclusion: The Eastern Enlargement of the EU, in. *Constructing Europe's Identity: The External Dimension*, ed. Lars-Erik Cederman (Boulder, Col.: Lynne Rienner. Pub., 2001), 174.

105. Sherry S. Why We Need More Judicial Activism (February 6, 2013): Vanderbilt Public Law Research Paper No. 13-3.P. 3. URL: <http://ssrn.com/abstract=2213372> (дата звернення: 09.04.2017).

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження дозволило отримати нове вирішення наукового завдання щодо узагальнення та розробки теоретичних положень щодо науково-практичної парадигми конституційної аксіології в Україні та підготовки на цій основі науково-обґрунтованих пропозицій. До числа висновків, які є результатами дослідження та найбільш детально відображають наукову новизну, теоретичну і практичну значущість, можна віднести такі:

1. Конституційна аксіологія – це вчення про формування, застосування та захист конституційних цінностей як фундаментальних, зокрема, ціннісних основ сучасного конституціоналізму.

2. У генезисі конституційної аксіології можна виокремити такі етапи її становлення:

передісторія конституційної аксіології (від античності до кінця XVIII ст.) характеризувалася формуванням широкого філософського підґрунтя конституційної культури та конституційних цінностей, а також їх впливом на появу конституціоналізму;

розвиток конституційної аксіології у межах правової аксіології, що проявлявся у домінуванні ціннісного підходу при дослідженні явищ суспільно-правової дійсності та їх перетворенні (XIX ст.);

системне формування конституційної аксіології як частини конституційного права та конституціоналізму, що відбувається через конституціоналізацію суспільних цінностей та їх захист органами конституційної юрисдикції (30-ті роки XX ст. – теперішній час).

3. Аналіз гносеологічних витоків конституційної аксіології як виду правової аксіології свідчить про те, що вона вирішує цінностну проблему, розкриваючи рівною мірою, на яких конституційних цінностях у першу чергу мають базуватися право, усі його галузі, та на основі яких можна

змодельовати ідеальну аксіосферу конституційного права. Таким чином, гносеологічні засади правової аксіології є перш за все методологічним фундаментом та категоріальною основою для розвитку конституційної аксіології, що спрямована на досягнення та удосконалення системи конституційних цінностей, а також механізму їх реалізації та захисту.

4. Методологічні засади конституційної аксіології базуються на ціннісному підході, завдяки якому наповнюється змістом аксіологічна парадигма конституційного права та конституціоналізму. При визначенні пріоритетів у суспільному житті, включаючи конституційно-правову сферу, ціннісний підхід до конституційного права виходить за нормативно-правові межі. Вплив ціннісного підходу на конституційні дослідження полягає у такому: під час дослідження конституційно-правових норм, відносин та процесів увагу звернено на те, які саме моральні, ціннісні засади є наявними в них і чи взагалі вони є присутніми; надає можливість як сформулювати зміст самих конституційних цінностей, так і виробити механізм їх забезпечення та захисту з урахуванням стану суспільного розвитку; дозволяє привести норми чинного законодавства у відповідність до конституційних цінностей, якими керується у своїй діяльності орган конституційної юрисдикції.

Ціннісний підхід надав змогу дослідити конституційно-правову реальність та правовий простір, не відхиляючись від інтересів суспільства, як, власне, головної мети функціонування не тільки конституціоналізму, але й усієї держави та її правової системи. Однак він не є самодостатнім, тому методологічний базис як дослідницької, так і практичної діяльності у сфері аксіології конституційного права, має бути комплексним і різноманітним, аби врахувати особливості усіх сфер суспільних відносин, процесів та явищ, що мають ціннісний характер.

5. Конституційні цінності – це гуманістичні, демократично-правові, універсальні конституційно-нормативні об'єкти конституційних правовідносин, що визначальною мірою впливають на всі елементи сучасного конституціоналізму, публічно-владну та суспільну практику.

6. Структура конституційної цінності має розглядатись як цілісна єдність постійних і стійких зв'язків елементів об'єкта, які забезпечують його ідентичність самому собі а саме – збереження головних якостей і властивостей під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, що зумовлюють його значення для суб'єктів конституційних правовідносин, оскільки тільки об'єкти, що володіють усіма притаманними конституційним цінностям ознаками, можуть визначальною мірою впливати на всі елементи сучасного конституціоналізму.

Усім конституційним цінностям є властивими такі ознаки: верховенство в системі правових цінностей, історичність, ієрархічність, легітимність, сконцентрованість, стабільність, оновленість змісту. Тільки у сумі цих ознак загальноприйняті соціальні об'єкти конституційних правовідносин (цілі та установки) набувають статусу конституційних цінностей.

7. Формуючи систему конституційних цінностей, слід виходити з того, що Конституція як Основний Закон держави фіксує первинні, основні суспільно-політичні цінності та розвиває їх у похідних, інструментальних цінностях, які мають вигляд юридичних прав і свобод особи в її індивідуальних і колективних проявах, а також демократії, верховенства права тощо.

Критерієм систематизації конституційних цінностей є їх природа та ціленаправленість. Схематично уся система конституційних цінностей може бути зображеною у пірамідальній формі, на вершині якої буде людина. На наступному рівні знаходяться загальнолюдські, універсальні

цінності, що є основою права та функціонування держави, а саме свобода, справедливість, рівність. Вони одночасно належать і людському життю, і функціонуванню суспільства. Їхнє унормування здійснюється у конституційно-правових цілях та ідеалах. На їх базі відбувається розгалуження конституційних цінностей в окремих сферах життєдіяльності людини, тому можна виокремити три головні напрямки, що з них випливають групи цінностей, зокрема: права і свободи людини, конституційні засади функціонування у взаємодії громадянського суспільства та публічної влади. На цьому рівні конституційні цінності набувають різних форм: правових принципів, правових станів, правових процесів, державно-правових інститутів. Крім того, цим конституційним цінностям притаманний інструментальний характер, вони є цінностями-засобами, що закріплені у конституційних нормах.

8. Аналіз Конституції України дозволяє віднести систему конституційних цінностей в Україні до рівноважного типу та виокремити такі її властивості: культурно-історична природа та ієрархічність; самовідтворюваність та діалектичний розвиток, обумовлений внутрішніми та зовнішніми чинниками; внутрішня підпорядкованість потребам людини; суб'єктивно-вольовий характер, що має прояв на етапі формування та реалізації конституційних цінностей; конституційно-нормативна форма (формалізація).

9. Відштовхуючись від природи конституційних цінностей та складних взаємозв'язків у їх системі для теорії та практики конституційної аксіології, можна запропонувати комплексне використання системи принципів: гуманізму, системності; комплексності; врахування об'єктивно-суб'єктивної природи конституційних цінностей та відсутності категоричних оцінок (легальних критеріїв), історичної та соціокультурної мінливості конституційних цінностей, їх динамічного

розвитку, ситуативності та детермінованості різними чинниками, поєднання теорії (науки) та практики у виявленні істинного змісту конституційних цінностей; інтерактивності; функціональності у певних сферах суспільних відносин; формалізації конституційних цінностей, у тому числі шляхом їх унормування, з метою захисту їх якісних і кількісних характеристик, поширення на все суспільство; врахування форм взаємодії між конституційними цінностями як їх взаємозалежності, так і конкуренції; співвіднесення суспільних та особистісних конституційних цінностей; балансу та пропорційності цінностей у вирішенні конституційно-правових спорів та подолання конституційно-правових колізій.

10. Конституція України як цілісний концепт має: інструментально-юридичну цінність, яка полягає у закріпленні базових цінностей суспільства, прямому регулюванні ціннісних суспільних відносин, конституційній аксіологізації юридичної теорії і практики, наданні відповідних ціннісних засад галузям права; інтегративно-установчу цінність, яка має вираження у трансформації етнокультурного суспільства у результаті поступального будівництва державних інститутів у націю (народ) як суб'єкт політичних відносин; символічну цінність, яка має прояв у втіленні історичної спадковості розвитку держави і суспільства.

11. Основний Закон України містить складну, багаторівневу систему цінностей, що становлять правову основу і одночасно систему фундаментальних орієнтирів соціально-економічного і політичного розвитку особистості, громадянського суспільства та української державності, а в конституційно-правовій науці розглядається як аксіологічний вимір Конституції України.

12. Аксіологічно-функціональний механізм Конституції України передбачає внутрішній діалектичний взаємозв'язок між його частинами,

характеризується різнонаправленістю та динамічністю з одночасним збереженням балансу конституційних цінностей у конкретних конституційних правовідносинах. У його складі доцільно виокремлювати:

ціннісно-нормативну базу, що формує конституційно-аксіологічну основу;

інтелектуально-вольову основу, яка має відображення у конституційній правосвідомості шляхом сприйняття відповідної конституційної моделі поведінки або відторгнення образу конституційної цінності, конформізм, заперечення її орієнтуючого впливу на діяння різних суб'єктів;

поведінково-динамічний компонент, що реалізується у конституційних правовідносинах у межах правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності.

13. Між конституційною юстицією та конституційною аксіологією існує діалектичний взаємозв'язок. Він має прояв у формах реалізації конституційних цінностей під час здійснення повноважень Конституційним Судом України, до яких належать конституційна діагностика; генерування конституційних цінностей; формування вихідних засад їх використання органами законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; захист та поновлення цінностей, охоронюваних Конституцією України.

14. Функції, що визначають специфіку дії конституційної аксіології на конституційну юстицію як процес та результат:

інструментально-методологічна функція конституційної аксіології полягає у тому, що конституційні цінності є критерієм, який дозволяє досягнути дійсний зміст та призначення конституційних норм під час їх тлумачення і підставою для визнання неконституційним того чи іншого нормативно-правового акта;

орієнтаційно-інформаційна функція конституційної аксіології формує національну аксіосферу крізь призму імплементації ментальних, культурних та історичних особливостей українського народу у конституційні цінності;

практично-перетворювальна функція конституційної аксіології дозволяє позитивно впливати на конституційну реальність і функціонування органів законодавчої, виконавчої та судової влади; забезпечуючи тим самим захист прав людини і громадянина в Україні, стабільний демократичний і правовий розвиток держави.

ДОДАТОК

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Публікації у фахових виданнях:

1. Салей М.І. Аксіологія в конституційному праві: до постановки питання про зміст та поняття. *Юридичний вісник*. Одеса, 2012. № 4. С. 133–138.
2. Салей М.І. Система цінностей в конституційному праві України. *Юридичний вісник*. Одеса, 2013. № 2. С. 105–109.
3. Салей М.І. Цінність Конституції України. *Митна справа*. Одеса, 2014. № 5. (ч. 2 кн. 1). С. 27–31.
4. Салей М.І. Аксіологічний вимір змісту Конституції України. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2015. № 75. С. 150–157.
5. Салей М.І. Предмет конституційної аксіології як напряму конституційно-правових досліджень. *Молодий вчений*, 2016. №5. С. 432–434.
6. Салей М.І. Конституційна аксіологія та практика Конституційного Суду України: форми взаємовпливу. *«Национальный юридический журнал: теория и практика» (Jurnalul juridic național: teorie și practică)*, 2016. №6. С.19–23.

Публікації апробаційного характеру:

1. Салей М.І. Поняття конституційних цінностей та їх роль в сучасному суспільстві і державі. *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права*: матер. Міжнар. наук. конф. (Одеса, 30 листопада 2012 р.) Т.1 / відп. за випуск д.ю.н., проф. В.М.Дрьомін; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса.: Фенікс, 2012. С.368–370.

2. Салей М.І. Характерні ознаки конституційних цінностей. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції професорсько-викладацького складу НУ «ОЮА» «Правове життя сучасної України»* (м. Одеса, 16-17 травня 2013 року), Одеса, 2013. Том 1. С.324–326.

3. Салей М.І. Щодо системи конституційних цінностей. *Правове життя сучасної України: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої ювілею академіка С.В. Ківалова* (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.) у 2 т. Т.1. / відп. ред. В.М. Дрьомін. Одеса: Юридична література, 2014. С. 167-169.

4. Салей М. І. Аксіологічний вимір Конституції України. *Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє: Міжнародна науково-практична конференція* (м. Донецьк, 5-6 грудня 2014 р.) Східно-українська наукова юридична організація, 2014. С. 16–18.

5. Салей М.І. Ціннісний вимір змісту Конституції України. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса 15-16 травня 2015 р.) у 2 т. Т.1 / відп. ред. М.В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2015. С. 282–285.

6. Салей М.І. Конституційна аксіологія як новітній напрям конституційно-правових досліджень. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (20 травня 2016 р., м. Одеса) у 2 т. Т.1 / відп. ред. М.В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2016. С. 285–287.

7. Салей М.І. Елементний склад аксіологічного механізму Конституції України: постановка проблеми. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: метеріали Міжнародної науково-практичної*

конференції (м. Одеса, 19 травня 2017 р.) у 2-х т. Т.1 / відп. Ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 305–307.

ВІДОМОСТІ

про апробацію результатів дисертації

1. Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права: міжнародна наукова конференція. м. Одеса, листопад 2012 р. – Особиста участь.
2. Правове життя сучасної України: Всеукраїнська науково-практична конференція. м. Одеса, травень 2013 р. – Особиста участь.
3. Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. м. Одеса, травень 2014. – Особиста участь.
4. Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє: міжнародна науково-практична конференція. м. Донецьк, грудень 2014 р. – Особиста участь.
5. Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України: Міжнародна науково-практична конференція. м. Одеса, травень 2015. – Особиста участь.
6. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: міжнародна науково-практична конференція. м. Одеса, травень 2016 р. – Особиста участь.
7. Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: Міжнародна науково-практична конференція. м. Одеса, травень 2017 р. – Особиста участь.